

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 2708-9827 (online)

ISSN 0201-419X (print)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2022.97>

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE

OF THE WORD

Збірник наукових праць

Заснований у 1967 р.

Випуск 97

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2022

Засновники:

Національна академія наук України,
Інститут української мови.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 11864 – 735Р від 19.10.2006.

Включено до переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735).

Відповідальна за випуск – Т.А. Коць.

Редакційна колегія:

О.П. Левченко (головний редактор), С.Я. Єрмоленко (заступник головного редактора), С.П. Бибик (заступник головного редактора), А.Ю. Ганжа (відповідальний секретар), Б. Беднаржікова (Чехія), П.І. Білоусенко, Л.П. Васильєва, С.О. Вербич, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, І.А. Казимирова, Я.В. Капранов, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, М.В. Мамич, О.Г. Межов, З.О. Пахолок, С.О. Соколова, Г.М. Сjuta, В.П. Шульгач.

*До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови
НАН України (протокол № 17 від 27 грудня 2022 року)*

Збірник присвячено 300-х річчю з дня народження знакової постаті в історії української культури – Григорія Сковороди. Розвідки в рубриці «З історії культури і писемності» пропонують сучасне прочитання мовотворчості мислителя, особливостей концептуальної та стилістичної будови художніх творів митця; репрезентують лінгвокультурологічну рецепцію ідей письменника сучасниками й послідовниками.

Статті в рубриці «Сучасна інтегративна лінгвостилістика» окреслюють актуальні напрями досліджень у контексті взаємозв'язків функціонального напрямку мовознавства з іншими галузями філології: історією мови, лексикологією, ономастикою, діалектологією, граматику, філософією, культурологією, дискурсологією тощо. Звернено увагу на теоретичні і практичні аспекти новітнього поняття «лінгвософія тексту», з'ясовано механізми відображення лінгвософії буття у стилізованих та жанрових різновидах української літературної мови. Висвітлено важливі питання сучасної української стилістики та культури мови як з погляду теорії, так і практики мовної діяльності.

Адреса редакції:

Інститут української мови Національної академії наук України,
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ: ДО 300-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

<i>Єрмоленко Світлана</i> Сковорода VS Шевченко (перегук мислеобразів)	7
<i>Мех Наталія</i> Соціокультурні сенси та аксіологічні доміанти мовотворчості Григорія Сковороди.....	16
<i>Половинко Олена</i> Орудний відмінок із порівняльним значенням у текстах філософських трактатів Григорія Сковороди	26

СУЧАСНА ІНТЕГРАТИВНА ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

<i>Бибик Світлана</i> Динаміка інтегративності в дослідженнях топонімійної стилістики (на матеріалі текстів періоду російсько-української війни)	33
<i>Глуховець Катерина</i> Про стилістичну диференціацію діалектних текстів.....	42
<i>Беценко Тетяна</i> Лінгвостилістика і лінгвофольклористика: грані дотичності.....	50
<i>Кравець Лариса</i> Концепти християнської культури в новітній українській поезії.....	61
<i>Сюта Галина</i> Мова – наша зброя: нові сенси звичної метафори в період російсько-української війни.....	73
<i>Коць Тетяна</i> Актуальні моделі лінгвософії буття в сучасних публіцистичних текстах	87
<i>Бурківська Лілія, Григораши Світлана</i> Наукова стаття як документ у фаховому виданні (на матеріалі науково-практичного журналу «Вісник книжкової палати»).....	99

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

<i>Дільна Оксана</i> «Прія́зні ї́хньої невимуше́ний знак» (авторський наголос віддієслівних іменників у поезії Миколи Зерова).....	114
--	-----

<i>Сухенко Вікторія</i> «Слово... громом правди ворога разить» (назви осіб, пов'язаних із військовою справою, у мовотворчості Дмитра Білоуса)	124
---	-----

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

<i>Ганжа Ангеліна</i> Наукова палітра української лінгвістики Надії Бойко: спроба декодування	130
--	-----

МОВА І ЧАС

<i>Черемська Ольга</i> Стилістична термінологія у працях мовознавців харківської філологічної школи 20–30-х рр. ХХ ст.	140
<i>Макарець Юлія</i> Ойконімія України ХХ–ХХІ ст.: деформація та віднова (лінгвоісторичний та еколінгвістичний виміри)	152
<i>Швець Юлія</i> Контекстуальні семантико-стилістичні трансформації рекламних густативів	167

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

<i>Горголюк Ніна</i> Думки бувають різні..., або модальна гра в медійному дискурсі	177
--	-----

ДИСКУСІЇ

<i>Колібаба Лариса, Фурса Валентина</i> Українські національно марковані форми дієслівного керування	194
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЄВІ

<i>Ганжа Ангеліна</i> Дидактичний і корекційний потенціал текстів казок у роботі вчителя	222
<i>Романчук Світлана</i> Когнітивний аспект морального дискурсу в комунікативній поведінці студентів	235

CONTENTS

FROM HISTORY OF CULTURE AND WRITTEN LANGUAGE: TO THE 300TH ANNIVERSARY OF HRIHORY SKOVORODA'S THE BIRTH

<i>Svitlana Yermolenko</i> SKOVORODA VS SHEVCHENKO (AN ECHO OF IDEAS).....	7
<i>Nataliia Mekh</i> SOCIO-CULTURAL SENSES AND AXIOLOGICAL DOMINANTS OF THE HRIHORY SKOVORODA'S LANGUAGE CREATION.....	16
<i>Olena Polovynko</i> INSTRUMENTAL CASE WITH COMPARATIVE MEANING IN TEXTS OF PHILOSOPHICAL TREATISES BY HRYHORIY SKOVORODA.....	26

THE INTEGRATIVE DIMENSION OF MODERN UKRAINIAN LINGUISTICS

<i>Svitlana Bybyk</i> DYNAMICS OF INTEGRABILITY IN TOPONYMIC STYLISTICS RESEARCH (ON THE MATERIAL OF TEXTS FROM THE PERIOD OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR).....	33
<i>Kateryna Hlukhovtseva</i> ON THE STYLISTIC DIFFERENTIATION OF DIALECT TEXTS.....	42
<i>Tetiana Betsenko</i> LINGUISTICS AND LANGUAGE SCIENCE: SIDES OF RELEVANCE.....	50
<i>Larysa Kravets</i> CONCEPTS OF CHRISTIAN CULTURE IN RECENT UKRAINIAN POETRY.....	61
<i>Halyna Siuta</i> LANGUAGE IS OUR WEAPON: NEW MEANINGS OF HABITUAL METAPHOR DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR.....	73
<i>Tetiana Kots</i> CURRENT MODELS OF THE LINGUISTICS OF GENESIS IN MODERN PUBLICISTIC TEXTS.....	87
<i>Lilia Burkivska, Svitlana Hryhorash</i> SCIENTIFIC ARTICLE AS A DOCUMENT IN A PROFESSIONAL EDITION (ON THE MATERIAL OF THE SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL "BULLETIN OF THE BOOK CHAMBER").....	99

A WORD IN AN ARTWORK

- Oksana Dilna* “*PRYJAZNI YIKHNYOYI NEVYMUSHENY ZNAK*” (AUTHOR’S STRESS OF VERBAL NOUNS IN MYKOLA ZEROV’S POETIC SPEECH)..... 114
- Viktoria Sukhenko* “*SLOVO... HROMOM PRAVDY VOROHA RAZYT*” (NAMES OF PERSONS CONNECTED WITH MILITARY AFFAIRS, IN DMYTRO BILOUSE’S LANGUAGE)..... 124

FIGURES OF UKRAINIAN LINGUISTS

- Anhelina Ganzha* SCIENTIFIC PALETTE OF UKRAINIAN LINGUIST NADIIA BOYKO: DECODE ATTEMPT.... 130

LANGUAGE AND TIME

- Olga Cheremska* STYLISTIC TERMINOLOGY IN THE WORKS OF LINGUISTS OF THE KHARKIV PHILOLOGICAL SCHOOL IN THE 20S–30S OF THE 20TH CENTURY..... 140
- Iuliia Makarets* OEKONYMY OF UKRAINE IN THE 20TH-21ST CENTURIES: DEFORMATION AND RENEWAL (LINGUISTIC-HISTORICAL AND ECOLINGUISTIC DIMENSIONS)..... 152
- Yuliia Shvets* CONTEXTUAL SEMANTIC AND STYLISTIC TRANSFORMATIONS OF ADVERTISING GUSTATIVES..... 167

GRAMMATICAL STYLISTICS

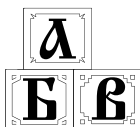
- Nina Horholiuk* *IDEAS ARE DIFFERENT...*, OR THE MODAL GAME IN MEDIA DISCOURSE..... 177

DISCUSSIONS

- Larysa Kolibaba, Valentyna Fursa* UKRAINIAN NATIONALLY MARKED MODELS OF VERBAL GOVERNMENT..... 194

ASSISTED BY THE TEACHER

- Anhelina Ganzha* DIDACTIC AND CORRECTION POTENTIAL OF FAIRY TALE TEXTS IN TEACHER’S WORK 222
- Svitlana Romanchuk* COGNITIVE ASPECT OF MORAL DISCOURSE IN THE COMMUNICATIVE BEHAVIOR OF STUDENTS..... 235

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ:

ДО 300-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.1>

УДК 811.82-32

СКОВОРОДА VS ШЕВЧЕНКО: ПЕРЕГУК МИСЛЕОБРАЗІВ

ЄРМОЛЕНКО

Світлана Яківна,

доктор філологічних наук,
професор, академік НАН України,
завідувач відділу стилістики, культури
мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови
НАН України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9916-4915

Svitlana

YERMOLENKO,

Academician of the NAS of Ukraine,
Professor, Dr. Sci. (Philol.), Head of the
Department of Stylistics, Culture of
the Language and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4 Mykhaila Hrushevskoho Str., Kyiv
01001, Ukraine;
e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

Стаття присвячена аналізу глибинних зв'язків у творчості Сковороди і Шевченка. Простежено зв'язок між філософією серця (кордоцентризму) Сковороди і молитвою серця та молитвою слова Шевченка. Життя у різних цивілізаційних, суспільно-історичних умовах формувало світогляд мислителів. Вони отримали різну освіту, мали неоднакові долі. Шевченко критично оцінював мову творів Сковороди, вважав, що вона негативно вплинула на мову «Енеїди» Котляревського. Але сама постать мандрівного українського філософа, його

ідея серця, філософія людського щастя знайшли продовження у філософських роздумах, висловлених поетичною мовою Шевченка, його естетизованим народним українським словом. У статті зафіксовано інтертекстуальні зв'язки між творами Сковороди і Шевченка. Зроблено висновок про залежність мови літературної творчості, мови письменства, освіти від національно-соціального самопізнання суспільства.

Ключові слова: мова письменства, філософія мови, мова Сковороди, мова Шевченка, естетизоване слово.

Тема Сковорода і Шевченко завжди актуальна, бо вона стосується глибинних понять світогляду українського народу, історії України, її культури, історії української літературної мови. Як узгодити думки й оцінки творчості Сковороди у зв'язку з мовною особистістю, творчістю Шевченка? Дослідник історії української літератури, культури Леонід Ушкалов запропонував свою візію наступності, взаємодії у формуванні світоглядів, мовомислення двох великих українців [Ушкалов 2014]. Віддалений час, історичні зміни реалій, у яких жили письменники, впливали на міфологізацію їхніх образів, на різну оцінку мови їхньої творчості.

Називаючи Сковороду «філософом свободи», Л. Ушкалов посилався на розуміння свободи екзистенціалістами, які «трактували свободу не як рису чи атрибут, а як саму субстанцію людини, тобто як щось таке, чим людина є» [Ушкалов 2014: 24]. Одну зі своїх праць про Григорія Сковороду символічно Ушкалов назвав *Ловитва невловного птаха*. Зміст такої назви прочитуємо, по-перше, як асоціативний зв'язок із відомою епітафією Сковороди «Світ ловив мене, та не піймав», по-друге, — як прагнення пізнати понадчасове значення висловлених українським філософом і письменником думок про людину і світ. Показово, що подібну стилістичну фігуру внутрішнього протиставлення актуалізує Валерій Шевчук у назві свого твору про феномен, загадку Сковороди: *Пізнаний і непізнаний Сфінкс*.

З біографії Шевченка знаємо, що малий Тарас навчався грамоти в школі сільського дяка. Поет залишив зворушли-

вий спогад-розповідь про своє захоплення творами Сквороди: *...куплю / Паперу аркуш. І зроблю / Маленьку книжечку. Хрестами / І візерунками з квітками / Кругом листочки обведу. / Та й списую Сквороду / Або «Три царіє со дари»* («А.О. Козачковському»).

«Списування Сквороди» не завадило Шевченкові критикувати мову філософа. Але це вже буде згодом, коли він пізнаватиме світ: це широке коло знайомств із земляками в Петербурзі, нова доба романтизму й «весни народів» у Європі, ідеї кириломефодіївців про політику царського самодержавства в Росії, де, як писав Шевченко, «на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує». Шевченко заговорив з народом його рідною мовою і в цьому бачив своє призначення і призначення української літератури.

У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року поет висловлює думку про письменників, які не відцуралися рідного слова, пишуть свої твори українською мовою; згадує шотландського поета Бернса, називає його «народним і великим», додаючи: «І наш Скворода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина» [Шевченко 2003: 207].

Інформація про ставлення Шевченка до філософії Сквороди та до мови його творів наявна в повісті «Близнець», у якій позитивний персонаж висловлює думку про штучну мову «вінегретних пісень» Сквороди. Посилаючись на автобіографізм Шевченкових повістей, Петро Кралуок пише: «З одного боку, Т. Шевченко цінував Г. Сквороду як людину, що намагалася позбавитися зваб земних, такого собі сучасного Діогена. Він також схвалював практикуючий містицизм філософа. Але, з іншого боку, Кобзар різко негативно ставився до мови творів Г. Сквороди. Також не сприймав його філософських писань (і не лише через мову, а й через їхню «затемненість», відірваність від реалій). Тут варто мати на увазі, що Г. Скворода й Т. Шевченко – це люди різних культурних епох» [Кралуок 2019].

Серед філософів нуртує думка про Сквороду як людину-мислителя на зламі двох культур – бароко і романтизму, про його філософію кордоцентризму, ідею пізнання себе, ідею

зрідненої праці, ідею нерівної рівності. Сковорода висміював у своїх байках людські вади – прагнення слави, чинів, багатства.

Разом із міфом про Сковороду як мандрівного філософа поширювалися його мудрослів'я – коротка, влучна характеристика поведінки людей, оцінка різних життєвих ситуацій. Багато повчальних висловів (у байках він називав ці вислови *сила*) Сковорода перекладав із книжок улюблених авторів – Плу-тарха, Платона, Еразма, Аристотеля, Руссо, тобто він бачив у змісті цих перекладів сутність загальнолюдських цінностей.

Наголошуючи на спільному для Сковороди і Шевченка джерелі пізнання (Біблія, Псалтир, Життя святих, українське барокове богомислення), Л. Ушкалов називає Шевченка духовним учнем Сковороди й підтверджує цю думку дослідженням Д. Чижевського про філософію Сковороди, про характерні сквородинівські протилежності або *антигетику* його творів (пор. словотвірне гніздо цього поняття в текстах дослідника: *антиномія, антиномічність, антиномізм*). Приклади протилежностей Сковороди: *менше лікарів – менше недужих, менше права – менше злочинів, менше наук – менше дурнів, менше друзів – менше ворогів* тощо.

Антитетичність – характерна ознака мовомислення Шевченка, яка вербалізована різними мовними одиницями й текстовими структурами. Її можна пов'язувати з універсальними законами людського мислення, зокрема і з рецепцією творчості Сковороди.

Так, поширений серед українців XVIII ст. вірш Сковороди «**Всякому** городу нрав і права» відлунує в поемі Шевченка «Сон. Комедія» не тільки початковим словом «У **всякого** своя доля...», а й спільною стилістичною фігурою переліку дій, поведінки людей. Соціальні типи людей, різні морально-етичні принципи життя передано узагальненою семантикою повторюваних вказівних займенників: *той, а той: У всякого своя доля / І свій шлях широкий, / Той мурує, той руйнує, / Той неситим оком / За край світа зазирає, / Чи нема країни, / Щоб загарбать і з собою / Взять у домовину.*

Алюзію про ворогів і друзів прочитуємо, наприклад, у Шевченкових рядках: *Не так тії вороги, / Як добрії люди – / І окрадуть, жалкуючи, / Плачучи, осудять.*

Універсальне протиставлення *земля – небо*, характерне для варіантних афоризмів Сковороди із символом *щастя*, відлунює і в поезії Шевченка, пор. у Сковороди – *Щастя нѣт на земле, щастя нѣт и в небѣ; Дякувати Богові, щастя не залежить ні від неба, ні від землі – лише від нас самих*; у Шевченка – *Дивись кругом себе, / Нема раю на всій землі, / Та нема й на небі* («Не завидуй багатому...»). Сковородинівський образ *щастя* співвідносний у Шевченкових контекстах з мислеобразами *рай, доля*.

У поезії «Минають дні, минають ночі...» Шевченка наскрізний антитетизм засвідчують поєднання дієслів *не плачу, не сміюсь; любити – проклинати*, а також прикметників *добра, зла доля: Доле, де ти! Доле, де ти? / Нема ніякої, / Коли доброї жаль, Боже, / То дай злої, злої!*

Знаковий для творчості Сковороди мислеобраз *свобода* в різних його розуміннях характерний і для мовотворчості Шевченка. Але в індивідуальному словнику поета багатопланову семантику цього мислеобразу передає частотна для текстів Кобзаря лексема *воля*. Співець волі, Шевченко так само, як Сковорода, своє щастя і багатство ототожнював з волею: *Тоді я веселий, / Тоді я багатий, / Як буде серденько / По волі гуляти!* («Катерина»).

Абстрагуючись від специфіки конотативної (зокрема й термінологічної, історично мотивованої) семантики слів *свобода* і *воля* в українській мові, звертаємо увагу на творчий діалог Шевченка із Сковородою, пов'язаний з різною оцінкою постаті Богдана Хмельницького в контексті національно-державної свободи.

Відомий твір Сковороди «De libertate» – «Ода вольності» на честь гетьмана Богдана Хмельницького, якого в Україні від середини XVII ст. сприймали як «батька вольності», викликав поетичні роздуми Шевченка. Чим закінчилася «золота вольність», здобута у визвольній боротьбі на чолі з Богданом Хмельницьким, образно розповідає через століття після написання сквородинівської «Оди вольності» Шевченко. Це фак-

тично діалог двох українських мислителів про історичну подію, оцінку якої змінює історичний час.

У поемі-містерії «Великий льох», зокрема в частині, яку подають як окремий твір «Стоїть в селі Суботові», Шевченко відтворює емоційний монолог-звертання до Богдана. Цьому монологові передує характерний для ідіостилю Кобзаря візуально-оповідний зачин:

Стоїть в селі Суботові / На горі високій / Домовина України, / Широка, глибока. / Ото церков Богданова. / Там-то він молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився. / Мир душі твоєї, Богдане! / Не так воно стало; / Москалики що заздріли, / То все очухрали. (...) Отаке-то, Зіновію, / Олексієв друже! / Ти все оддав приятелям, / А їм і байдуже / Кажуть, бачиш, / що все-то те / Таки й було наше, / Що вони тільки на-ймали / Татарам на пашу / Та полякам... Може, й справді! / Не-хай і так буде! / Так сміються ж з України / Стороннії люди! / Не смійтеся, чужі люде! / Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І помоляться на волі / Невольничі діти!..

Історичний годинник відлічує століття за століттями, а пророчі слова поета ніби сьогодні сказані. Вони були зрозумілі й українським мислителям ХІХ ст., про що свідчить висловлювання М. Драгоманова: «Шевченко – поет волі народу, – і для його слава корони, хоть би вона й була на голові якого-небудь Хмельницького, не має ціни, коли народ не вольний...» [Цит. за: Ушкалов 2019: 184].

У творах Шевченка дослідники фіксують ознаки світогляду романтизму, водночас наголошуючи на ідеології просвітництва, що пов'язана з європейськими ідеями «весни народів» 1848 року, з поширенням ідеології творення національних слов'янських держав, самобутність яких поряд з іншими ознаками національної ідентичності визначала й мовна ідентичність. Це ідеї Кирило-Мефодіївського братства, що їх утілював у своїй мовотворчості Шевченко, ставлячи на сторожі українців їхнє рідне слово, яке мало просвітити *рабів незрячих, гречкосіїв*. Для нього важливою була воля України, воля українського народу.

Шевченко синтезував своєю творчістю філософію Сковороди, розвинувши його мислеобрази, втіливши їх у живе народне слово, відмінне від мови «з письма».

Особистість Шевченка допомагають пізнати, крім поезії, прозові тексти поета – його повісті, у яких багато автобіографічних епізодів, листи, «Щоденник», а також спогади сучасників. На тлі літературної традиції, популярного в часи бароко образу серця Л. Ушкалов розглядає Шевченкову «філософію серця» «як яскравий прояв українського «кордоцентризму». Принаймні саме «життя серцем» постає для нього в ролі людської екзистенції» [Ушкалов 2014: 102]. Образ серця у мовотворчості Шевченка пов'язаний із багатьма мотивами – сну, молитви, самоприниження, розмови із самим собою, роздумами про персонажів його творів.

Філософія «кордоцентризму» виявляє спільне й відмінне у вербалізації ключового мислеобразу *серце* у творчості Сковороди і Шевченка, джерелами вербалізації якого є Біблія, Псалтир, Книги Житій святих. Із семантикою епітетів Сковороди *серце* – *попільне, темне, звіряче, нечисте* – корелює Шевченкова метафора *темниця серця* («Тризна»). Мислеобраз *серце* в Шевченковому дискурсі, крім сакральних джерел, урізноманітнений фольклорними й народнорозмовними асоціаціями, насамперед індивідуальними метафорами, в основі яких – десакралізація цього поняття, занурення його в ментальний простір буття українців, у семантичні зв'язки з національними соціально-побутовими реаліями.

Народне прислів'я *Серце – не камінь* асоціативно пов'язане з біблійними образами серця. У російських повістях Шевченка дослідники фіксують прямі цитати з Біблії («Близнець»). В ускладнених поетичних метафорах поєднано назви абстрактних понять і номінації побутової культури, народнорозмовну лексику, пор.: *Неначе цвяшок, в серце вбитий, / Оцю Марину я ношу* («Марина»); *А лютеє лихо / В самім серці ворухнулось / І світ запалило* («Невольник»); *Сіяло сонце, в небесах / Ані хмариночки, та тихо, / Та люблю, як у раї. / Схвалося у серці лихо, / Як звір у темнім гаї* («Наймичка»); *Мов лату на латі, / На серці печалі / нашили літа* («Сліпий»).

Найвиразніша ознака Шевченкового мислеобразу *серця* – психолінгвальна основа **розмови** автора зі своїм серцем, як в однойменній поезії: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридас, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаси, що в тебе болить? / Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш? / Засни, моє серце, навіки засни, / Невкриті, розбите – а люд нависний / Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.*

Обидва мислителі ословлюють однакове ставлення до багатства, пор. Шевченкові слова: *Не завидууй багатому, / Багатий не знає / Ні приязні, ні любові – / Він все те наймає* і сквородинівське: *А мій жереб з голяками...*

І Скворода, і Шевченко – геніальні мовні особистості, творчість яких засвідчила цивілізаційні зміни в історії української культури та літературного різновиду національної мови. Віддалений час, історичні зміни реалій, у яких жили письменники, впливали на міфологізацію їхніх образів, на різну оцінку мови їхньої творчості.

Крالیук П. Філософська культура Шевченка. Чому Шевченко не сприймав філософію Сквороди? *Національний університет «Острозька академія»*. 09 березня 2019. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2019/09-03-01>

Ушкалов Л. Скворода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010–2013 років. Харків: Майдан, 2014.

Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019.

Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2003.

REFERENCES

Kraliuk, P. (March 9, 2019). Philosophical culture of Shevchenko. Why did Shevchenko not accept Skovoroda's philosophy? *Ostroh Academy National University*. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2019/09-03-01> (in Ukr.).

Shevchenko, T. (2003). Collection of works: in 6 vols. Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Ushkalov, L. (2014). Skovoroda, Shevchenko, feminism...: Articles of 2010–2013. Kharkiv: Maidan (in Ukr.).

Ushkalov, L. (2019). Magic of energy: Mykhailo Drahomanov. Kyiv: Spirit and Letter (in Ukr.).

Статтю отримано 12.12.2022

Svitlana Yermolenko

SKOVORODA VS SHEVCHENKO (ECHO OF LINGUISTIC IMAGES)

The article offers an analysis of the profound connections between the literary works of Skovoroda and Shevchenko. It traces a link between Skovoroda's philosophy of the heart (cardiocentrism) and Shevchenko's heart prayer and verbal prayer. The scholars' world views were formed by different times and existing cultural and social norms. They received different education and suffered dissimilar fates. Shevchenko was critical of Skovoroda's writing style, believing that it negatively influenced the language of Kotlyarevsky's "Eneida." However, Shevchenko carried on Skovoroda's concept of the traveling Ukrainian philosopher, the idea of the heart, and the philosophy of human happiness into his own poetic works expressed through Ukrainian folk language. The article highlights inter-textual connections between Skovoroda and Shevchenko's literary works. It concludes that the language of literary works, scholars, and education is tied to the national and social self-awareness of the nation.

Key words: literary language, philosophy of language, Skovoroda's language, Shevchenko's language, aestheticized word.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.2>

УДК 811.82-32

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СЕНСИ ТА АКсіОЛОГІЧНІ ДОМІНАНТИ МОВОТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

МЕХ

Наталія Олександрівна,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу
екранно-сценічних мистецтв та
культурології,

Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: mno_logos@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5846-505X

Natalia

МЕХ,

Doctor of Philological Sciences,
Professor, Head of the Screen and
Stage Department Arts and Cultural
Studies,

Institute of Art History, Folklore and
Ethnology named after M.T. Rylskoho
National Academy of Sciences of
Ukraine;

4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,

Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: mno_logos@ukr.net

Стаття є спробою осмислення ціннісних домінант та соціокультурних сенсів мовотворчості Г. Сковороди. Особливої ваги це питання набуває у процесі оновлення України, усвідомлення її унікального та своєрідного місця у світовій історії, культурі, у генезі людської цивілізації в цілому.

Знати та поділяти погляди визнаних світочів української культури – це завжди запорука морального зростання та вдосконалення самих себе. В умовах зіткнення українського народу з екзистенціальною загрозою, в основу якої штучно закладено та розповсюджено саме заперечення всіх його історичних, соціокультурних та навіть духовних домінант, утвердження таких підходів, поглядів та настанов є єдиним шляхом збереження самого народу та держави.

Мовотворчість мислителя презентує світоглядно-ціннісні засади, які мають стати для українства дороговказами до своєї свободи у всіх її проявах: від духовної свободи до фізичної і матеріальної, до свободи діяти та творити своє майбутнє.

Ключові слова: *свобода, культура, ціннісні домінанти, мовотворчість Сковороди.*

2022 рік – рік великих випробувань для українського народу, коли гостро постало питання вижити та зберегти свою *свободу, культуру, цінності*. Григорій Сковорода – це одна із знакових особистостей української культури, неординарний мислитель, ювілей від дня народження якого відзначаємо цього річ.

Відомий дослідник мовосвіту філософа Леонід Ушкалов зазначає, що «Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія – це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії – творчість Джона Мільтона, у Голландії – Йоста ван ден Вондела, в Іспанії – Кальдерона, в Італії – Торквато Тассо, у Німеччині – Ангела Сілезія, у Чехії – Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи» [Ушкалов 2011: 9].

Вважаємо надзвичайно актуальним сьогодні повернення до осмислення феномену творчості Григорія Сковороди для України, Європи та світу. Особливої ваги це питання набуває у процесі відновлення України, усвідомлення її унікального та своєрідного місця у світовій історії, культурі, у генезі людської цивілізації в цілому. Адже Україні є що запропонувати іншим народам та країнам на сучасному часовому зрізі. Мотиви та цінності, які рухають українським народом у незламному протистоянні ворогу, мужність, свободолюство та воля – закарбовані в нашій генетичній пам'яті. Соціокультурні сенси та аксіологічні домінанти, що ілюструють духовне коріння українства – все це демонструє мовосвіт Григорія Сковороди.

Про глибоку освіченість Г. Сковороди говорять, зокрема, й наступні факти його біографії, пор.: «Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, по-польському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735–1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) – його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та

біблійної історії, майбутній філософ пройшов у ієродиякона Павла Канючкевича впродовж 1738–1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебрійську мови в Симона Тодорського. У 1739–1740 роках Г. Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) у Сильвестра Ляскоронського (курс «*Institutiones oratoriae eloquentiae...*») та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) він вивчав у 1740–1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «*Syntagma totius Aristotelicae philosophiae...*») [Ушкалов 2011: 9].

Як бачимо, дисципліни, які були опановані Г. Сковородою в Києво-Могилянській академії, дають підстави стверджувати про його високий рівень освіти. Відомо, що згодом мислитель продовжує своє пізнання світу та самовдосконалення. Так, «у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневецького, куди його взяли як людину добре обізнану в музиці та чужих мовах, Г. Сковорода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п'яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Михайло Ковалинський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми» [Ушкалов 2011: 9–10].

Кожен твір мандрівного філософа є своєрідним посланням до сучасної людини, порадою або настановою, яка допоможе зорієнтуватись на життєвому шляху та не потрапити в пастку обставин і хибних оман. Так, притча «Убогий жайворонок» під час докладнішого вивчення та осмислення, з огляду на трансляцію глибинних ціннісних домінант, містить наступну посьвяту, пор.:

*Люб'язному другові Федорові Івановичу Диському,
бажаю справжнього миру.*

Життя наше – адже це шлях безперервний. Світ цей – велике море усім нам, пливучим. Він-бо є океан, який перепливаєється, о, вельми небагатьма щасливцями безбідно. На шляху цьому зустрічаються камінні скелі та скельки, на островах –

сирени, в глибинах – кити, у повітрі – вітри, хвилювання по-всюди; від каміння – перетинання, від сирен – зваблення, від китів – поглинання, від вітрів – супротив, од хвиль – занурення. Адже кам'яні принади – це невдачі, сирени – мстиві друзі, кити – запазушні пристрастей наших змії, вітри розумій як напасті, хвилювання, мода та суєта життєвська. [..]

Прийми, друже, від мене цю маленьку настанову. Дарую тобі Убогого свого Жайворонка. Він тобі заспіває і взимку: не в клітці, а в серці твоєму, і трохи допоможе врятуватися від ловця і хитруна, від лукавого світу цього. О Боже! Як багато цей вовк день і ніч жере незлобливих ягнят! Ах, стережися, друже, бо в небезпеці ходиш. Не спить ловець. Не спи й ти [Сковорода 1994: 124].

Отже, уже на початку листа Г. Сковорода демонструє свої світоглядні орієнтири, бажаючи «справжнього миру» молодій людині, чією долею Він переймається, згадуючи важливі деталі людських стосунків.

Актуальним сьогодні є коментар-пояснення філософа щодо сприйняття українців у світі, красномовні наслідки цього мають ті, хто недооцінив нас як народ та переоцінив себе впродовж історії. Так, не зовсім приємні, помилкові та навмисно розповсюджені погляди щодо стереотипного хибного сприйняття українського етносу містять наступні рядки, пор.: *Однак хай не звабить тебе, друже, те, що Тетервака названо Фридриком. Коли тобі неприємно, згадай, що ми всі такі. Адже всю Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого соромитися? Тетервак-бо – птиця дурна, але не злоблива. **Не той дурний, хто не знає (ще такий, котрий усе знає, не народився), але той, що знати не хоче*** [Сковорода 1994: 124–125].

Далі Григорій Савич дає пораду, яку варто взяти на озброєння, осмислити, збагнути, пор.: ***Зненавидь глупоту: тоді хоч і дурний, але будеш у числі блаженних тих тетерваків.*** «Викривай премудрого, і полюблять тебе». Викривай, отож, його, коли ти нерозумний. Бо який він премудрий, коли не любить глупоти? Чому? Тому, що **приймає і любить викриття від друзів своїх.** О, хай збереже юність твою Христос від тих, що мастяють єлеєм голову твою, од домашніх цих тигрів та сирен. Амінь! [Сковорода 1994: 125].

Це заклик до навчання, до розвитку, до смиренного прийняття себе, своїх слабкостей на шляху до спокою, до миру з собою та з навколишнім світом. Заклик до дружньої критики, до відвертих оцінок та поглядів, для тих, хто здатен почути та зрозуміти. І особливе застереження від лестощів нещирих, зрадливих друзів, від отруйного спілкування з ними.

Основою притчі Григорій Сковорода виголошує відомі біблійні вислови, напр.: *Той збавить тебе від сіті ловчої...* (Псалом 90); *Не спить і молиться, щоб не потрапили в прірву; Горе вам, багатолюбці, коли віддалені від утіхи вашої; Блаженні убогі духом...; Знайдете спокій вашим душам...* [Сковорода 1994: 125].

Звернімо увагу, що основний акцент зроблено на духовних цінностях, які містить Біблія – один із світів у філософській концепції мислителя.

Підбір персонажів, обставини, характер спілкування – усе має велике значення, усе не випадкове у цьому творі, як і у всій мовотворчості філософа, яка є алегоричною та пересипана цитатами зі Святого Письма.

Образи Сабаша, Алауди та Адонія у своїх назвах містять глибокий смисл, який вказує читачеві на призначення та, навіть, світобачення персонажів. Так, Григорій Сковорода акцентує, що *Сабаш* – *значить бездільний, спокійний, од сирійського слова «саба» чи «сава», тобто мир, спокій, тиша* [Сковорода 1994: 125]; *Алауда* – *по-римському значить жайворонок, alaуда – хвалю, по-римському laudo, лаудо – той, котрий хвалить* [Сковорода 1994: 130]; *Адоній* – *по-еллінському значить «співець», ода – пісня* [Сковорода 1994: 132]. Отже, читач уже налаштований на сприйняття міркувань Сабаша, а особливо його батька – Алауди, як поглядів мудрих, поміркованих, високодуховних, про що свідчать контексти: – *Сину мій єдинорідний, схили вухо своє, почуй голос батька твого – і врятуєшся від сітки, як сарна від мисливця; Яка користь у читанні багатьох книг, коли ти беззаконник? Єдину книгу читай, і доволі. Поглянь на цей світ, поглянь на рід людський. Він-бо є книга, чорна книга, що тримає в собі різноякі біди, як хвилі, що постійно здіймаються в морі. Читай її завжди й навчайся, наче з високої гавані, на буряний океан поглядай і тишся. Чи всі*

читають цю книгу? Всі. Всі читають, але безтямно. .. Ти ж, сину мій, читаючи книгу видимого і злого світу цього, дивись сердечним своїм оком на саме серце його, джерело його, тоді, пізнавши початок і сім'я його, будеш правий і суддею станеш усілякій справі, бачачи голову справи і саму суть, істина-бо збавить тебе від всілякої напасті [Сковорода 1994: 131].

Мудрість сказаних застережень, спонукає замислитись над тим, що саме ми бачимо навколо, які приховані смисли демонструє світ із його різноманітними ситуаціями, для чого та або та подія в нашому житті, які уроки ми можемо винести з неї, переживаючи за ближнього, спостерігаючи за його діями, оцінками й міркуваннями, іноді хибними.

В образі Адонія, у його мові та сенсах, які транслює через нього Г. Сковорода, уособлюється високий ідеал співця Бога, Творця всесвіту: – *Ах, добрій людині будь-який день – свято, ... Святові матір є не час, а чисте серце. Воно є паном і суботі. О чисте серце, ти воістину не боїшся ані блискавок, ані грому! Ти є Боже, а Бог є тобі твій. Ти йому, а він тобі друг. Воно тобі, Боже мій, жертвою, а ти йому. Ви обоє існуєте й існуєте єдино. О чисте серце! Ти новий вік, вічна весна, доброгоглядне небо, обітована земля, розумний рай, веселість, тиша, Божий спокій, субота і великий день Пасхи. Ти нас навідало з великих обителів світлого сходу, вийшло із сонця, як жених із палацу свого. Слава тобі, котрий показав нам світло своє! Цей день Господній, порадіймо і возвеселімося, браття [Сковорода 1994: 133].*

Особливим для мислителя був образ Адонія – співця Бога, який завершує всю притчу духовною одою – «Піснею Різду Христовому про убогість Його», адже світ музики був близький йому ще зі студентських часів. Про музичні обдарування українського мислителя, про глибокі пізнання в музичній духовній царині свідчать події з його непересічного життєвого шляху. Так, «восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі та в співі на “італійський манір”», Г. Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Оснот'яненко, наш філософ створив кілька духовних піснеспівів: “придворний” наспів літургійно-канонічної пісні “Иже

херувими”, “Христос воскресє” та пасхальний канон «Воскресєня день». Наприкінці літа 1744 року .. прибув до Києва. Тут він звільнився з капели в чині “придворного уставщика”, тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс “Philosophia Aristotelica...” Михайла Козачинського)» [Сковорода 1994: 9–10].

З огляду на вищезазначені факти, важливим, продуманим, глибоко осмисленим та цілком природним є поданий у притчі митця образ співця Адонія, адже, маючи за плечима досвід перебування в церковному хорі, зокрема у придворній капелі, а потім і безпосередньо регентський досвід та декілька вдалих спроб у написанні духовних піснеспівів, цей образ є глибоко зрозумілим для мислителя. Адоній передає світоглядні орієнтири філософа, ціннісні домінанти його мовосвіту, пор.: *Блаженні убогі духом, бо їхнє є Царство Небесне... Що ж бо є система світу цього, коли не храм Божий і дім його? Унім убогість живе і священствує, приносить милість світу, жертву хвалення, задовольняється, як дитя, тим, що подається йому від Отця Небесного, залежачи від промислу його і вселенської економії. І це значить: «Коли тих є Царство Небесне». Це є – вони знають промисел Божий, і на нього сподіваються. Через це убогість називається убожеством, коли, як дитя, живе в домі у Бога чи так само, коли все своє має, але не в своїх руках, а в Божих* [Сковорода 1994: 133–134].

Взаємоповагу та глибоку вдячність демонструють читачеві діалоги Алауди з Адонієм. Їх високий рівень довіри, прагнення поділитися істинним розумінням будови навколишнього світу, мудрим прочитанням і трактуванням зовнішніх подій та обставин у християнському вимірі є надзвичайно цінним і повчальним, пор.: *Воістину ніщо не є добре, тільки чисте серце: зерно, що проростило небеса на землю; дзеркало, що вміщало в себе і обмалювало барвами все живе; твердь, що утвердила своєю мудрістю чудні небеса; рука, що тримає жменю земне коло і порох нашої плоті* [Сковорода 1994: 133].

Кожна людина здатна на різних етапах побачити різні акценти у прочитаному, відгукнутися на окремі заклики, почути відповіді на свої питання. Г. Сковорода – це мислитель для всіх, хто шукає та прагне пізнати себе, зрозуміти для чого він

прийшов у цей світ, знайти своє призначення, свою *сродну працю*. Крім глобальних питань, філософ своєю мовотворчістю спонукає осмислити складні абстрактні поняття, які часто ми чуємо, але до кінця не можемо збагнути. Так, вустами Алауди він запитує: *Що-бо є дивніше пам'яті, яка вічно цілий світ творить, зберігає вічно в надрах своїх сім'я усього живого, бачить єдиним оком минулі й майбутні діла як теперішні? Скажіте мені, гості мої, що воно – пам'ять? Мовчите? Я ж вам відповім. Але не я, а Божя в мені благодать. Пам'ять – це недремне сердечне око, що прозирає все живе, незаходиме сонце, що просвічує Всесвіт* [Сковорода 1994: 133].

Г. Сковорода проголошує, на перший погляд, відомі всім істини, дає прості відповіді, які лежать на поверхні, на складні питання. І саме в цьому його сила, і саме цим він одних приваблює і вражає, а інших відштовхує і навіть дратує. Він просто говорить про складне.

Переосмислення цінності основних морально-етичних настанов творів Григорія Сковороди є важливим кроком до поглиблення рівня усвідомлення українцями самих себе, свого духовного коріння, посилення фундаментальних концептів про власні багатовікові соціокультурні традиції, в основі яких завжди лежали такі поняття як *мир, захист, щирість, праця, воля, любов, повага, родина, народження та виховання дітей*.

Знати та поділяти погляди визнаних світочів української культури – це завжди запорука морального зростання та вдосконалення самих себе. В умовах зіткнення українського народу з екзистенціальною загрозою, в основу якої штучно закладено та розповсюджено саме заперечення усіх його історичних, соціокультурних та навіть духовних доміант, утвердження таких підходів, поглядів і настанов є єдиним шляхом збереження самого народу й держави. За таких обставин мовотворчість філософа, його світоглядні переконання складно переоцінити, вони безсумнівно мають бути використані в національній культурній стратегії проти інформаційної агресії.

Мовотворчість Григорія Сковороди презентує такі соціокультурні сенси та світоглядно-ціннісні доміанти, які мають стати для українства дороговказами до своєї *свободи* у всіх її проявах: від духовної свободи до фізичної і матеріальної, до свободи діяти та творити своє майбутнє.

Сковорода Г. Твори: У 2 т. Т. 2: Трактати. Притчі. Переклади. Листи. Київ: Обереги, 1994.

Словник української мови: в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Т. I. Київ: Наукова думка, 1970.

Ушкалов Л. Григорій Сковорода. Передмова. *Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів*. Харків – Едмонтон – Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 9–50.

REFERENCES

Bilodid, I.K. (Ed.). (1970). Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols. Vol. I. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Skovoroda, H. (1994). Works: in 2 vols. Vol. 2: Treatises. Parables. Translations. Letters. Kyiv: Oberehy (in Ukr.).

Ushkalov, L. (2011). Hryhoriy Skovoroda. *Skovoroda Hryhoriy. Complete academic collection of works*. Kharkiv – Edmonton – Toronto: Maidan; Publishing House of the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 9–50 (in Ukr.).

Статтю отримано 22.11.2022

Natalia Mekh

SOCIO-CULTURAL SENSES AND AXIOLOGICAL DOMINANTS OF THE HRIHORY SKOVORODA'S LANGUAGE CREATION

The proposed research is an attempt to understand the language creation of H. Skovoroda as a fragment of the national cultural strategy in the conditions of informational aggression. This question acquires special importance in the process of restoration of Ukraine, awareness of its unique and peculiar place in world history, culture, in the genesis of human civilization as a whole. After all, Ukraine has something to offer other peoples and countries at the modern time. Motives and values that drive the Ukrainian people in an indomitable confrontation with the enemy, courage, freedom and will are engrained in our genetic memory. Sociocultural meanings and axiological dominants that illustrate the spiritual roots of Ukrainianness – all this is demonstrated to us by Hryhoriy Skovoroda's linguistic knowledge.

Knowing and sharing the views of recognized pillars of Ukrainian culture is always a guarantee of moral growth and self-improvement. In the conditions of the confrontation of the Ukrainian people with an existential threat, based on which the denial of all its historical, socio-cultural and even spiritual dominants is artificially laid and spread, the affirmation of such approaches, views and instructions is the only way to preserve the people and the state.

The example of a *FREE PERSON* with its dominant worldview and values should become for Ukrainians a signpost to their *FREEDOM* in all its manifestations: from spiritual freedom to physical and material freedom, to the freedom to act and create one's future.

Key words: freedom, culture, value dominants, Skovoroda's eloquence.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.3>

УДК: 811.161.2'367.6:140.8](477)

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК ІЗ ПОРІВНЯЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ У ТЕКСТАХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТРАКТАТІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

ПОЛОВИНКО
Олена Сергіївна,

Olena
POLOVYNKO,

аспірант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди;

вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168; Україна;

e-mail: paniolena15@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8477-4238

Postgraduate Student at the Department of Ukrainian Language, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University;

2 Valentynivska St., Kharkiv, 61168;

e-mail: paniolena15@gmail.com

У статті на основі праць О. Потебні та Є. Тимченка визначено сутність порівнянь з орудним відмінком. Досліджено символіку об'єкта та суб'єкта конструкцій із урахуванням загального філософського тла творчості Г. Сковороди та алегоричності його мовлення. Указано різницю у тлумаченні культурних символів й універсалій та їх прочитанні письменником. Застосована методика етнолінгвістичного аналізу тексту для узагальнення символічного змісту конструкцій із орудним порівняльним відмінком.

Ключові слова: орудний відмінок, порівняльне значення, символ, етнолінгвістика, модальність.

Мова, якою послугувався Г. Сковорода, як відомо, залежала від жанру його творів, що відповідало тогочасній теорії трьох стилів. Найчастіше орудний порівняльний фіксуємо в його філософських трактатах, мова яких багата на художні засоби.

Орудний відмінок здавна привертв увагу науковців (Є. Тимченко, І. Вихованець, Г. Золотова, О. Мельничук, М. Плющ, А. Романченко, І. Слинько та ін.). Його функційне поле було висвітлене ще в «Граматичі словенській» Лаврентія Зизанія та «Граматичі слов'янській» Мелетія Смотрицького. Тоді значення відмінка зводилося до «творителный есть / имже творимъ: якъ челоуѣкомъ». Орудний зі значенням порівняння в той час

не виділяли. Уперше в українському мовознавстві про це значення згадує О. Потебня у праці «Из записок по русской грамматике» 1926 року. Свої гіпотези він будує на основі праці Б. Дельбрюка (1842–1922) «Ablativ, localis, instrumentalis im altindischen» 1867 року. Звертається і до робіт К. Георг-Зигмунда (1887–1961) та Ф. Міклошича (1813–1891). Спираючись на погляди цих лінгвістів, О. Потебня створює теорію про декілька відмінків у складі орудного. Для науковця в семантичному полі орудного відмінка зі значенням порівняння «відбулося пізнання через називання, порівняння, пізнаваного з раніше пізнаним» [Потебня 1888: 408], а також «спостерігається часткове злиття субстанцій» [там само: 487]. Дослідник визнає існування значень порівняння і перетворення: «Значення перетворення й порівняння існують поруч і в давній, і в новій мовах... Різниця між орудним перетворення та порівняння неграматична, тобто не формальна, а матеріальна, і може визначатися у кожному окремому випадку лише через широке коло думок, які не є граматичними одиницями» [там само: 488–489].

Важливим є зауваження Є. Тимченка, що «розвій у балтицьким і слов'янським середовищі був паралельний і не підкладає одности балтицько-слов'янської; виходячи з одних підстав, цей інструменталь в обох галузях прийшов до подібних skutків незалежно» [Тимченко 1926]. Так само й О. Потебня наголошував на незалежності від інших мов розвитку порівняльного значення в межах семантичної структури орудного відмінка в українській мові.

Порівняльні конструкції варто вивчати з урахуванням логікограматичної моделі порівняння, структура якої є наслідком подання 4-х складників:

а) предмета порівняння (компаранта) – тобто, предмета чи явища, ознаки якого ми пізнаємо, розкриваємо за допомогою іншого;

б) образу порівняння (компаратора) – того, з чим порівнюється суб'єкт, тобто, предмета чи явища, що має яскраво виражені й добре відомі мовцєві ознаки й унаслідок цього використовується ним для характеристики пізнаваного;

в) основи порівняння – ознаки (або низки ознак), за допомогою якої здійснюється акт порівняння;

г) показника порівняльних відношень – засобу мовного оформлення порівняльної семантики. Показник порівняльних відношень відіграє вирішальну роль у реалізації компаративного змісту в чотирьохелементній моделі порівняльної конструкції («суб'єкт» – «об'єкт» – «основа» – «показник»), оскільки забезпечує її цілісність. Тобто, між компарантом і компаратором не існує реального зв'язку, він виникає лише у свідомості мовця, який прагне відтворити певну ситуацію дійсності [Сімонова 2010].

Беззаперечним видається той факт, що внутрішньою формою й одночасно передумовою порівняльної семантики орудного відмінка є значення суб'єкта, виражене формою орудного відмінка [Олексенко 2018: 170]. О. Олексенко зауважує, що хоча смисловий акцент припадає на агента порівняння, в основі виникнення такої семантики відмінка все одно лежить предикативно-характеризувальна функція, про яку писав В. Виноградов. Ознака, що лежить в основі метафоричного перенесення і становить ядро предикативно-характеризувального значення, у прямому мотивувальному значенні може бути несуттєвою, може виявлятися як його прихована конотативність і, відповідно, може не відбиватися в лексикографічному описі слова. Утворення порівняння в такому разі базується на довгому асоціативному ланцюжку [там само: 171]. На нашу думку, ірреальна модальність також є однією з найважливіших характерних ознак орудного відмінка з порівняльною семантикою.

Спираючись на вищезазначені характеристики, ми виокремили низку сполучень з орудним порівняльним відмінком у текстах філософських трактатів Г. Сковороди, який для розробки своєї концепції перш за все послуговується метафорою [пор. також: Ушкалов 2004: 419]. Г. Сковорода часто використовує синтаксеми типу: *Неосязаемая в Циркуль точка Источником есть всъх фигур* [Сковорода 2011: 737]; *Всей Библии Слово создано в том, чтоб была Она единственным Монументом Начала* [там само: 739]. Декларативність і рішучість мови письменника, його вміння називати речі своїми іменами, не боячись осуду, пояснюють нагромадження структур, де орудний відмінок проявляє свою здатність виражати метафорику порівняння: *Жалом адского сего дракона есть весь род Грѣхов*

[Сковорода 2011: 221]; *Но сей Род всему сам есть Концем* [там само: 968]; *А без него он Чучелом и Пнем есть* [там само: 1284]. Ця функція орудного відмінка в тодішній мовній традиції переважала, на це звертали увагу О. Потебня та Є. Тимченко.

Порівняльна семантика орудного відмінка трапляється не так часто, але словосполучення, де вона є, яскраві, самобутні, з активним впливом біблійної символіки. Найчастіше для образу порівняння автор обирає лексеми, пов'язані зі світлом, Сонцем та тінню: *Како же не и Человѣкъ Божій Сонцем?* [Сковорода 2011: 232]. «Человѣкъ» як суб'єкт порівняння переймає усі риси об'єкта «Сонця» через те, що є тлінним носієм вічних цінностей за філософською парадигмою поглядів Г. Сковороди.

Та не тільки людину автор наділяє найвищими чеснотами: *Оно* [отечество] *ему Солнцем во всѣх Временах, а Сокровищем во всѣх сторонах* [Сковорода 2011: 171]. Тут «отечество» вже стає носієм божественного знання на рівні суспільному, а не особистісному. Символіку Сонця підсилює образ «Сокровище». Припускаємо, що скарб – це алегоричне втілення символіки золота, яке прирівняно до Сонця та Слова Божого. Важливість та священність інституту держави для людини й громадянина є беззаперечною в часі й просторі, на думку Г. Сковороди.

Мотив божественного знання продовжує концепт «світло». Продовженням Христа, носієм духовних знань є саме особистість, а не книги: *Евагеліе твое есть заложенный Фонарь, а Ты в нем сам Свѣтом* [Сковорода 2011: 258].

Тему природних стихій продовжує концепт «вітер», що у творчому доробку Г. Сковороди знаходить втілення в образі вихора. Це радше символ проведення часу без мети й користі, байдкування, а можливо й духовного убозтва, відсутності самовдосконалення: *Скажи мнѣ, как тебе не наскучит непрестанно вихром крутиться на пространных высотах небесных* [Сковорода 2011: 158].

Не оминає своєю увагою Г. Сковорода флору й фауну. У випадку *Першим ти пагонцем, хлопче, на світ од батьків народився* [Сковорода 2011: 144] виразно простежується символіка народження, оновлення, продовження роду. Концептосфера переродження знаходить своє продовження в образі «метелика»: *Нынѣ из ползущаго Червища востал еси Пернатым*

Мотыликом [там само: 231]. Цитата розкриває символіку «метелика» як душі, що досягла наступного ступеня свого розвитку.

Символіку світового порядку, життєвого циклу, космічної енергії продовжує образ «музика»: *Музыкою воздух растворенный шумит вокруг* [Сковорода 2011: 63].

Досліджений матеріал засвідчує, що компаративними вражають своєрідністю інтерпретації світу Біблії та навколишньої дійсності. Орудний порівняльний у творчому доробку Г. Сковороди допомагає глибше проникнути у внутрішній світ наратора, зрозуміти шкалу оцінки явищ довкілля та людини в ньому, викликає широке коло непересічних асоціацій та дає змогу зрозуміти, на яких саме контрапунктах культурна семантика найінтенсивніше взаємодіє з мовною.

Олексенко О.А. Орудний відмінок із семантикою порівняння в приєднанні вживанні. *Лінгвістичні дослідження*. Харків: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2018. №47. С. 169–174. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1204189> (дата звернення: 12.10.2022).

Потебня О.О. Из записок по русской грамматике. Харків, 1888. URL: <https://archive.org/details/izzapisokporuss00marrgoog/page/n6/mode/1up?view=theater>

Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. Харків – Едмонтон – Торонто, 2011. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Skovoroda/Povna_akademichna_zbirka_tvoriv_zbirka.pdf (дата звернення: 02.10.2022).

Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ, 1926. URL: <https://web.archive.org/web/20161220165300/http://zbruc.eu/node/57968> (дата звернення: 08.10.2022).

Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода: Семінарії. Харків, 2004. URL: https://kharkiv-nspu.org.ua/wp-content/uploads/2014/04/Ушкалов_Сковорода.-Семінарії.pdf

Ушкалов Л.В. Світ українського бароко. Філологічні етюди. Харків, 1994. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ushkalov_Leonid/Svit_ukrainskoho_baroko_filolohichni_etiudy.pdf

Ушкалов Л.В. Українське барокове богومислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків, 2001. URL: https://books.google.com.ua/books?id=f_ah9QxLk48C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 25.10.2022).

REFERENCES

Oleksenko, O.A. (2018). Instrumental case with semantics of comparison in pronominal use. *Linhvistychni doslidzhennia*, 47, 169–174. Kharkiv. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1204189> (in Ukr.) (accessed 12.10.2022).

Potebnia, O.O. (1888). From notes on Russian grammar. Kharkiv. URL: <https://archive.org/details/izzapisokporuss00marrgoog/page/n6/mode/1up?view=theater> (in Ukr.) (accessed 08.10.2022).

Skovoroda, H. (2011). A complete academic collection of works. Kharkiv – Edmonton – Toronto. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Skovoroda/Povna_akademichna_zbirka_tvoriv_zbirka.pdf (in Ukr.) (accessed 02.10.2022).

Tymchenko, Ye.K. (1926). Vocative and instrumental in the Ukrainian language. Kyiv. URL: <https://web.archive.org/web/20161220165300/http://zbruc.eu/node/57968> (in Ukr.) (accessed 08.10.2022).

Ushkalov, L.V. (1994). The world of Ukrainian baroque. Philological studies. Kharkiv. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ushkalov_Leonid/Svit_ukrainskoho_baroko_filolohichni_etiudy.pdf (in Ukr.) (accessed 22.10.2022).

Ushkalov, L.V. (2001). Ukrainian baroque thinking about God. Seven sketches about Hryhoriy Skovoroda. Kharkiv. URL: https://books.google.com.ua/books?id=f_ah9QxLk48C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false (in Ukr.) (accessed 25.10.2022).

Ushkalov, L.V. (2004). Hryhoriy Skovoroda: Seminary. Kharkiv. URL: https://kharkiv-nspu.org.ua/wp-content/uploads/2014/04/Ushkalov_Skovoroda.-Seminarii.pdf (in Ukr.) (accessed 21.10.2022).

Статтю отримано 02.10.2022

Olena Polovynko

INSTRUMENTAL CASE WITH COMPARATIVE MEANING IN TEXTS OF PHILOSOPHICAL TREATISES BY HRYHORIY SKOVORODA

As a basis for studying peculiarities of the instrumental case with a comparative meaning usage in texts of philosophical treatises by H. Skovoroda theoretical works of O. Potebnia and Ye. Tymchenko were taken, where the essence of comparison with

instrumental case was considered, and the views of other linguists were also taken into account. The object and the subject symbolism in constructions is studied, find out the general philosophical background of the author's works and the allegorical nature of his speech. Difference in interpretation of cultural symbols and universals and their reading by the writer is indicated. The method of ethnolinguistic text analysis is applied to generalize the symbolic content of constructions with the instrumental comparative case. This approach made it possible to determine that comparative constructions with the instrumental case in H. Skovoroda texts are not saturated with traditional folk poetic images, they are striking in their peculiarity of interpretation the Bible world and surrounding reality. The author often uses light and visual metaphor, mainly on its basis he builds his own concept of images-ideas, so the same plots acquire a new sound in the context of his works. Instrumental case with comparative semantic helps to penetrate deeper into the narrator inner world, to understand his scale of assessment of environmental phenomena and a person in it, causes a wide range of extraordinary associations and makes it possible to understand on which counterpoints cultural semantics most intensively interacts with linguistic.

Key words: instrumental case, comparison, comparative meaning, symbol, ethnolinguistics, modality.

СУЧАСНА ІНТЕГРАТИВНА ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.4>

УДК 83'31

ДИНАМІКА ІНТЕГРАТИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ТОПОНІМІЙНОЇ СТИЛІСТИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ)

БИБИК

Світлана Павлівна,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики;
Інститут української мови
НАН України,
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9765-497X

Svitlana

BYBYK,

Doctor of Philology, Professor, Leading
researcher of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics; Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net

У статті зацентовано увагу на актуалізації досліджень у такій субгалузі функціональної стилістики, як топонімійна. Подано короткий огляд праць у цьому напрямі у зв'язку з історіографією українського мовознавства. Наголошено на інтегративному статусі топонімійної стилістики та його модифікації в сучасних умовах воєнного лихоліття – долученні висновків соціальної психології для аналізу текстів, що відображають травматичну реальність.

Диференційовано стилістичні функції переважно українських топонімів у новітніх поетичних і художньо-публіцистичних віршованих текстах, створених 2022 року після посилення агресії в російсько-українській війні, що розпочалася 2014 року.

Ключові слова: літературна ономастика, топонімія, стилістика, топонім, інтегративна лінгвостилістика, соціальна психологія.

У межах літературної ономастики окреслилися і плідно розвиваються три піднапрями – літературна антропономастика, літературна топономастика й літературна теономастика. Лінгвостилістика вивчає семантичну структуру власних назв не в аспекті формування етимону, українського етно- та глотогенезу, а як інформацію, нерідко суспільно вагому, про денотати в конкретних часово-просторових, соціально-психологічних обставинах.

Зміни в сучасній мовній практиці, спричинені актуалізацією тих чи інших лексичних одиниць, зумовлюють увагу до топоніміки. Нагадаємо, що це **інтегральна наукова дисципліна**, дослідження в межах якої об'єднують три сфери знання: географія, історія та лінгвістика.

Базові підходи до аналізу топонімів у стилістичній функції сформулював Ю.О. Карпенко, вирізнивши в текстовому вживанні «топоніми заднього плану, топоніми-статисти, які, не локалізуючи події, лише служать одним із засобів пов'язання їх з дійсністю», і топоніми переднього плану, які стосуються місця дії [Карпенко 1963: 59]. Від його перших же розвідок, виконаних на матеріалі художніх творів Ольги Кобилянської [Карпенко 1963; Карпенко 1964], авторитетними стали висновки щодо таких стилістичних функцій топонімів:

1. Топоніми становлять вагомий компонент стилю лише там, де вони вживаються у великих кількостях.

2. Як і інші слова, топоніми становлять єдність плану змісту й плану вираження – значення й звучання.

3. Нерідко стилістично забарвлюється топонімічне значення назв великих загальновідомих об'єктів, оскільки ці назви мають схильність ставати в мовленні символами.

4. Стилістичної вагомості топоніму надає позиція в римі.

5. У художніх текстах топонімам, що втратили етимологічну прозорість, письменник може: а) придумати якісь нові, спеціальні топоніми з потрібними етимологічними значеннями; б) надати деетимологізованим топонімам якогось нового етимологічного значення, відмінного від справжнього значення.

Отже, топонімам як одиницям художнього контексту властиві певні стилістичні ознаки: вони є або нейтральними, або стилістично забарвленими, експресивно-емоційними. Зауважимо, що кваліфікація літературно-художніх топонімів як експресивних одиниць суперечностей у мовознавців не викликає. Ба більше, на сьогодні актуальний і лінгвокультурологічний підхід в ономастиці, який також має різні інтерпретативні реалізації [Котович 2020].

Топонімійна стилістика на сучасному етапі мовно-суспільного життя набула особливої ваги. Хвилю актуалізації топонімів у їх стилістичній функції пов'язуємо з початком російсько-українського протистояння у 2014 році. Цей різновид онімів став одним із знаків лінгвософії війни – актуалізації в мовомисленні усього, що може охопити поняття «своє». Зокрема:

– топонімікон створює лінгвогеографічний образ сучасної України – концепт ураженої війною території (змінився т. зв. топонімійний словник художніх творів);

– у воєнне лихоліття в топонімійному значенні посилений аксіологічний складник, хоча й перебуває він на периферії семантичної структури оніма, однак насичений додатковою інформацією про учасників подій, про емоційні переживання соціуму з приводу мешканців, оборонців, матеріально-культурних цінностей тощо, які зараз прийнято офіційно означувати, як «об'єкти інфраструктури».

Приглушені в мирний час почуття та емоції загострені, адже відбувається захист «свого», сильне відчуття загрози життю. І лінгвостилістика повинна зафіксувати ці *травматичні зсуви в текстах воєнного часу*. Маємо зважати на вже окреслені фахівцями суміжних гуманітарних галузей маркери, які вербалізуються або сигналізують про напрям пошуку тих складників тексту, що відбивають соціально-психологічні

зміни в українському суспільстві. Звертаємо увагу на висновки, які оприлюднили в Національній академії психологічних наук. У виступі чл.-кор. НАПН України М.М. Слюсаревського у квітні 2022 року було виокремлено кілька моментів, що потребують реагування, зокрема: потреба актуалізації національної групової ідентичності; доцентрові і відцентрові тенденції суспільної згуртованості; завищені суспільні очікування; наслідки колективної психотравматизації; ризики надмірної трудової зайнятості та незайнятості громадян, волонтерської та приймальної діяльності; формування в біженців психологічного синдрому неповернення; поширення деструктивних емоційних станів; стресогенні трансформації особистісної картини світу; інтенсифікація та поляризація міжособового спілкування; ризиковані форми інформаційної поведінки; посттравматичні стресові розлади; розлади та деструктивні способи соціальної адаптації; руйнування або докорінну зміну освітнього середовища; соціальні й ментальні ризики сирітства та усиновлення та деякі ін. (<https://ispp.org.ua/2022/05/04/socialno-psihologichnij-stan-ukraïnskogo-suspilstva-v-umovax-povnomasshtabnogo-rosijskogo-vtorgnennya-nagalni-vikliki-i-vidpovidi-naukovo-analitichna-dopovid/>).

Трагічну емоційність суспільно-політичного резонансу воєнного лихоліття найшвидше передали й передають поетичні та поетично-пісенні контексти. Визначаємо кілька основних стилістичних функцій топонімів у них.

По-перше, утвердження національної групової ідентичності; підсилення тенденцій суспільної згуртованості. Цю тезу добре підтверджують уривки з творів Б. Гуменюка, В. Маркуса та А. Куркова. Так, топонімікон у поетичних і прозових творах Б. Гуменюка означає «свій» простір, конкретизований назвами українських міст і містечок, сіл, селищ Піски, Водяне, Щастя, Маріуполь, Донецьк, Львів, Тернопіль, Бердянськ, Залізний порт, Харків, Луганськ, Слов'янськ, Ізюм, Полтава, Артемівськ, Урзуф, Краматорськ, Дружківка, Костянтинівка, Борислав... У романі В. Маркуса «Сліди на дорозі» – це топоніми Донецьк, Краматорськ, Жданівка, Вуглегірськ, Дебальцеве...

Подеколи текстове уживання назв населених пунктів пов'язане з увиразненням їхньої внутрішньої форми, на якій

акцентує увагу письменник, підкреслюючи українськість окупованої території, глибину її етнокультурної пам'яті, а отже концептуальність топонімів. Пор. такий уривок із роману А. Куркова «Сірі бджоли»: *А коли до весни 2014-го їздили, то доїхати могли і до **Світлого**, і до **Калинівки**.*

Справді, з часу весни 2014 року ці топоніми стали відомі кожному, хто стежив за подіями на Донбасі. Уживання цих назв у просторовому описі додає художньому контексту документальності, конкретності.

По-друге, загально визнаний факт, що написані з малої літери власні назви увиразнюють відчуження від чогось як наслідок колективної психотравматизації.

Фіксуємо приклади підкреслено зневажливого написання – з малої літери – з нехтуванням орфографічних норм, пор.: *5 липня громадянин **росії**, мешканець **москви**, лідер терористів Стрелков разом із членами свого бандформування вийшов зі Слов'янська і Краматорська та втік у Донецьк* (А. Курков, «Сірі бджоли»); *– А ті **Піски** страшні, як **москва** в судний день* (Б. Гуменюк, «Кіндрат»); *Трофеї в **москві** візьмемо. Чи у **мурманську**. .. Моя дорога додів, до **Теребовлі**, до спокою, до Одарки, лежить через спалений **сибір*** (Б. Гуменюк, «Опришки»).

Юридична і політична невизнаність перейменувань частин власне українського простору трансформується у стилістично маркованих граматичних формах (уживання онімів як загальних назв у множині): *– У «народну» не треба, – замотав Сергійович головою. – Одразу до влади дурні і бандити прийдуть, як у цих «денеерах»! А чого ти небритий?* (А. Курков, «Сірі бджоли»).

По-третє, на топонімікон перенесена функція підсилення тенденцій суспільної згуртованості. Ця стилістична роль виявляється у піднесеній інтимізувальній епітетиці – *наш*; метонімічному вживанні топонімів; наказових закличних формах дієслів, що відображають стан суспільної згуртованості.

Аматорські віршовані контексти, які ширилися в соціальних мережах від початку російсько-української агресії, просякнуті публіцистизмом, гасловістю. Тому базовими є граматичні форми дієслів наказового способу зі стверджувально-закличною семантикою, дієслів-апелятивів до метонімізованих топонімів,

адже вони номінують і міста, і їхніх мешканців, як-от: *Тримайся, Запоріжжя, / Тримайся, наш Херсон, / Бо суне вража сила – / Реальність, а не сон!*; *Борися, Миколаїв! / Стій міцно, наш Дніпро!*; *Тримайся, Маріуполь* (Ш.Є., 01.05.22). Персоніфікація просторів міст України, які відстоюють своє життя, позначається на семантиці оцінних епітетів прикладкового і прикметникового походження: *В руїнах воїн-Харків – / Сміливість строцить зло! / Прекрасная Полтаво! / Чаклунський Конотон!*; *Безстрашний Кропивницький! / Незламний Кривий Ріг!*; *Всміхнулись милі Суми* (Ш.Є., 01.05.22). Зазначені мовні засоби посилюють високу позитивну характеристику малих батьківщин і їх мешканців.

По-четверте, віддавна назви спорідненості актуалізують у кризові суспільні періоди архетипову семантику захисту. З погляду чинників соціальної психології в такій мовній традиції спрацьовує і орієнтація на підсилення соціальної згуртованості.

Таку модель використав і етногурт «Дуліби», провівши через увесь пісенний текст рефрен *brate Маріуполь*. Автор поезії Микола Орешко зіставив місто з *Христом, собором, живим серцем*, тобто християнськими символами стійкості, життя, пор.:

*Brate Маріуполь, у кільце закутий,
Тебе розіп'яли, як Христа, вандали.*

По-п'яте, у конкретних творах спостерігаємо занурення топонімів у публіцистично-сакралізований текстовий ореол. У воєнне лихоліття поширюються деструктивні емоційні стани та відбуваються стресогенні трансформації особистостей, свідомість яких апелює до сакральних мовомисленневих образів. І не тільки. Маркерами цього соціально-психологічного явища є насичення певних контекстів дієсловами наказового способу (*кричить, пишіть, моліться*), лексикою з оптативною семантикою (*помилуй і збережи*), із суспільно-політичною лексикою, словами, що пробуджують із глибин національної та емоційної пам'яті негативні спогади, конструкціями з констатаційною модальністю, актуалізований експресивний синтаксис – номінативні, дієслівні речення. Пор. один із дописів у соціальній мережі: *Усі, в кого є сили! І ті, у кого їх немає! Маріуполь!!! Маріуполь!!! Кричить уголос там, де мо-*

жуть почути, пишуть там, де можуть прочитати, і просто моляться!!! Люди за межею болю, голоду, холоду.

Це голодомор. Геноцид.

ЄВРОПО! СВІТ!

Не мовчи!

Боже! Зупини це безумство!

Помилуй і збережи Маріуполь!

(за матеріалами мережі «Фейсбук», 11.03.2022).

Стан тривоги ліричного героя, пошук надії, морально-психологічної опори стимулює до перемикання стилістичного коду на сакралізований мікроконтекст-молитву, яку фіксуємо в кількох авторів. Відбувається пошук способу виходу із кризи і психологічної, і фізичної, і матеріальної:

Хай Ангели Святі врятовують Маріуполь!

У вірі всі моляться за спасіння! (12.04.2022).

Індивідуально-авторська вторинна номінація Маріуполя «Крипта Миру» стає в один сакралізований асоціативний ряд з історичним кодом внутрішньої форми топоніма – *місто Марії*. Саме його використав у своїй пісні С. Вакарчук: *Буде до віку стояти / Праведне місто Марії, / Доки над гордим Азовом / Сонце встає.*

Виробниче середовище набуло храмового образу, оскільки наскрізним є мотив спасіння, самозбереження, виживання; світло розплавленого металу зіставляється зі Світлом божественним (фігура паралелізму):

У парафінових оманних муляжах.

Одначе нагорі, у храмовому зводі

Наказом від пророчих вищих рун

В апсидному горнилі у соборі,

Де гартували сталь і плавили чавун,

Постали Янголи, як посланці від Світла <..>

(М. Флоринська).

У пісенному тексті Океану Ельзи «Сонце зійшло над Азовом» (21 квітня 2022 р.) *світло* – також наскрізний словесний образ надії, перемоги: *Сонце зійшло над Азовом; Світло повернеться знов / Крик нового дня рветься на волю*. Виокремлені дієслівні метафори засвідчують оптимістичний настрій контексту.

Отже, представлений матеріал доводить, що топоніміяна стилістика в нових травматичних суспільно-політичних умовах війни розкриває додаткові інтегративні інструменти для повільного й поглибленого прочитання поетичних і прозових творів та виводить на узагальнення щодо соціально-психологічної умотивованості чи то семантики самого топоніма, чи то поетичних словосполучень, синтагм, мікроконтекстів, у які він включений.

Лінгвофілософська проєкція топономастики художніх творів періоду сучасної російсько-української війни відкриває стилістичну активність епітетики, метафорики, книжної фразеології, сакрального лексикону, що створюють контекстуальне оточення відповідних топонімів. Актуалізовані метоніміїні трансформації топонімів на позначення населення певних місцевостей. Наскрізно вони в тій чи іншій мірі працюють на осмислення зміненого в Українському суспільстві буття, у якому посилюються соціально-психологічні чинники вербалізації філософських роздумів про сенс життя і боротьби з ворогом.

Карпенко О.Ю. Ментальна організація власних назв. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 25–34. URL: <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/32.pdf>

Карпенко Ю.О. Топоніміка художнього тексту (На матеріалі повісті О.Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала»). *Тези доповідей XX наукової сесії Чернівецького держ. ун-ту. Секція філологічних наук*. Чернівці, 1964. С. 73–77.

Карпенко Ю.О. Функції топонімічних назв у творах О.Ю. Кобилянської (До питання про топонімічну стилістику). *Творчість Ольги Кобилянської: тези доп. респ. наук. конф., присвяченої сторіччю з дня народження письменниці*. Чернівці, 1963. С. 59–60.

Котович В. Ойконімія України як лінгвокультурний феномен. Дрогобич: Посвіт, 2020.

REFERENCES

Karpenko, O.Yu. (2004). Mental organization of proper names. *Movoznavstvo*, 4, 25–34. URL: <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/32.pdf> (in Ukr.).

Karpenko, Yu.O. (1963). The functions of toponymic names in the works of O.Yu. Kobylyanska (To the issue of toponymic stylistics). *Creativity of Olga Kobylyanska: theses add. Rep. of science conference dedicated to the writer's centenary*. Chernivtsi, 59–60 (in Ukr.).

Karpenko, Yu.O. (1964). Toponymy of the artistic text (Based on the story of O.Yu. Kobylyanska "During the potion early on Sunday"). *Abstracts of reports of the XX scientific session of the Chernivtsi state university Section of Philological Sciences*. Chernivtsi, 73–77 (in Ukr.).

Kotovysh, V. (2020). Oikonymy of Ukraine as a linguistic and cultural phenomenon. Drohobych: Posvit (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2022

Bybyk Svitlana

DYNAMICS OF INTEGRABILITY IN TOPONYMIC STYLISTICS RESEARCH (ON THE MATERIAL OF TEXTS FROM THE PERIOD OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR)

The presented material proves that toponymic stylistics in the new traumatic socio-political conditions of the war reveals additional integrative tools for a slow and in-depth reading of poetic and prose works and leads to generalizations about the socio-psychological motivation, either the semantics of the toponym itself, or poetic phrases, syntagms, microcontexts in which it is included.

The linguistic-philosophical projection of toponyms of artistic works of the period of the most recent Russian-Ukrainian war reveals the stylistic activity of epithets, metaphors, book phraseology, sacred lexicon, oppositional associates, which surround in specific contexts the corresponding toponyms, metonymic transformations of toponyms to denote the population of certain localities. Through and through, they work to one degree or another to make sense of the changed existence in Ukrainian society, in which the socio-psychological factors of the verbalization of philosophical reflections on the meaning of life and the fight against the enemy are actualized.

Key words: literary onomastics, toponymic stylistics, toponym, integrative linguistic stylistics, social psychology.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.5>

УДК 811.161.2'28

ПРО СТИЛІСТИЧНУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЮ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ

ГЛУХОВЦЕВА
Катерина Дмитрівна,

доктор філологічних наук, професор
кафедри української філології та
загального мовознавства,
ДЗ «Луганський національний
університет імені Т.Г. Шевченка»
(Полтава);
e-mail: hlukhovtseva@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5581-2204

Kateryna
HLUKHOVTSEVA,

Doctor of Philological Sciences,
Professor, Department of Philological,
Luhansk Taras Shevchenko National
University, Poltava, Ukraine;
e-mail: hlukhovtseva@gmail.com

У статті запропоновано стилістичну класифікацію діалектних текстів з огляду на історіографію та історіософію питання. Диференційовано розмовно-побутовий стиль із його основними різновидами: розмовно-побутовим з елементами художнього, розмовно-побутовим з елементами публіцистичного, розмовно-побутовим із елементами наукового. Художній стиль об'єднує два підстилі: власне художній та художньо-обрядовий.

Установлено, що діалектний текст – це складна структурно-семантична єдність, яка інтегрує лінгвістичні, психологічні, літературознавчі та філософські аспекти. Показовою для діалектного тексту є когнітивна модель, яка реалізується у невідготовлених нарративних мініатюрах – ліричних монологах.

Ключові слова: діалектний текст, художній стиль, розмовно-побутовий стиль, підстиль.

Діалектний текст, на думку П.Ю. Гриценка, «може бути оцінений як простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірку як одну з форм існування національної мови» [Гриченко 2000: 15]. Наразі актуалізовані різні аспекти опису діалектного тексту.

Стилістика українських діалектів досі належним чином не вивчена й не описана. Причина цього в тому, що, поперше, спонтанне діалектне мовлення найчастіше позначене просторічними елементами, що справляє враження неважливого, другорядного. По-друге, мовець засвоює діалект не з підручників і посібників (як літературну мову), а пізнає та освоює його з принагідних мовних ситуацій, які ніде не зафіксовано, крім як у пам'яті мовців, із чим пов'язана незначна кількість фактичного матеріалу.

С.П. Бирик у статті «Історична стилістика: статус та стан розвитку», представляючи ареальну стилістику у зв'язках з історією літературної мови, зазначає, що «ареалізм» усвідомлюється, перш за все, як явище функціональне, територіально марковане, пов'язане з категорією усномовності» [Бирик 2004: 43]. Воно завжди співвідносне із поняттям лінгвістичного простору. А просторові явища в мовознавстві є об'єктом вивчення діалектології.

На вкрай бажаному розвитку діалектної стилістики щодо «спеціального й доцільного вибору, використання, розподілу в ньому ресурсів носіями говору у зв'язку з функціональним призначенням, тобто дослідженням стилів діалектного мовлення», – наголошував В.В. Німчук [Німчук 1990: 12].

Перед ареальною стилістикою, на думку вчених, як напрямом функціональної стилістики стоять непрості завдання: а) вивчення стильових різновидів говіркової мови – звичайного (розмовного) та художнього (стилю народної творчості) [Німчук 1990: 14]; б) визначення впливу стильових стереотипів літературної мови на організацію монологічних та діалогічних форм діалектної мови; в) дослідження діалектних рис (варіантних трансформацій у фольклорі) [Бирик 2004: 3].

Довгий час автори підручників зі стилістики навіть не порушували питань діалектної стилістики. Та в підручнику О.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько «Стилістика української мови» для вищих навчальних закладів уперше в межах теми «Структура стилістики» автори виділяють такий її напрям, як діалектна стилістика [Мацько 2003: 28–29].

До сфери діалектної стилістики належать дослідження говіркового мовлення з погляду спеціального й доцільного

вибору, використання, розподілу в ньому мовних одиниць носіями говору відповідно до функціонального призначення, комунікативної настанови; тобто діалектна стилістика вивчає стилістичне розшарування та диференціацію мовних одиниць у межах певного діалекту чи говірки. Серед учених існують різні погляди на стилістичну диференціацію діалектних текстів. Дехто з науковців усне мовлення недооцінює: мовляв, які там стилі у мовленні селянина – говорить, як уміє. Проте, є й інші міркування. Розглянемо деякі з них: «У діалекті виразно виділяються два функціональні види (стилі): розмовний і художній (народної творчості)» [Мацько 2004: 28].

Відомий вчений-діалектолог К.Ф. Герман у свою чергу виділяє три функціональні стилі: 1) розмовно-побутовий, 2) художньо-обрядовий, 3) стиль публічних виступів [Герман 2001: 10].

На нашу думку, діалектні тексти мають ознаки таких стилів: 1) розмовно-побутового стилю: *Ма|ма |л'і|зла по дра|бин'і і по|ла|мала |ногу // а то|д'і була по-|нашому заку|порка і потр'ібно було |мазати |хату // а |мама |л'і|зла на го|ришче і у|пала / по|ла|мала |ногу / і їа са|ма |мазала |хату // ў |вос'ім |рок'ів при|їш|лос' |бути |ш|ч'е крой|шч'и|ком / к'рй|ўт' к'рш|у // к'рш|у к'р|ила / со|ломой|у к'рш|у к'р|ила //* (Записано від Синяги Клавдії Іванівни 1941 р. н., с. Куземівка, Сватівський р-н); 2) художнього стилю: *Доцику, доцику, припусти на бабини капусти, на дідове просо, щоб були хараші //* (Дитяча примовка) (Записано від Синяги Клавдії Іванівни 1941 р. н., с. Куземівка, Сватівський р-н); 3) стилю публічних виступів: *С'е|час їа на 'н'енс'їїі / ну зан'їмай|ус' худо|дже"ств"ен:ой само|д'ейат'ел'нос'т'їу // ў|же 'сорок |п'ат' |год // висту|пай|у / на с'цен'і |нашого |дома кул'тури і по |селах / ў |дом'е в'ет'е|раноў / ў |к'луб'і в'ет'е|раноў / ў інте|р'нат'і дл'а приста|р'елих // кол'ек'т'ів ў нас // |вопш'ем ўс'і ў|м'іст'і ми висту|пай|ем // ну ў осно|вному їа сп'їва|їу / ст'їхотвор'ен'їїа рос'казу|їу / по |т'ем'е на ўс'і |празники // л'уб'л'у рос'казу|ват' на |д'ен' по|б'еди / |новий |год / на |ден' кол'хозника // їа роз|ка|жу с'е|час гумо|реску / висту|пала п'ід |новий |р'ік / роз|ка|зувала / поздрав'л'ала |наших се"л"чан // роз|ка|жу їа прив'і|тан':а ново|р'ічне / прос'те гумори|с'тичне // «|бути шч'ас'ливим на |кожному к'роц'і їа вам*

ба'жайу ў 'новому 'роц'і // хай вам н'іколи не" 'мул'айе ў 'боц'і // хай поро'шинка не" с'к'імлит'у оц'і // хай вирос'тайут' си'ночки і 'доц'і / 'майут' о'ц'інки хо"рош'і на ў'роц'і // не п'ід:а'вайтес' хво'роб'і мо'роц'і // йа вам ба'жайу ў 'новому 'роц'і 'буд'те ве"сел'і та 'буд'те ба'гат'і // хай буде 'повно л'у'бов'ўу ў 'хат'і // хай вам нап'лод'ац': 'а 'в'іўц'і куд'лат'і / 'кури / ін'дики і 'гуси ла'пат'і // хай вам п'іс'н'і не" вти'хайут' кри'лат'і // хай добаў'л'айут' вам г'рош'і ў зарп'лат'і // а голов'не шч'об" на 'кожному к'роц'і / 'шч'аст'а бу'йало вам ў 'новому 'роц'і //» о'це та'ке йа роз'казувала // (Записано від Пузанкової Любові Пантелеймонівни, 1946 р. н., с. Зайцеве, Сватівський р-н).

У розмовно-побутовому стилі є такі підстили: а) розмовно-побутовий з елементами художнього; б) розмовно-побутовий із елементами публіцистичного (на суспільно-політичну тематику); в) розмовно-побутовий з елементами наукового (на виробничу тематику). Художній стиль має два підстили: а) власне художній; б) художньо-обрядовий підстиль.

Розглянемо приклади діалектних текстів художнього стилю, який притаманний народному мовленню з глибокої давнини. Це мова народних пісень, дум, казок, прислів'їв, приказок, замовлянь і т. ін. Саме усна народна творчість демонструє всі ті художні засоби, що властиві літературному художньому стилеві: епітети, порівняння, метафори, анафори, гіперболи, персоніфіковані одиниці, повтори, художні зачини, закінчення тощо. Активно використовуються суфікси на позначення пестливості, здрібності, перебільшення ознаки, звертання до різних істот, рослин, явищ природи, людей. Функціонально важливими є всі типи простих і складних речень. Лексика загальноживана, різноманітна. Часто функціонують речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, порівняльними зворотами. Мова фольклору – це і є художній стиль усного народного мовлення [Герман 2001: 13].

Скажімо, замовляння як особливий вид народної магії, як найдавніший вербальний текст є суттю всієї фольклорної системи. Збираючи заговірні тексти кінця XIX – початку XX ст., учені відзначали, що їх дуже складно записати, адже, на думку респондентів, текст може втратити словесну магію через його загальноживаність, буденність. Тому вони неохоче йшли на

його оприлюднення. Із розвитком грамотності та збільшенням числа шкіл віра в цілющу силу замовляння почала зникати. Але й досі побутують усні тексти, яким приписують дивовижні властивості.

«Специфічна роль замовлянь, їхня уталітарна функція, пряме пов'язування зі здоров'ям і благополуччям людини, сім'ї зумовили те, що ця частина побутової культури збереглася до наших днів» [Лукінова 1997: 310]. Носіями знань про магічні дії та замовляння були знахарі, чарівники, шептухи. Із часом, однак, частина замовлянь стала відома не тільки знахарям, а й ширшому колу носіїв діалекту, певну їх кількість уживали у своєму побуті сільські жінки.

Головна мета замовлянь – силою слова й магічними діями вплинути на потойбічні сили та за їх допомогою досягти бажаного – зцілення від хвороби, досягти вдалого полювання, успіху в трудовій діяльності. Отже, це, власне, монолог, звернення до світлих, добрих сил із закликком допомогти людині. Замовляння мають, зазвичай, прозовий характер, нерідко це ритмізована проза, яка сприяє запам'ятовуванню під час усного передавання сакрального тексту, а також визначає енергетичну силу ритму. Поетичну форму замовлянням надають внутрішні й кінцеві рими. «Магічною формулою є початок, ряд більш чи менш сталих формул складає основний зміст, характерною є й кінцівка – так званий замок, покликаний посилити дію проголошеного» [Павлов 1999].

Звернені до духів потойбічного світу, замовляння проголошуються з піднесенням, експресивно: слова в них сприймаються як віщі, пророчі, такі, що мають надзвичайно магічну силу. Відповідно дещо своєрідне коло лексики, якою наповнені замовляння. У них чимало звертань до християнського *Бога*, *Матері Божої*, *Пречистої*, часто фігурують небесні світила (*місяць*, *зорі*), дерева (найчастіше *калина*), море, ліс, гори, звірі (*ведмідь*), птахи, інші живі істоти; поширені характерні для фольклору постійні епітети: *місяць ясенський*, *хрест золотий*, *синє море*, *пестливі слова (яснесенький, пташечка)*. Навіть звичні в побуті слова звучать у замовляннях інакше – урочисто й таємниче, набувають імперативної сили: *Ішла Мати Божя з золотим хрестом золотим мостом із золотої голкою*, з

шолковою ниткою народженній, благословенній ... рану зашивать, кров замовлять (Записано від Сіренка Івана Федоровича, 1918 р. н., с. Півнівка, Старобільський р-н).

Певну специфіку має і функціонування в замовляннях кількісних числівників. Вони визначають не просто число, а насамперед прадавнє уявлення про таємну магічну сутність чисел. Серед них найбільша частота припадає на числівник *три*: *три пташечки, вони не зійдуться утрьох*. Замовляння, як відомо, треба повторювати тричі для підсилення дії. Характерні для замовлянь лексичні та звукові повтори: *Летіло три пташечки через ліс, через поле, через синє море, і сіли на калині. Одна пташка стала калиницюю клювать, друга – пісеньку співають, третя стала... шовковою ниткою рану зашивать, кров остановлять* (Замовляння повторюють дев'ять разів. Записано від Шелегеди Клавдії Василівни, 1930 р. н., с. Курячівка, Сватівський р-н).

Особлива роль дієслів, їх дуже багато в замовляннях. Вживання дієслів увиразнює експресію, семантичні конотації руху для досягнення бажаного результату:

Місяцю, місяцю, чі болять у тебе зуби?

Ні, не болять, ні, не щемлять.

Місяцю, місяцю, чі болять у мертвого зуби?

Ні, не болять, ні, не щемлять,

То нехай у мене раба Божого... і не болять і не щемлять (Записано від Шелегеди Клавдії Василівни, 1930 р. н., с. Курячівка, Сватівський р-н); *На Івановій горі два хлопці бились, рубались, по коліна в крові купались. Пречиста прийшла. Сказала, шоб кров не ішла* (Замовляння проговорюють дев'ять разів. Записано від Хваленко Марії Яківни, 1924 р. н., с. Лозове-II, Двурічанський р-н, Харківська обл.).

Ось зразки замовлянь, записаних у селах Луганської області: *Місяцю молодесенький, місяцю янесенський! Зроби так, шоб у померлого зуби боліли, а в мене здоровіли* (Заговорюють зубний біль на молодика, три рази повторюють замовляння. Записано від Соломатіної Марії Григорівни, 1910 р. н., с. Великий Лог, Краснодонський р-н); *Місяць на небі, червак у зубі, відьмідь у лісі. Як вони не зійдуця утрьох, то зуби перестануть* (Заговорюють зубний біль, три рази повторюють. Записано від

Резнік Галини Степанівни, 1912 р. н., с. Курячівка, Сватівський р-н); *Даруй, Боже, щоб у мене, раба Божого, народжонного, молитвенного, хрещеного..., зуби занімили, ніколи не боліли* (Замовляння, що лікують зубний біль, треба казати на молодика, при цьому на руці зав'язати сирову нитку або нитку, якою на весільному короваї зв'язували калину); *Тобі, місяцю, сповні, мені на здоров'я. Тобі, місяцю, на світилиця, мені по світу на дивилця, добре находилця* (Записано від Коваленко Мотрі Данилівни, 1910 р. н., с. Бараниківка, Біловодський р-н).

Отже, діалектний текст – це складна структурно-семантична єдність, дослідження якої потребує врахування не лише суто лінгвістичних, а й психологічних, літературознавчих та філософських аспектів. У діалектному тексті відображено складники когнітивних систем носіїв говірки – когнітивну модель, яка реалізується в невідготовлених нарративних мініатюрах – ліричних монологів.

Бибик С.П. Історична стилістика: статус та стан розвитку. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ, 2004. С. 39–44.

Герман К. Стилі українського усного народного діалектного мовлення. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 117–118. Чернівці, 2001. С. 10–16.

Гриценко П.Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ. *Збірник лінгвістичних праць: до 60-річчя проф. О.А. Колесникова*. Ізмаїл, 2000. С. 9–15.

Лукінова Т. Із спостережень над вживанням чисел у замовляннях. *Український діалектологічний збірник*. Київ: Довіра, 1997. С. 310–312.

Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. Київ: Вища школа, 2003. С. 28–29.

Німчук В.В. Діалектна стилістика. *Стилістика української мови: зб. наук. праць*. Київ, 1990. С. 12–18.

Павлов О.Д. Замовляння як вербальна магія: Автореф. ... канд. філол. наук. Київ, 1999.

REFERENCES

Bybyk, S.P. (2004). Historical stylistics: status and state of development. *Linguistics: coll. of science works*. Luhansk, 39–44 (in Ukr.).

Herman, K. (2001). Styles of Ukrainian oral folk dialect speech. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University, Issue 117–118*. Chernivtsi, 10–16 (in Ukr.).

Hrytsenko, P.Yu. (2000). The text as a space of manifestation of dialectal phenomena. *Collection of linguistic works: to the 60th anniversary of prof. O.A. Kolesnikova*. Ishmael, 9–15 (in Ukr.).

Lukina, T. (1997). From observations on the use of numbers in orders. *Ukrainian dialectological collection*. Kyiv: Dovira, 310–312 (in Ukr.).

Matsko, L.I., Sydorenko, O.M., Matsko, O.M., (2003). Stylistics of the Ukrainian language. Kyiv: High School, 28–29 (in Ukr.).

Nimchuk, V.V. (1990). Dialect stylistics. *Stylistics of the Ukrainian language: coll. of science works*. Kyiv, 12–18 (in Ukr.).

Pavlov, O.D. (1999). Ordering as verbal magic: Autoref. ... candidate philol. of science. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 24.11.2022

Kateryna Hlukhovtseva

ON THE STYLISTIC DIFFERENTIATION OF DIALECT TEXTS

The article proposes a stylistic classification of dialect texts in view of the historiography of the issue. Colloquial and everyday style with its main varieties is differentiated: colloquial and everyday with artistic elements, colloquial with journalistic elements, colloquial and everyday with scientific elements. The artistic style unites two substyles: artistic and ritualistic.

It is shown that in the artistic style, suffixes to indicate caressing, pettiness, exaggeration of features, appeal to various creatures, plants, natural phenomena, people are actively functioning. All types of simple and complex sentences are functionally important. Vocabulary is commonly used, rich. Sentences with homogeneous members, addresses, interjections, comparative phrases are often used.

It has been established that a dialect text is a complex structural-semantic unity that integrates linguistic, psychological, literary and philosophical aspects. A cognitive model that is realized in unprepared narrative miniatures – lyrical monologues – is indicative of a dialect text.

Key words: dialect text, artistic style, colloquial and everyday style, sub-style.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.6>

УДК 811.161.2

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА І ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИКА: ГРАНІ ДОТИЧНОСТІ

БЕЦЕНКО

Тетяна Петрівна,

доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри
української мови і літератури,
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С. Макаренка,
вул. Роменська, 93, м. Суми, 40021;
e-mail: tpb2016@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1936-6673

Tetyana

BETSENKO,

doctor of philological sciences,
professor, Professor of the Department
of Ukrainian Language and Literature,
Sumy State Pedagogical University
named after A.S. Makarenko;
93 Romenska St., Sumy, 40021, Ukraine;
e-mail: tpb2016@ukr.net

У статті засвідчено вплив мови усної творчості на розвиток стилістичної системи української мови, зокрема колоритно-стилістичних різновидів мови; актуалізовано твердження, що народнописенність – це стилістична категорія.

Спостережено зв'язки лінгвістичного усного словеснознавства з усіма розділами стилістики. Зафіксовано використання стилістичної термінології у процесі аналізу мови текстів усної народної словесності. Незаперечним є вплив усної народної словесності на розвиток художнього стилю української мови.

Ключові слова: лінгвостилістика, лінгвістичне уснословеснознавство, лінгвофольклористика, мова фольклору, стиль.

Українські вчені скеровують увагу на інтегративний підхід у сучасній лінгвостилістиці як галузі наукових знань. Зокрема, академік НАН України С.Я. Єрмоленко у статті «Сучасна лінгвостилістика в інтегративній науковій парадигмі» означила суттєву й основоположну тезу про зміну наукової парадигми лінгвостилістичних досліджень в україністиці, обґрунтувала інтегративні підходи до визначення основних категорій стилістики і стилю, у зв'язку з цим вказала на необхідність застосування нових методів інтерпретації художніх текстів та наголосила на ролі лінгвостилістики у вихованні мовної особистості.

Висловлені ідеї визначають сутність нових підходів у вітчизняній лінгвостилістичній науці.

На часі, як наголошує С.Я. Єрмоленко, інтегрування лінгвостилістики з *усною народною словесністю* – лінгвістичним уснословеснознавством. Означений підхід представлений у працях С.Я. Єрмоленко, А.М. Поповського, Л.С. Козловської, Н.О. Данилюк, А.К. Мойсієнка, С.П. Бибик, Л.І. Мацько, Я. Гарасима, С.А. Шуляк, О.О. Маленко, О.М. Кузьменко та ін. Витоки його сягають наукових студій О.О. Потебні, М. Сумцова, І.Я. Франка, Ф. Колесси, О.І. Дея, С.Й. Грици.

Лінгвістичне уснословеснознавство, або лінгвофольклористика (лат. мова та англ. народна мудрість), – «міждисциплінарна наука, що вивчає *мову фольклорних творів*, передусім лексику, фразеологію, синтаксис, символи, їх трансформацію в письменстві; її основи закладені працями О.О. Потебні, П.Г. Житецького, розвинуті у студіях О.І. Дея, С.Я. Єрмоленко та ін. Дисципліна пов'язана з поезикою усної творчості та з історією літературної мови» [Літературознавча енциклопедія 2007, 1: 558].

Нині актуалізоване також поняття «мова фольклору», що потрактовуване як «мова жанрів народнопоетичної творчості, в якій відображений досвід колективної творчості певного етносу чи нації, втілений у морально-естетичних моделях, художніх традиційних формулах (типові зачини та кінцівки народних казок чи дум, постійні епітети, тавтологічні звороти тощо). Мову фольклору вивчають лінгвофольклористика, історія поезики, семіотика письменства, літературознавство» [Літературознавча енциклопедія 2007, 2: 60].

Отже, *лінгвістичне уснословеснознавство* (лінгвофольклористика) як міждисциплінарна галузь гуманітарної (філологічної) науки покликане студіювати різномірні особливості мовноструктурної, мовностилістичної, художньо-образної організації текстів усної народної творчості; закономірності фольклорного стилетворення; мовностильову будову фольклорного різновиду художньої творчості як колективної естетичної інтелектуальної діяльності етномовців [Беценко 2016].

Зазначимо, що в мовознавстві існує думка, що лінгвофольклористика деякою мірою входить до складу стилістики мови,

пор. судження: стилістика мови художньої літератури (стилістика художнього мовлення) охоплює поетичну стилістику (поетику) й «частково лінгвофольклористику – вчення про мову усної народної творчості з погляду внутрішньої мовної структури, функцій фольклорних формул, характерних для різних жанрів тощо» [Основні лінгвостилістичні поняття і категорії 2015: 150]. Таким чином, дискусійним може видатися питання про те, чи лінгвофольклористика є самостійною наукою, чи галуззю, що входить до складу стилістики мови.

Які ж межі дотичності лінгвостилістики та лінгвістичного унословеснознавства? Чи існують вони? Що інтегрує означені лінії наукових студій?

1. Поняття стилю – те, що об'єднує ці напрями досліджень.

Як відомо, «стиль – різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю – людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови» [Єрмоленко 1999: 272].

Усна народна творчість – доволі широка галузь мовотворчої діяльності, що представлена низкою жанрів календарно-обрядової творчості (зимового, весняного, літнього, осіннього циклів), родинно-обрядової творчості (весільна обрядовість, похоронна обрядовість (голосіння) та ін.), героїчного епосу (билини, думи, історичні пісні), ліричних пісень (родинно-побутові, суспільно-побутові, танкові пісні та ін.), казкової прози, історичної прози (легенди, перекази, народні оповідання), пареміографії, дитячого фольклору (колискові, забавлянки та ін.) [Лановик, Лановик 2006].

Мова кожного жанру відзначається своєрідністю. Так, мовна організація текстів дум і пісень, легенд, переказів і казок, замовлянь – різні. Хоча є те, що споріднює їх. Спостереження за мовно-стильовою, мовно-стилістичною організацією текстів народної творчості, інші чинники (як-от – сфера спілкування, наприклад) дають підстави для розмірковувань про самостійність, окремішність фольклорного різновиду в стильовій системі мови. Тому цілком справедливо і слушно, що «у широкому розумінні стильовим різновидом української мови є також мова

фольклору. Цим поняттям об'єднується мова різних фольклорних жанрів, у яких закладено естетичне сприймання народного слова, його емоційно-експресивний зміст. Фольклорний різновид української мови певною мірою визначає характер художнього стилю щодо функціонування у ньому типових фольклоризмів, стилізації народної оповіді тощо» [Єрмоленко 2000].

Засвідчений вплив мови усної творчості на розвиток стилістичної системи української мови. Це питання, вважаємо, ще недостатньо вивчене. Наприклад, відоме виокремлення **кологоритно-стилістичних різновидів мови**, з-поміж яких звертаємо увагу на колорити розмовності, фольклорності, пісенності, що пов'язані з усною народною творчістю. *Колорит* – «це певна тональність тексту, яка закладається мовцем із метою викликати у слухача відповідний настрій, емоції, тон спілкування» [Мацько та ін. 2003: 207], колорит також осмислюється як «стилістичне забарвлення (тональність, реєстр) висловлення, тексту, орієнтоване на його суб'єктивно-оцінне сприймання, на потребу викликати певні емоції, настрої у читача, слухача» [Єрмоленко 2012: 154]. Наприклад, не можемо не помітити, що поетичному творові А. Малишка «Рідна мати моя» притаманний колорит *народнопісенності*. Колорит розмовності, скажімо, у лінгвостилістиці досліджує С.П. Бибик [Бибик 2010], колорит фольклорності на прикладі аналізу мови творів М. Стельмаха – Л.С. Козловська та ін. Ще потребує докладних аналітичних студій питання про різнорівневі мовні засоби реалізації колориту фольклорності в художній літературній практиці. Наведемо для зразка один лише мінітекст: *Калино-малино, / Ряснес деревице! / Хто ж тебе пригорне, / Дівчинонько-серце? / Тяженько здихнула, / Дівчинонька каже: / «Той мене пригорне, / Хто косу зав'яже!..»* (С. Руданський, «Калино-малино»).

Учення про **мовно-естетичні знаки української культури** (С.Я. Єрмоленко) теж апелює до глибин мови усної народної творчості. *Мовно-естетичні знаки* – «різнорівневі мовні одиниці, до яких належать слова-поняття, приказки, прислів'я, крилаті вислови, фразеологізми, афоризми, рядки із творів художньої літератури» [Єрмоленко 2009: 7]. Напр., *калина, степ, тополя, козак, гетьман, Січ, Дніпро, діброва* та ін.

Рушник, вишневий садок, поріг хати, пісня, криниця – ті етнознакові поняття, мовно-естетичні універсали, що формують ядро поетичного ідіолекту В. Голобородька:

*Ще соромитися, як рушникові на стіні,
ще в цноті бути першою за розквітлу гілку,
ще надіятися на фіолетові півмісяці,
почеплені у вуха замість сережок,
та вже не вийти у вишневий садок, щоб
сховатися,
хоч би й одягтися у білу сукенку,
і в сніги не вийти,
як через поріг із хати,
яку навиворіт вивертають піснями,
а тільки заміж вийти.
І вже потім шукати у криниці дно*

(В. Голобородько, «Наречена»).

У лінгвостилістиці часто послуговуються поняттям стилізація фольклорного тексту. Стилізація – це «стилістичний прийом наслідування; свідоме насичення тексту ознаками певного стилю, жанру, характерними для відповідної епохи, етнографічно-діалектного чи соціального середовища, індивідуально-авторської стильової манери мовлення»; виокремлюють фольклорну стилізацію – використання фольклорних жанрів і фольклоризмів [Основні лінгвостилістичні поняття і категорії 2015: 147]. Наприклад, зразком фольклорної стилізації може бути такий текст:

*За шуміла дубровонька, листом за шуміла,
Затужила дівчинонька, серцем затужила.
Тужить нічку, тужить нічку, тужить і день білий,
Бо із війни за три роки не вертає милий.
...Свої чорні за миленьким видивила очі.
Ой ходила, ой бродила зимами, літами,
Витоптала биту стежку білими ногами*

(М. Шашкевич, «Вірна»).

Помітними у творі є різнорівневі мовні одиниці (лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні), а також змістово-тематичні, запозичені з фольклорного, народнопісенного середовища й актуалізовані в авторському дискурсі.

Фольклорна стилізація – плідно використовуваний у художній мовно-літературній практиці прийом, але ще не описаний, не вивчений повною мірою. У лінгвостилістиці відповідно утвердилася *народнописенність* як стилістична категорія.

Отже, лінгвостилістику та лінгвістичне уснословеснознавство споріднює мовно-естетична, мовно-змістова, мовно-літературна царини національної словесної творчості.

2. Зв'язки лінгвістичного уснословеснознавства з розділами стилістики.

Лінгвістичне уснословеснознавство (лінгвофольклористика) корелює з усіма розділами стилістики. З *практичною стилістикою* споріднює пошук, обґрунтування вибору мовних форм фольклорного спілкування в різних ситуаціях (чому, скажімо, у думках спостережено потяг до використання періодів, у казках, думках – ретардаційних прийомів у побудові оповіді, у замовляннях – формул неможливого). З *теоретичною стилістикою* єднає аналіз понять фольклорного стилю, стилістичної системи мови уснословесної творчості, визначення сутності стилістичних категорій у фольклорному континуумі (наприклад, категорії епічності, стильового і стилістичного), встановлення диференційних ознак стилю фольклору, вчення про виражальні мовні засоби народної творчості та багато ін.

Поняття *рівневої стилістики*, або *стилістики мовних засобів* (фоностилістики, стилістики лексико-фразеологічних, морфологічних, синтаксичних засобів), застосовуване для аналізу мови текстів народної творчості, передбачає вибір, перелік мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних), які виконують певні стилістичні функції, мають стилістичне значення чи набувають його. Наприклад, дослідження лексичної організації народних пісень, спостереження за синтаксисом народних казок, аналіз словотвірних засобів (складних слів, зменшено-пестливих одиниць) у текстах народної творчості.

Лінгвістичне уснословеснознавство пов'язане зі *стилістикою індивідуального мовлення*, «орієнтованою на дослідження закономірностей і мовних ресурсів індивідуальних стилів майстрів художнього слова», – для осмислення ролі фольклорної стихії у формуванні ідіолекту письменника, його мовної

особистості як митця; *стилістикою тексту*, спрямованою на аналіз специфіки текстової організації творів народної словесності; *стилістикою декодування*, «яка вивчає сприйняття й розуміння адресатом стилістичного навантаження тексту, стилістичних фігур і їхнього поєднання», – для усвідомлення бази фольклорного джерела у стилістиці мови, для пізнання фольклорного начала як основоположного у творенні індивідуального стилю; для виявлення різнорівневих мовних одиниць, що є знаковими для фольклору, національної поетичної системи і встановлення їхнього змістово-символьного, емоційно-експресивного наповнення, здатності формувати відповідну естетику, настроєність тексту; з *історичною стилістикою*, «підґрунтям якої була історична поетика О. Веселовського, О. Потебні», що в свою чергу базується на основі фольклорної поетики [Селиванова 2010: 693–694].

Отже, лінгвостилістику та лінгвістичне уснословеснознавство єднає внутрішній зв'язок, що пронизує всі розділи стилістики мови.

3. Використання стилістичної термінології в аналізі мови текстів усної народної словесності.

Досвід засвідчує, що лінгвістичне уснословеснознавство активно послуговується термінологічним апаратом стилістики, зокрема, такими термінами, як «стилістичне забарвлення», «стилістичне значення», «стилістична оцінка», «стилістична семантика», «стилістичні засоби мови», «стилістична тональність», «стилістична функція», «стилістичний ефект», «стилістичний колорит», «стилістично забарвлені мовні одиниці», «стилістично марковані засоби мови», «стилістично нейтральні мовні засоби» та ін.

Водночас у стилістиці використовують своєрідні ремарки щодо характеристики мовних одиниць, джерел їх виникнення, що сягають меж лінгвістичного уснословеснознавства: «народнопоетичне», «народнопісенне», «фольклорне» тощо. У лінгвостилістичній галузі також є багато термінів, уживаних на позначення *фактів мови усної народної творчості*: усталена фольклорна формула, усталене порівняння, усталені формули, фольклоризми, фольклорна лексична норма, фольклорна норма, фольклорна формула, фольклорний фразеологізм,

фольклорне слово, фольклорний епітет, фольклорний символ, фольклорний синонімічний ряд, фольклорні асоціації, формула пісенного тексту, формули-зачини, формули-кінцівки, народнопісенна норма, народнопісенна образність, народнопісенна поетика, народнопісенна мова, народнопісенне порівняння, народнопісенне слово, народнопісенний символ, народнопісенний словник, народнопісенні мовні знаки та ін.

Отже, лінгвостилістику та лінгвістичне уснословеснознавство споріднює спільна термінологія.

4. Вплив усної народної словесності на розвиток художнього стилю української мови.

Філологи ХІХ–ХХІ ст. визнають, що усна народна творчість є основним джерелом виникнення і розвитку художнього стилю української мови – П.Г. Житецький, І.І. Огієнко, Л.А. Булаховський, І.К. Білодід, В.С. Ващенко, А.П. Коваль, С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, Н.О. Данилюк та ін.

Усна народна словесність – плідне джерело становлення, збагачення індивідуально-авторської творчості. Відомо, яку ключову роль відіграла усна народна словесність у формуванні ідіостилію Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Лесі Українки, Ю. Федьковича, Л. Глібова та ін. Свідченням впливу фольклору на індивідуально-мовну практику митців може слугувати художньо-мовна творчість М. Стельмаха, П. Тичини, О. Олеся, А. Малишка, І. Драча, Б. Олійника, В. Симоненка, І. Калинця, І. Малковича, В. Голобородька та багатьох інших письменників. Жоден з митців не оминає народнопоетичних образів, мотивів, усталених конструкцій. Напр.: *Під вікном калина хитається, / під вікном дівчина усміхається. / Калина вся біла – цвіте, / дівчина вся біла – цвіте. / Ішли хлопці біля калини, / ішли хлопці біля дівчини. / Обламали хлопці калину* (В. Голобородько, «Купальський мотив») – тут і назва твору вказує на народнопісенне джерело, і образи-знаки – *дівчина, калина (калина цвіте, обламали калину)*, і змістова лінія.

Усну словесність справедливо вважають одним із джерел творення нової української літературної мови. Таку думку висловила С.Я. Єрмоленко в монографії «Мова фольклору і літературна мова» (1987), продовжила Н.О. Данилюк: «Загально-

визнано, що фольклор став одним із витоків нової української літературної мови на народній основі» [Данилюк 2010: 71].

Означене не вичерпує меж дотичності двох царин філологічної науки, а, сподіваємося, скеровує на нові пошуки.

Отже, лінгвостилістика і лінгвістичне уснословеснознавство – взаємопов'язані галузі, що тісно контактують, взаємодіють, збагачуючи одна одну.

Беценко Т.П. Лінгвофольклористика в парадигмі сучасної філологічної науки. *Образне слово Луганщини: матеріали XV Всеукраїнської наук.-практ. конф. ім. Віктора Ужченка (29 квітня 2016 р., Старобільськ)*. Вип. 15. Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. С. 41–52. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/154465/1/Т.П.Беценко>

Бибик С.П. Оповідність в українській художній прозі. Київ – Луганськ, 2010.

Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні. Луцьк, 2010.

Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика в контексті загального мовознавства. *Мовознавство*, 2017, № 4. С. 20–27. URL: https://movoznavstvo.org.ua/index.php?option=com_attachments&task=download&id=879

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. Київ, 1999.

Єрмоленко С.Я. Сильові різновиди української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmoiva/um106.htm>

Єрмоленко С.Я. Українська лінгвостилістика: основні поняття, напрямки й методи дослідження. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/reg/1-1.pdf>

Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. Київ, 1987.

Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість. Навчальний посібник. Київ: Знання-Прес, 2006.

Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ: Академія, 2007.

Мацько Л.І. та ін. Стилiстика української мови: Підручник. Київ, 2003.

Основні лінгвостилістичні поняття і категорії (словник-довідник філолога). Укладач І.І. Коломієць. Умань: ВПЦ «Візаві», 2015.

Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2010.

Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. За ред. С.Я. Срмоленко. Київ: Либідь, 2001.

REFERENCES

Betsenko, T.P. (2016). Linguistics in the paradigm of modern philological science. *Figurative word of Luhansk region: Materials of the 15th All-Ukrainian scientific and practical conference named after Viktor Uzhchenko* (April 29, 2016, Starobilsk). Vol. 15. Starobilsk: Publishing House of Taras Shevchenko LNU, pp. 41–52. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/154465/1/T.P.Betsenko> (in Ukr.).

Bybyk, S.P. (2010). Narrative in Ukrainian fiction. Kyiv – Luhansk (in Ukr.).

Danylyuk, N. (2010). Poetic word in the Ukrainian folk song. Lutsk (in Ukr.).

Kolomyiets, I.I. (Ed.). (2015). Basic linguistic-stylistic concepts and categories (Philologist's dictionary-handbook). Uman: VPTS "Vizavi" (in Ukr.).

Kovaliv, Yu.I. (Ed.). (2007). Literary encyclopedia: in 2 vol. Kyiv: Akademiia (in Ukr.).

Lanovyk, M.B., Lanovyk, Z.B. (2006). Ukrainian oral folk art. Kyiv: Znannia-Pres (in Ukr.).

Matsko, L.I. and others. (2003). Stylistics of the Ukrainian language: Textbook. Kyiv (in Ukr.).

Selivanova, O. (2010). Linguistic encyclopedia. Poltava (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1987). Folklore and literary language. Kyiv (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian literature: Stylistics and language culture. Kyiv (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2000). Stylistic varieties of the Ukrainian language. *Ukrainian language. Encyclopedia*. Kyiv. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um106.htm> (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2017). Linguistics in the context of general language studies. *Movoznavstvo*, 4, 20–27. URL: https://movoznavstvo.org.ua/index.php?option=com_attachments&task=download&id=879 (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (Ed.). (2001). A brief explanatory dictionary of linguistic terms. Kyiv: Lybid (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. Ukrainian linguistic stylistics: basic concepts, research directions and methods. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/reg/1-1.pdf> (in Ukr.).

Статтю отримано 06.12.2022

Tetiana Betsenko

LINGUISTICS AND LANGUAGE SCIENCE: SIDES OF RELEVANCE

The modern school of Ukrainian linguistic stylistics produces new approaches, formulates new theoretical positions, generates current, relevant directions of research, marks the latest ideas in the field of linguistic stylistic studies, which testifies to the significant achievements of the national linguistic stylistic scientific school in the world continuum. Ukrainian scientists, noting the change in the scientific paradigm of linguistic-stylistic research, direct attention to the integrative approach in modern linguistic-stylistics as a field of scientific knowledge. Justifying integrative approaches to the definition of the main categories of stylistics and style, pointing out the need to use new methods of interpreting artistic texts, they emphasize the role of linguistic stylistics in the education of linguistic personality. The proven emergence of stylistic research into a wider range of linguistic, literary, folkloristic, cultural, social and communication topics is dictated by the scientific and educational demands of our time. At the time of integration of linguistic stylistics with oral folk literature – a linguistic oral lexicologist. Linguistics is the science of language styles, varieties, forms of speech, language means of all levels. Linguistic oral verbal science studies the language of folklore works. Today, in stylistics, the question of the independence of the folk language style remains unsolved. There is an opinion that folklore can be qualified as a separate type of artistic style or, more broadly, as a separate functional style of literary language. The proven influence of the language of oral creativity on the development of the stylistic system of the Ukrainian language (the selection of colorful and stylistic varieties of the language). In linguistic stylistics, folk songs have been established as a stylistic category. The doctrine of linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture (S.Ya. Yermolenko) also appeals to the depths of the language of oral folk creativity.

Connections of linguistic oral word science with all sections of stylistics are observed. The use of stylistic terminology in the process of analyzing the language of texts of oral folk literature is evidenced. The influence of oral folk literature on the development of the artistic style of the Ukrainian language is undeniable.

Key words: linguistic stylistics, linguistic oral linguistics, linguistic folklore, language of folklore, style.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.7>

УДК 81'42

КОНЦЕПТИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

КРАВЕЦЬ

Лариса Вікторівна,

доктор філологічних наук,
професор, кафедра філології,
Закарпатський угорський інститут
імені Ференца Ракоці II,
площа Кошута, 6, м. Берегове,
Закарпатська обл., 90200;
e-mail: kravets.larysa@kmf.org.ua
ORCID: 0000-0002-5486-0642

Larysa

KRAVETS,

Doctor of Philological Sciences,
professor, Department of Philological,
Ferenc Rákóczi II. Transcarpathian
Hungarian Institute,
Kossuth square, 6, Beregszász,
Transcarpathia, 90200, Ukraine;
e-mail: kravets.larysa@kmf.org.ua

У статті обґрунтовано, що вживання релігійних концептів у мові художньої літератури осмислене, відповідає авторським намірам і підпорядковане художнім завданням. Їх актуалізація залежить від багатьох чинників, але одні з основних – кризова ситуація, відбита в темі твору, та світогляд автора. Визначено основні групи концептів християнської культури в українській поезії періоду війни, з'ясовано способи вербалізації. Доведено, що концепти християнської культури як емоційно-сміслові згустки колективної пам'яті, духовної культури поглиблюють зміст поетичних текстів, апелюючи до загальнолюдських цінностей, викликаючи широкий спектр асоціацій.

Ключові слова: *концепти християнської культури, тексти української поезії, українська лінгвокультура, експресивність тексту.*

Християнство за тривалий час свого існування справило потужний вплив на розвиток світової культури загалом й української зокрема. Біблія та інші християнські тексти визначили формування естетичних засад давньої української літератури й стали невичерпним джерелом для творчості українських письменників нової доби. Через художнє індивідуально-авторське переосмислення концептів християнської культури митці передавали власне розуміння

базових законів світоустрою і сутності буття, трактували минуле й сучасне, моделювали майбутнє. Біблійні тексти наснажували творчість давньоукраїнських письменників Г. Сковороди, І. Вишенського, І. Величковського, Л. Барановича; спрямовували на художні пошуки й мистецько-філософські узагальнення українських митців XIX ст. П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Старицького, І. Франка, Лесю Українку; були джерелом натхнення для авторів XX ст. О. Олесь, М. Зерова, М. Рильського, П. Тичини, Є. Маланюка, В. Симоненка, Л. Костенко та ін. Художня рецепція образно-символічної, мовно-естетичної системи Святого Письма на всіх етапах розвитку української літератури відзначається різноманітністю та оригінальністю, сформованою впливом релігійних, національно-культурних й історичних чинників у взаємодії із глибоко особистісними, сокровенними переживаннями й індивідуальним досвідом кожного з авторів.

Смислотворчий і діалогічний потенціал Святого Письма з новою силою проявився в новітній українській поезії періоду російсько-української війни. За словами Т. Галіка, «коли в просторі суспільного життя виникають сильні емоції (а це завжди відбувається в кризових ситуаціях), секуляризована мова не має належної сили, щоб їх виразити. У мові політиків і тих, хто доволі далекі від особистої віри та релігійної етики, спонтанно з'являються релігійні поняття, викликаючи з “колективного несвідомого” сугестивні образи». Їх актуалізація залежить від багатьох чинників, але один із основних – кризова ситуація. Сучасна поетична рецепція християнських текстів зберігає тяглисть національної літературної традиції і водночас характеризується численними різнотипними інноваціями. За словами митця: *У біблій війни нові почато глави, / Прости нам, Отче наш, крізь лайку – молитві, / Ми встаємо з колін і легіони слави / По-княжому ідуть з дияволом на ви...* (Б. Томенчук).

Поетичні рядки, народжені під час війни, за словами М. Савки, це – трансформація болю [Савка]. Роздумуючи про поезію серед вибухів і руйнувань, серед смертей і страждань, український поет О. Сливинський схарактеризував її як сито: «Поезія – це сито [...] Те, що вона може робити, – це просіювання пережитого так, аби воно набувало значення універсального

досвіду. Ось що таке “сито”» [Сливинський]. Звернення до християнських концептів у поетичних текстах – один із способів формування «значення універсального досвіду», яке виникає в результаті взаємодії релігійних значень і смислів та життєвого досвіду автора, його екзистенційних переживань.

Мистецька рецепція християнських концептів у поезії війни різноманітна за формою і способом уживання, за реалізованим змістом і функційною значущістю, за частотністю актуалізацій. Зафіксовані одиниці поділяємо на групи (1) концепти Бога, Святого Духа, Ісуса Христа, Діви Марії та біблійних осіб (Симон, Пилат, Іуда, Св. Петро), (2) біблійні топонімічні концепти, (3) концепти міфічних істот (ангели, звір; тварини), (4) концепти предметів (хрест, тридцять срібняків, чаша). Закономірно, що найуживанішими в новітній українській поезії є концепти першої і другої груп, менш уживані концепти третьої і четвертої груп. Найбільше фіксуємо їх у текстах Сергія Жадана, Богдана Томенчука, Михайла Жайворона, Мар'яни Савки, Катерини Калитко.

Одним із ключових в українській лінгвокультурі є концепт *Бог*: «...у художньому мовопросторі українського красного письменства практично кожен майстер слова звертається до образу Бога або до проблеми богошукування» [Голобородько 2017: 86]. Цей концепт – один із найскладніших, оскільки акумулює численні властивості, реалізація яких залежить від контексту. Репрезентантами концепту в новітній поезії є традиційні для української християнської лінгвокультури номінації *Бог*, *Господь*, *Отець*, а також нерозривне словосполучення *Цар небесний*. Уживають їх із узвичаєними означеннями, які підсилюють урочистість, виражають глибоку віру, шану: *Всевишній Отець*, *Отче вишній*, *любий Отче*, *праведний*. В усталеному звертанні *Отче наш* присвійний займенник під впливом контексту часто відновлює експресивність, конкретизує зміст, акцентуючи не тільки прихильність Бога до всіх людей, які вірять у нього, а й прихильність, близькість до українського народу: *Отче наш! / Боже України білисуверенної!* (О. Герасим'юк).

В умовах екзистенційної загрози багато сучасних українських митців різних поколінь звертаються до *Бога* як всемогутнього, справедливого й милосердного заступника, джерела правди,

істини, акцентуючи віру в його допомогу українському народу та несправедливість розпочатої росіянами війни: *І відкриється Бог – / і закрий від нечисті небо* (М. Жайворон). Апелювання до культурно-історичної пам'яті в поетичному тексті підкреслює понад тисячолітню тяглість історії українців: *З нами Бог і боги, / Що з правіку братами по крові нам стали* (М. Жайворон). У широкому лінгвокультурному вимірі тут йдеться про дохристиянську і християнську історію становлення української нації. Асоціативно-образною інтерпретацією слів *з нами Бог* можна вважати рядки: *І зійшов на Землю розгніваний Бог / В кольорах синьо-жовтої тоги...* (Б. Томенчук). Характеризувальне означення *розгніваний*, дієслово *сходити* та кольори українського прапора в одязі Бога актуалізують слова *з нами Бог*.

Традиційним для християнської лінгвокультури є звертання до Бога з проханням про допомогу. Проте у віршах періоду війни фіксуємо наполегливий заклик до Бога активно діяти, який виражають дієслова у формі наказового способу: *То підводься, Боже, і військо скликай на битву, / підіймай могильні плити над цвинтарними посівами* (К. Калитко). Із цього не випливає, що ліричний герой повністю покладається на волю Бога – він тільки потребує підтримки вищих сил, як наприклад, у творі Богдана Томенчука: *Ти вже нарешті прокинешся, Боже? / Ми ж і за Тебе ідемо на ви... / Вірую, віруєш – ми переможем... / Стань перед нами і благослови*. Заклик до діяльності й водночас невдоволення відсутністю відчутної підтримки вищої сили виражає питальне речення, що містить прислівник із семантикою нетерпіння *нарешті* у сполученні з дієсловом *прокинешся*, тобто *'станеш активним, діяльним'*. Наступні рядки сповнені твердої впевненості у правоті дій захисників і непохитної віри в перемогу.

У багатьох текстах акцентовано силу, милість, любов Бога: *Боже, страхи такі навіть не снились, / Ти ще не бачив такої орди, / Царю небесний, яви свою милість, / Стань оборонно у наші ряди* (Б. Томенчук); *Ми свого Бога назвали любов'ю... / Він – ніби небо у чаші терпкій...* (Б. Томенчук); *коли пролітає ракета / тоді на якусь мить / можна побачити в небі / нове сиве пасмо / у волоссі Бога* (І. Андрус'як). Ці концептуальні ознаки в умовах війни проєкціюють і на людину, яка живе в умовах війни,

аналогізуючи її з Богом: *Мій бог формує всю ніч батальйони, / Прицільно стріляє, веде бої. / Мій бог толерує мої прокльони / І протирає скельця свої. / Мій бог не ховається поза спину, / Він над дітьми розстеляє покров. / Мій бог скуповує кровоспинне / Й стає у чергу здавати кров. / Мій бог не може поки що спати, / Коли вся країна на варту встає. / Мій бог дозволяє мені не прощати / І називати усе як є* (М. Савка). Мар'яна Савка, вживаючи слово *Бог*, що означає надприродну духовну сутність, у поєднанні з лексикою, яка стосується повсякденних дій людини, зображує пересічну людину милосердною і непохитною у важких випробуваннях, а також наводить на думку, що божественна допомога виявляється і в простих буденних, але необхідних справах. Зауважимо, що слово *бог* написано, всупереч чинним нормам, з малої літери. Це опосередковано вказує на те, що йдеться про узагальнений образ людини. Авторка без зайвої пафосності звеличує українських людей, які борються за свою Батьківщину. Прийом аналогізації людини з Богом застосовує також Олег Каданов: *перед тим як зайти у місто / господь одягає бронік і шолом / читає псалми / набиваючи магазин / псалом п'ять сорок п'ять / бронebійний*. Автор називає воїна, який звільняє місто від окупантів, «*господь*», акцентуючи його роль як спасителя, а патрони уподібнює Псалмам, які читають у складних обставинах, у випробуванні з вірою в їхню захисну силу: «*псалом п'ять сорок п'ять*» – автоматний патрон 5,45 із бронebійними властивостями. Ще рішучіша в образно-емоційному слові Катерина Калитко, лірична героїня якої заявляє: *Не знаю іншого бога, крім війська, що суголосне широковживаному слогану «Вірю в ЗСУ»*.

У поетичних текстах періоду війни актуалізують також образ Бога-Сина: *...Боже, а Ти був тоді у Бучі? / Кажеш, просто в Маріуполь біг? / В Тебе теж буває неминучість, / Що не встиг... Старався, та не встиг? / Кажеш, Христе, про щоку? Я – проти... / Вперті ми, але такі, як є... / Розумію... Час такий... Голгота / Знов своя у Тебе настає...* (Б. Томенчук). Наведений фрагмент завершує віршовий текст, у якому йдеться про страждання ліричного героя через насильницьку смерть коханої під час війни. У розкритті його психоемоційного стану автор кількаразово вживає слово *господи* як вигук і лише

у прикінцевих рядках звертається до Бога. Богдан Томенчук зображує Ісуса Христа як дуже заклопотану людину, яка має нагальні справи та не встигає їх зробити, що контрастує з ustalеним трактуванням Бога як всемогутнього. Ключову роль у формуванні цього змісту відіграють дієслова *біг, старався, не встиг*. Ужиті назви географічно віддалених українських міст, які потерпали від жорстокості ворога в перші дні російсько-української війни (*Буча, Маріуполь*), опосередковано вказують на авторське художнє коригування усталеної думки про всюдисущість Бога. Рядки, у яких однозначно й рішуче відкинуто християнську формулу непротилежності злу насильством (*Кажеши, Христе, про щоку? Я – проти...*), акцентують непохитне прагнення українців захищати себе і свою країну від ворога. Довершує картину війни актуалізація образу-символу Голготи, який пов'язаний з образом Ісуса Христа і передає трагізм, складність і цивілізаційну значущість сучасних подій в Україні.

Концепт Голгота (варіант правопису – Голгофи) показовий також для творів Михайла Жайворона: *На голгофі війни розпинають наш рід / Самозвані брати і незвані іуди*. У розгорнутій метафорі автор аналізує біблійні страждання Ісуса Христа із стражданнями українських людей під час російсько-української війни. Образ самозваних братів – це образ росіян, які за російсько-радянською версією називають себе братнім народом українців, а незвані іуди – зрадники.

Аналогізація подій в Україні під час війни з біблійною історією уможливила актуалізацію образу Симона, якого римські воїни присилювали нести хреста Ісусу під час його сходження на Голгофу. Олександр Ірванець переінтерпретує цей образ, пов'язуючи із потребою України в допомозі, та конкретизує його означенням *європейський*, яке вказує на реальний денотат: *Який європейський Симон / Поможє нам нести хреста?* Фразеологізм *нести (свій) хрест* нагадує про дорогу страждань Ісуса і має значення *'терпіти труднощі'*. Наведений контекст сприяє реалізації і прямого значення, і переносного.

Значущість України, яка стала щитом для Європи, стримуючи навалу ворогів, акцентує Богдан Томенчук, вживаючи іменник *Бог* і дієслово *благати* у предикативній конструкції

(*благає Бог*), а не об'єктному словосполученні (*благати Бога*): *Жахаються невиспані світи... / І так укотре, втомлена Вітчизно, / Благає Бог: А хто, якщо не ти?* (Б. Томенчук).

Війна з її жахіттями справляє руйнівний вплив на психіку, викликає екзистенційні роздуми про Бога, сенс життя, життєві цінності та пріоритети. Це відбивають рядки: *хто ти мій боже? з чийх образів? / бог незворушності і терезів? / бог рівнодення? бог супокою? / як ти живеш із печаллю такою?* (М. Савка). Низка неповних питальних речень оприявнює прагнення ліричної героїні Мар'яни Савки досягнути Бога, трансцендентне, зрозуміти закони світоустрою. Водночас травмована війною психіка викликає болісні переживання і трансформацію моралі, що передає у своєму творі Марина Пономаренко: *Чоловік питає: «Отче, що кажуть у вашій книжці про війни? / Ця війна зробила мене жахаюче вільним. / Бога немає, отче, і це першопричина свободи. / Якщо ви вірите в нього – милосердного, білобородого, / Передайте йому каяття, перекажіть, що від мене. / Передайте також – я більше не братиму полонених». / Чоловік іде. / Кроки його важкі, замість серця – кривавий згусток. / Священник дивиться в книжку. В середині пусто.* Оксиморон *жахаюче вільний* вказує на зміну психіки людини в бойових умовах, які дезавуюють закони суспільної моралі. Військовий на сповіді у священника заперечує існування Бога (*Бога немає, отче*), і лише рядки *«Якщо ви вірите в нього (...), Передайте ...»* виражають надію на існування Бога як втілення справедливості, джерела ціннісних (моральних) норм, потребу очищення. У ширшому розумінні це означає, що втрата віри за надскладних обставин не заперечує потребу у вірі як такій.

Війна за право бути загострює прагнення до боротьби й викликає глибоке переосмислення концепту *Бог* і християнських світоглядних засад, які видаються беззаперечними в мирний час: *Отче наш... Ти ще esi на небеси? / Що значить нині ім'я Твоє, / Коли це вже не Царство Твоє? / Де в ньому воля Твоя? / Біль наш насущний дав нам днесь / І не простив нам провини їхні, / Хліби роздавши винуватцям нашим... / То ж прости нам спокусу нашу / Прийти по душі їхні з оцього болю... / Господи, н'ємо сю прогірклу чашу, / Із тіла зойку, з винарні бою... / Вірую...* (Б. Томенчук). Перебу-

дова форми головної християнської молитви зумовлює появу нового експресивно інтенсифікованого змісту. Автор змінює комунікативну спрямованість речень (оптативні речення трансформує в питальні і стверджувальні), трансформує зміст, надаючи тексту медитативно-філософського характеру та виражаючи глибокі болісні шукання істини. Експресивного забарвлення прикінцевим рядкам тексту надає біблійний образ *прогіркої чаші* як символу невідворотності страждань і водночас самовідданості, увиразнений генітивними метафорами *тіло зойку, винарня бою*, референційно співвіднесеними з війною. Ліричний герой звертається до Бога як зріла цілісна особистість, зберігаючи шанобливість і віру, він демонструє непохитну волю.

На основі тексту молитви «Отче наш» Олена Герасим'юк вибудовує індивідуальну поетичну молитву, пройняту вірою в Бога, тривогою за українських бійців, страхом і водночас лютю на ворогів. Авторка поєднує слова молитви зі словами, які реалізують зміст воєнного характеру, не уникаючи й обсценної лексики: *Отче наш! / Нехай буде царство, і сила, і воля твоя, / лише б не стріляли по нас*. Переформулює усталені рядки або утинає їх, продовжуючи словами, що мають знижене стилістичне забарвлення, оскільки стосуються воєнних буднів: *Отче наш, дай наказ і робочі БеКа! / Хай же збудеться воля Твоя на нашій землі. / Даруй нам втрати на обхідні листи, / і у смутні дні, / і у темні дні, / а від нечистого ми вбережемося самі*. Контраст та експресія, яку він спричиняє, виопуклюють реалії війни, акцентують потреби людини в умовах бойових дій, а головне – передають психоемоційний стан ліричної героїні на полі бою.

Концепт *Богородиця* в новітній українській поезії функціонує незалежно від концепту *Бог*, проте певний зв'язок усе ж зберігає. У новітній переінтерпретації образу *Богородиці* простежуємо як тяглість української поетичної традиції, перегуки із творчістю класиків української літератури, так і тенденції, властиві нинішній добі, виявляємо індивідуально-авторський світогляд. За словами Г. Сюті, «лінгвокогнітивну специфіку біблійних імен як точкових цитат Святого Письма визначає їх чіткий зв'язок із певними прецедентними ситуаціями,

у яких закладено змістово-ціннісні основи їхнього вживання як мовно-естетичних знаків духовної культури, вербалізаторів певних фрагментів сакральних знань, які в масовій свідомості мовців мають однореферентні асоціації» [Сюта 2013: 90]. Ім'я *Матері Божої* в українській лінгвокультурі корелює з поняттями *любов, терпіння, віра*, що посилює актуальність образу в новітньому поетичному дискурсі. Водночас слово-образ *Богоматері* допомагає розкрити трагедію війни, страждання жінок, матерів.

Образ *Богоматері* в новітній поезії репрезентують номінації *Богородиця, Діва, Діва Марія, Мадонна, Марія*. Більшість зафіксованих актуалізацій образу узагальнено характеризують означення *земна*, що розкриває їх референтну співвіднесеність, адже йдеться про українських жінок: *Земна Марія нам втирала лиця / І цілувала стопи наших ніг...* (Б. Томенчук). Здебільшого цей образ узагальнений і реалізується у трьох аспектах: (1) як образ української жінки, матері; (2) образ України; (3) образ Богородиці: *Іде по згарищу війни / Марія, ніби Україна... / В димах світи і Назарет... / Над Вифліємом не зоріє... / Крізь блискавиць щербате Зет / Йде Україна, як Марія... / Простоволоса аж до сліз* (Б. Томенчук).

До біблійної історії спрямовує поетична збірка Сергія Жада-на «*Життя Марії*», заголовок якої суголосний із назвою християнських збірників «*Життя святих*». Основна тема збірки – війна, яка виопуклює людські та суспільні вади, породжує нові соціальні проблеми, спричиняє духовну й моральну кризи. Для назви автор обирає нейтральне загальноживане слово *життя* та поєднує його з популярним християнським ім'ям *Марія*, перефокусовуючи тим увагу читача з високого на профанне. Ім'я *Марія* насамперед співвідноситься з образом Діви Марії, але в контексті збірки воно позначає жінку, що живе земним життям, а в ширшій перспективі асоціюється з Україною.

Актуалізований у поезії періоду війни також концепт *звір* – Звір Апокаліпсису – страхітлива істота, що протистоїть Богові; одна із назв антихриста в Новому Завіті. У книзі Одкровення згадано два звірі, один із них має 7 голів і 10 рогів. Із цим біблійним звіром аналізує ворога Василь Махно: *звірина із якою зустрілись ми / в десять рогів та сім голів*. Через цей

образ автор розкриває неймовірну жорстокість російських військових, майже біблійні масштаби їх злодіянь в українських містах.

Із концептом біблійного *звіра* корелює концепт *пекла*, який у тексті означає неймовірні страждання та допомагає в лаконічній емоційно-образній формі передати муки людей під час війни: *Тільки б пройти крізь пекло! / І залишити бісів / глибоко у землі* (М. Жайворон). Олександр Ірванець, протиставляючи *пеклу* образи *золотоверхого Києва* та міст, що стали форпостом столиці, акцентує незламність українців: *Світе-світе, гарно ж ти нас кинув! / Та у пеклі цих страждань-терпінь / Все ж стоїть золотоверхий Київ, / Буча, і Гостомель, і Ірпінь* (О. Ірванець).

Отже, концепти християнської культури – це емоційно-сміслові згустки колективної пам'яті, духовної пам'яті, які поглиблюють зміст поетичних текстів, апелюючи до загальнолюдських цінностей, викликаючи широкий спектр асоціацій. Актуалізація та переінтерпретація цих концептів допомагає передати трагізм подій, важких випробувань, які випали на долю українського народу, і водночас підтримати та надихнути людей. Уживання їх у поетичних текстах засвідчує бібліоцентричність мовомислення українських авторів.

Галік Т. Християнство на III світовій війні. URL: <https://zbruc.eu/node/111875>

Голобородько К. Поетична персоналізація концепту *БОГ* у лінгвосвідомості Олександра Олеся. *Український світ у наукових парадигмах*. Харків: ХІФТ, 2017. Вип. 4. С. 86–92.

Савка М. «Ми – люди, які борються за ці цінності, а не просто стріляють». URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_mi-lyudiyaki-boryutsya-za-ci-cinnosti-a-ne-prosto-strilyayut-poetesa-maryana-savka/1102927

Сливинський О. Література надзвичайного стану. URL: <https://chytomo.com/literatura-osoblyvoho-chasu-ostap-slyvynskij-pro-poeziiu-pid-chas-vijny/>

Сюта Г. Типологія і функції біблійних цитат в українській поетичній мові XX ст. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 82–92.

REFERENCES

Halik, T. (2022). Christianity in World War III. URL: <https://zbruc.eu/node/111875> (in Ukr.).

Holoborodko, K. (2017). Poetic personalization of the concept of GOD in the linguistic consciousness of Oleksandr Oles. *Ukrainian world in scientific paradigms*, 4, 86–92. Kharkiv: HIFT (in Ukr.).

Savka, M. (2022). “We are people who fight for these values, not just shoot”. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_mi-lyudi-yaki-boryutsya-za-ci-cinnosti-a-ne-prosto-strilyayut-poetesa-maryana-savka/1102927 (in Ukr.).

Siuta, H. (2013). Typology and functions of biblical quotations in the Ukrainian poetic language of the 20th century. *Ukrainian language*, 4, 82–92 (in Ukr.).

Slyvynskyi, O. (2022). Literature of an extraordinary state. URL: <https://chytomo.com/literatura-osoblyvoho-chasu-ostap-slyvynskij-pro-poeziiu-pid-chas-vijny/> (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2022

Larysa Kravets

CONCEPTS OF CHRISTIAN CULTURE IN RECENT UKRAINIAN POETRY

During its long existence, Christianity had a powerful influence on the development of world culture in general and Ukrainian culture in particular. The Bible and other Christian texts determined the formation of the aesthetic foundations of ancient Ukrainian literature and became an inexhaustible source for the creativity of Ukrainian writers of the new era. Today’s tragic events actualized in the country’s cultural space religious texts of various genres and themes, which in the literary and artistic sphere became a powerful source of language and expressive means, as well as new contents and ideas.

The modern poetic reception of Christian texts preserves the durability of the national literary tradition and at the same time is characterized by numerous different types of innovations. Through the concepts of Christian culture, their reinterpretation, the authors convey the tragedy of the events, the difficult trials that once again

befell the fate of the Ukrainian people, and at the same time support and inspire people. The recorded units are divided into groups (1) concepts of God, the Holy Spirit, Jesus Christ, the Virgin Mary and biblical figures (Simon, Pilate, Judas, St. Peter), (2) biblical toponymic concepts, (3) concepts of mythical creatures (angels, beast; animals), (4) object concepts (cross, thirty pieces of silver, cup). It is natural that the concepts of the first and second groups are the most used in modern Ukrainian poetry, and the concepts of the third and fourth groups are less used. The artistic reception of Christian concepts in war poetry is diverse in terms of form and method of use, realized content and functional significance, and frequency of actualizations. Despite the differences in the stylistic and worldview-aesthetic direction of the artists' creativity, they have in common an appeal to Christianity as the spiritual core of national culture.

Concepts of Christian culture are emotional and meaningful clots of collective memory, spiritual culture, which deepen the content of poetic texts, appealing to universal values, evoking a wide range of associations. The actualization and reinterpretation of these concepts helps convey the tragedy of the events, the difficult trials that befell the Ukrainian people, and at the same time support and inspire people. Their use in poetic texts testifies to the bibliocentricity of the linguistic thinking of Ukrainian authors.

Key words: concepts of Christian culture, texts of Ukrainian poetry, Ukrainian linguistic culture, expressiveness of the text.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.8>

УДК 811.161.2'38

МОВА – НАША ЗБРОЯ: НОВІ СЕНСИ ЗВИЧНОЇ МЕТАФОРИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

СЮТА

Галина Мирославівна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови
НАН України,
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
E-mail: siutagalia@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3273-1644

Halyna

SIUTA,

Doctor of Philological Sciences,
Leading Researcher of Department
of stylistics, language culture and
sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine,
4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine;
E-mail: siutagalia@gmail.com

У статті проаналізовано особливості мотивованого російським вторгненням в Україну кардинального розширення українськомовного комунікативного простору, що відбулося не регулятивно, а завдяки вибуховому зростанню емоційної та соціально-політичної свідомості українців. Продемонстровано активність добровільного вибору на користь української мови в щоденній комунікації, зокрема й у практиці державотворців, вищих посадових осіб України, публічних людей. Це засвідчило кардинальну зміну розуміння мови як символу ідентичності та мови як засобу спілкування.

Схарактеризовано лексико-фразеологічні засоби мотивування вибору української мови як пріоритетного засобу комунікації та причин відмежування від російської мови.

Переосмислення, перекодування мовних цінностей, усвідомлення того, що мова – це одна з фундаментальних ознак самодостатньої, самовизначеної, історично й культурно реалізованої нації особливо знакове для державотворців та вищих посадових осіб України.

Ключові слова: українська мова, мовні цінності, національна ідентичність, метафора.

Люди сьогодні розуміють, що українська – це позиція: якщо ти говориш українською, то ти – на боці України в цьому протистоянні, в цій війні (А. Пройдаков).

Війна максимально оприявила етноідентифікаційний зміст твердження «мова – код нації», вивільнила його з кола конвенціоналізованих метафор, риторичних *locus com-
mune*, максимально розгерметизувавши його сутність для найширшого кола українців. Усвідомлення націєтворчої, етноідентифікаційної та консолідувальної функцій *української мови* для *українського* соціуму стало вирішальним чинником у припиненні багаторічних ідеологічно-політичних маніпуляцій і спекуляцій на мовному питанні в Україні. 24 лютого 2022 року в історії літературної мови може претендувати на статус *дати кардинального розширення українськомовного комунікативного простору, що відбулося не регулятивно, а завдяки вибуховому зростанню емоційної та соціально-політичної мотивованості громадян свідомо, добровільно і принципово обрати мовою спілкування українську*. Вперше з часів проголошення незалежності українська не сприймається як мова «зменшеної культурної вартості» (термін американського соціолінгвіста, фахівця з питань мовної політики постсоціалістичних країн Східної Європи Курта Вулгайзера).

Російська агресія стала вирішальним фактором, який остаточно спонукав до свідомого вибору на користь української, до її вживання в щоденній комунікації багатьох невизначених (російськомовних, двомовних, пасивно українськомовних) публічних осіб, а також мешканців із різних регіонів України, які тривалий час були прихильниками наративу «какая різниця». Наприклад, до таких себе зараховує популярний серед молоді співак Володимир Дантес: *Я – та людина, яка розмивала кордони, яка казала «та какая різниця». Я виріс у російськомовній родині. У мене навколо була російська мова. І я думав: «Ну я живу в Україні, нічого такого страшного немає, ось є українська як державна мова». Але говорив я російською* (https://showbiz.24tv.ua/dantes-vibachivsvya-za-rosiysku-movu-nazvav-sebe-egoyistom_n2207892/amp).

Про кардинальну зміну розуміння мови як символу ідентичності та мови як засобу спілкування заявили також акторка А. Трінчер, телеведучий О. Дурнев, модель Д. Астаф'єва, художній керівник «Дизель Студіо» Є. Крутоголов та багато інших публічних осіб, які не тільки комунікують українською зі своїми шанувальниками в соцмережах, публікують відео в ютубі, наповнюють українськомовним контентом свої сторінки, а й активно заохочують до цього своїх прихильників: *Усіх російськомовних українців я закликаю хоча б спробувати перейти на українську мову в побуті* (https://showbiz.24tv.ua/den-movi-zirki-yaki-pereyshli-ukrayinsku-durnyev-dantes-byednyakov_n2259887); *Якщо мова стає хоч якимось аргументом для розв'язання війни, то всім – і людям, для яких це була мова батьків, варто задуматись* (<https://life.nv.ua/ukr/socium/chi-treba-pid-chas-viyni-perehoditi-na-ukrajinsku-movu-dilyatsya-vidomi-ukrajinci-novini-ukrajini-50282554.html>).

Зміну мовного коду як закріплений війною свідомісний мейнстрим 2022 року засвідчують не тільки численні публікації, огляди, репортажі, інтерв'ю публічних осіб у ЗМК, а й актуальні коментарі й дописи українців у блогах, соцмережах. На лексико-фразеологічному рівні її фіксують формули з модальністю заперечення, категоричного відмежування від російської мови – *не хочу говорити однією мовою з окупантами; не хочу мати нічого спільного з окупантами; не хочу розмовляти мовою, якою вбивають дітей; не хочу поширювати «руській мір»; не хочу бути частиною російської псевдокультури; щоб уникати асоціацій з Росією; мені не потрібен їхній «захист»* тощо: *Після того, як почалася війна, весь свій контент почала робити українською, бо не хочу говорити однією мовою з орками-окупантами* (https://tvoemisto.tv/exclusive/ne_hochu_govoryty_odniieyu_movoyu_z_orkamyokupantamy_chotyry_istorii_ukrainizovanyh_rosiyskomovnyh_ukraintsiv_129632.html); *Вже в квітні завдяки марафону мені вдалося остаточно закріпити це [вибір української]. В голові до того часу остаточно сформувався пазл: **розмовляєш російською – значить є частиною російської псевдокультури*** (<https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/28/248842>); *Зараз, в умовах війни, найвагомішою мотивацією для Марини говорити*

українською є прагнення **«не мати нічого спільного з окупантами»** (<https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/28/248842>); **Не хочуть говорити російською, щоб уникати якихось політичних асоціацій з росією**. А ще – бажують відчувати єдність у часи повномасштабної війни. 24 лютого 2022 року стало для них відправною точкою – змусило замислитися про перехід на українську (<https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/28/248842>). І на цьому тлі, на думку А. Ілленка, «принципова російськомовність зараз виглядає як поза і намагання зберегти в Україні рештки «русского міра» (<https://life.nv.ua/ukr/socium/chi-treba-pid-chas-viyni-perehoditi-na-ukrajinsku-movu-dilyatsya-vidomi-ukrajinci-novini-ukrajini-50282554.html>), надто ж, якщо цю «принциповість» публічно демонструють політики, медійні працівники чи освітяни.

Російську мову українці сьогодні визначають як мову ворога / окупанта / загарбника / убивць, фашистів; мову, якою вбивають дітей; підставу, яка привела до нас війну; єдине, що нас **«єднає» з ворогом**. Пор.: Я не можу, я не хочу говорити російською. **Зараз російська – це мова мого ворога** (<https://ranok.ictv.ua/ua/2022/05/20/zagovorili-solov-yinoyu-hto-z-zirok-perejshov-na-ukrayinsku-pid-chas-vijni/amp>); люди розповідали про свій досвід евакуації. Їхньою мотивацією перейти на українську було небажання спілкуватися **мовою ворогів** (А. Пройдаков); Про рішення заборонити російську в Могилянці 27 січня повідомив голова Наглядової ради НаУКМА Геннадій Зубко. ... Відтепер тут заборонили й спілкування між собою **мовою окупантів** (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-kiyevo-mogilyanskiy-akademiji-zaboronili-rosiysku-movu-reakciya-socmerezh-novini-ukrajini-50300600.html>); В підрозділі були російськомовні кияни, ... наразі ніхто не спілкується **мовою окупанта** (<https://www.nta.ua/divchynczi-zvyazaly-ruky-i-rozstrilyaly-bilshe-nihto-z-voyiniv-kyuan-ne-govoryt-rosijskoyu-kombat>); Я 34 роки розмовляв цією мовою, я забуду її. Я не знаю, що повинно статися, щоб вона мені знадобилася, але я не хочу розмовляти тією мовою, якою бомблять моє дитинство, вбивають дітей (https://showbiz.24tv.ua/dantes-vibachivsyaza-rosiysku-movu-nazvav-sebe-egoyistom_n2207892/amp); Нам треба усвідомити, що, на жаль, сьогодні російська мова є

однією з підстав, які привели до нас війну. Не всі це розуміють, але це так. Їхня [російська] пропаганда каже, що в Україні притискають тих, хто розмовляє російською, і що їм потрібен захист. А якби у нас не було російськомовних, то їй «захищати» окупантам було б нікого. Я ненавиджу війну, тому мені, російськомовному з дитинства, легше повністю перейти на українську, ніж доводити, що мені не потрібен їхній «захист» (<https://life.nv.ua/ukr/socium/chi-treba-pid-chas-viyni-perehoditi-na-ukrajinsku-movu-dilyatsya-vidomi-ukrajincinovini-ukrajini-50282554.html>); Єдине, що нас «єднає» з ворогом – російська мова. І ми маємо позбутися цього (<https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movy-na-fronti>).

У низці інвективно маркованих метафоричних оцінок російської мови, як-от *інструмент геноциду українського народу, зброя проти української державності, руйнівник української ідентичності*, узагальнено національний історичний досвід, зокрема і явище лінгвоциду: *Найбільше мені в цій дискусії подобається оце супер-оригінальне порівняння заборони використання в освітніх закладах **ворожої мови** з Голокостом. ... щоб подолати когнітивний дисонанс, спробуйте досягнути одну просту річ: саме російська мова століттями була і зараз є інструментом геноциду українського народу. А не навпаки. Тоді все стане на місця* (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-kiyevo-mogilyanskiy-akademiji-zaboronili-rosiysku-movu-reakciya-socmerezkh-novini-ukrajini-50300600.html>); *Російська [мова] ... завжди була і є зброєю проти нас і нашої державності. Але тепер це як аксіому усвідомила більшість громадян* (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-kiyevo-mogilyanskiy-akademiji-zaboronili-rosiysku-movu-reakciya-socmerezkh-novini-ukrajini-50300600.html>).

Вербалізація вибору на користь української мови натомість відбувається в позитивних координатах – *добровільно перейшли, захотів перейти на українську і зробив це, зробив вибір, вирішив розмовляти, вирішив для себе тощо: Я з Краматорська, вчився у російськомовній школі, жив і ріс у російськомовному середовищі. Я 28 років розмовляв російською. А потім захотів перейти на українську. І зробив це*

(<https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movu-na-fronti>); *В підрозділі були російськомовні кияни, але через ці події добровільно перейшли виключно на українську мову* (<https://www.nta.ua/divchynczi-zvyazaly-ruky-i-rozstrilyaly-bilshe-nihtoz-voyiniv-kyuan-ne-govoryt-rosijskoju-kombat>).

Прикметно, що ця тенденція – масштабна, загальнонаціональна. За даними «живого» опитування в застосунку «Київ Цифровий» від початку повномасштабної війни 33% киян перейшли на українську мову (Київ цифровий. 31.01.2023). А в ширшому вимірі, як свідчать результати опитування соціологічної агенції «Рейтинг», станом на 19 березня 2022 року 83% респондентів висловилися за те, щоб українська мова була єдиною державною в Україні. Висновкуючи, директор Інституту соціології НАН України Є. Головаха в інтерв'ю BBC News Україна констатував: «Те, до чого Україна йшла понад 30 років незалежності, змінилося за кілька днів після 24 лютого» (<https://www.bbc.com/ukrainian/features-64175314>). На побутовому рівні цю думку рефлексує сумний жарт: *Як ми перейшли на українську мову? Дуже швидко. Легли мы как-то спать 23 февраля, а прокинулися вже 24 лютого.*

Переосмислення, перекодування мовних цінностей, усвідомлення того, що мова – це одна з фундаментальних ознак самодостатньої, самовизначеної, історично й культурно реалізованої нації особливо знакове для державотворців та вищих посадових осіб України. Максимально маркерною для українського суспільства стала трансформація позиції Володимира Зеленського. У 2020–2021 роках він вважав проблему мови однією з тих, що розколюють суспільство: «Всі, хто підіймає питання національності, питання мови (виділення наше), питання церкви, – це люди, які хочуть тимчасово хайпнути... Спрямовані наслідки на розкол суспільства. Я вважаю, що питання мови не на часі» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3204574-zelenskij-vvazae-so-ukrainska-mova-zaraz-rovnistu-zahisena.html>). Зовсім інші етноідентифікаційні акценти розставлено у виступі Президента з нагоди Дня української писемності та мови в листопаді 2022 року: «Українська – це мова свободи й волі, могутня зброя українського на-

роду в боротьбі за нашу незалежність і перемогу» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3610534-mova-pid-casvijni-stala-zbroeu-v-ukraini-vidznacaut-den-pisemnosti.html>).

Суголосні зміни суспільних настроїв та поглядів підтверджують соціологи. Зокрема, директор соціологічної компанії «Рейтинг» О. Антипович констатує, що восени 2022 року українську мову назвали рідною 76% українців (у 2012 році – 57%). Суттєве посилення позицій української мови від початку війни фіксують дані Київського інституту соціології (КМІС): 41% респондентів сказали, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17% – здебільшого українською.

Із вибуховим посиленням мотивації спілкуватися українською пов'язане істотне кількісне зростання платформ засвоєння мови, покращення, удосконалення культуромовного рівня українців: «Важливо, що до справи відродження українськомовного простору, повернення до української мови українців і навернення не-українців активно долучилися волонтери-мовники – учителі, науковці, студенти. І цей рух уже засвідчив реальні успіхи» (<https://glavcom.ua/country/science/pavlo-gricenکو-militarni-novini-zaymayut-usyu-nashu-uvagu-a-pitannya-movi-postaje-u-novih-aspektah-843479.html>). Крім того, сьогодні достатньо продуктивно (однак, на жаль, не завжди фахово) працюють мовні курси, лінгвістичні портали, програми, онлайнві ресурси, ютуб-канали та телеграм-канали, спеціалізовані персональні блоги, подкасти, застосунки тощо: «Мова.info», «Є-мова», «Мова – ДНК нації», «Чому державною», «Лайфхаки з української мови», «Українська для фізиків і ліриків», «Давай займемося текстом», «Солов'їне шоу», «Щит» та багато ін. Одне з основних наскрізно постульованих у них гасел – *Українська мова – в тренді* (<https://life.nv.ua/ukr/socium/chi-treba-pid-chas-viyni-perehoditi-na-ukrajinsku-movu-dilyatsya-vidomi-ukrajinci-novini-ukrajini-50282554.html>).

Багатократне зростання мотивованості вивчати українську мову як світову тенденцію переконливо засвідчують і дані, опубліковані на платформі Duolingo.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ТРЕНДІ

TOP
LEAD

Як зросла кількість людей, що вчать українську,
на платформі Duolingo

Джерело: Statista. Дані з 24 лютого по 30 березня 2022 року.
 1 thevisualsinfographics @statista @optima.com.ua/ua/

Цілковито нового значеннєвого виміру набуло висловлення «мова – це наша безпека» в умовах боїв на передовій. За свідченнями військових, там сама ситуація руйнує поширену маніпуляцію щодо того, що дерусифікація принижує російськомовних бійців, які захищають Україну, а *українська мова стає кодом безпеки* у прямому значенні цього слова, в екзистенційному вимірі «безпека людського життя». Пор.: *За словами Павла [Вишебаби], його побратими, з якими він захищає кордони країни на сході, усвідомили, що українська мова = безпека. «Коли заходить сонце і настає темрява, російської мови у війську не чути, всі починають говорити українською. Тому що це безпечно. Якщо говориш українською, то ти свій, якщо говориш російською – до тебе є питання»* (<https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/28/248842>). Пор. підтвердження цієї думки в іншому джерелі: *Що тоді [з настанням темряви] стає таким оберегом, щоб у тебе не вистрелили свої? Таким оберегом стає українська мова. Навіть ті, хто вдень говорить російською, після заходу сонця переходить на українську. Бо це твоя безпека* (<https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movy-na-fronti>, 19.05.2022). Відтак при звичаєння до спілкування українською поступово стає нормою і для російськомовних захисників України, які називають її мовою перемоги: *Перехід на українську серед військових є надзвичайно важливим кроком.*

І приклад на цьому шляху мають подавати командири та весь офіцерський склад. **Українська – мова перемоги!** (<https://yedyuni.org/forum-ukrayinska-mova-peremogy-2>).

Інший, уже легендарний вияв мови як коду безпеки – *шиболети*.

Шиболет – це характерна мовна особливість, за якою можна визначити, що для людини чи групи людей мова є нерідною. Функцію таких «мовних паролів» часто виконують звуки та звукосполуки, які важко, а інколи й неможливо вимовити носіям інших мов. Відомо, наприклад, що орфоепічно складною позицією для етнічних поляків є вимова українського твердого «л», для китайців – дрижачого «р». Історичним фактом є те, що американці на тихоокеанському фронті використовували шиболет *lollapalooza*: наявність у його фонетичній структурі трьох звук «л» – неподоланий артикуляційний бар'єр для японців.

Не просто хрестоматійним, а часово й ідеологічно маркованим прикладом фонетичного шиболета вже з перших днів російського вторгнення стала українська лексема *паляниця*. Як перевірне / кодове слово його почали активно використовувати військові, тероборонівці, просто громадяни, щоб відрізнити російських військових від українців. Фонетична підстава – нездатність росіян вимовити звук [ц] у кінці слова м'яко або пом'якшено, що є нормою для української мови: *молодець, корінець, п'ятниця* (за винятком окремих запозичень на зразок *матрац, палац, шприц*). Нормативна й звична для росіян вимова у цій позиції – твердий [ц] (*молодец, пятница*). Тому природна вимова м'якого [ц'] становить проблему для росіян, а отвердження звука [ц'] слугує ідентифікаційним маркером «неукраїнськості». Тож абсолютно прагматично виправданим стало використання у функції шиболетів лексем із схожим «фонетичним портретом» – *рушниця, криниця, залізниця, молодиця, світлиця, блискавиця, нісенітниця* та ін. А з часом із таких практично неподоланих для росіян фонетичних «пасток» народилися цілі тексти-шиболети: *Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля укразалізниці; Я сиділа у крамниці у своїй новій спідниці, їла стиглі полуниці, їх мокала в цукорницю, що купила у крамниці біля Укразалізниці. Потім взяла паляницю, і чорницю, і суницю, перекинула рушницю й надіслала блискавицю прямо ворові в пицю.*

Повертаючись до лексеми *паляниця* відзначимо, що її статус як мовного шиболета на сьогодні вже зафіксовано на ресурсі «Вікіпедія». Однак запропоноване на цьому ресурсі пояснення («Росіяни вимовляють «паляниця» з м'яким звуком «і» замість «и», а «ц» іноді замінюють «тс», тому під час російського вторгнення в Україну 2022 р. слово стало одним з тих, що пропонується використовувати для виявлення диверсійно-розвідувальних груп ворога» (<https://uk.wikipedia.org/wiki/Паляниця>) варто поглибити. Адже, за спостереженням фахівців, орфоепічна складність української *паляниці* є кількоступеневою: «Чергування м'яких і твердих голосних долається з великими труднощами, а м'яке “ц” – зовсім нереальний звук. Однак, коли чергування більш-менш освоєно, перша “а” наполегливо перетворюється в “о”. Коли вдається її приборкати, знову відвалюється м'якість в останньому складі» (<https://lviv1256.com/lists/chomu-ukraintsi-prosjat-vymovyty-slovo-palianytsia-dlia-identyfikatsii-rosiiian>). Підтвердження цьому – журналістський казус у випуску російських новин, коли одіозна пропагандистка Скабеєва не тільки не спромоглася вимовити слово *паляниця*, а й сплутала його з лексемою *полуниця*, що миттєво стало мемом у соцмережах (<https://www.5.ua/dv/life/269690>).

Варто відзначити, що у функції семантичних шиболетів – як паролів для розрізнення «своїх» і «чужих» – у практиці ТРО використовували питому, а іноді й безеквівалентну лексику: *веселка, пуцьв'ірінок, дрібняки, берегиня, обрій, вирій, брунька, буриштин, хвіртка, шкарпетки, цвіркун, обценьки, кватирка, натхнення, духмяний, кмітливий, картатий, непереливки, те-рєвєнити, вєштатися* та ін.

Для багатьох українців 2022 рік став роком травматичного прозріння, давно назрілого повернення обличчям до української мови. У катарсисі прожитого безповоротно зруйновано численні мовні міфи – і щодо відсутності інтересу до української мови у світі, і щодо її функціональної неспроможності, і щодо «бай-дуже, якою мовою говорити». За критично короткий час наша мова стала культурно-оборонним трендом, розкрила свою сутність як код безпеки держави й особистої безпеки людини. І по-новому оприявила зміст узвичаєної, традиційної метафо-

ри «мова – наша зброя», коли слово стало безпомилним маркером для розрізнення «своїх» і «чужих».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Дівчинці зв'язали руки і розстріляли... Більше ніхто з воїнів-киян не говорить російською. *NTA*. 23.06.2022. URL: <https://www.nta.ua/divchynczi-zvyazaly-ruky-i-rozstrilyaly-bilshe-nihtoz-voyiniv-kyuan-ne-govoryt-rosijskoyu-kombat>.

Гриценко П. Мова – важливий фронт перемоги. *Главком*. 08.05.2022. URL: <https://glavcom.ua/country/science/pavlo-grichenko-militarni-novini-zaumayut-usyu-nashu-uvagu-a-pitannya-movi-postaje-u-novih-aspektah-843479.html>

«Не хочу говорити однією мовою з окупантами!». Історії переселенців, які перейшли на українську. *Твоє місто*. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/ne_hochu_govoryty_odniieyu_movoyu_z_orkamyokupantamy_chotyry_istorii_ukrainizovanyh_rosiyskomovnyh_ukraintsiv_129632.html

Чому українці просять вимовити слово «паланиця» для ідентифікації росіян? *Львів*. 18.06.2022. URL: <https://lviv1256.com/lists/chomu-ukraintsiproshat-vymovyty-slovo-palianytsia-dlia-identyfikatsii-rosiiian>.

Заговорили солов'їною: хто з зірок перейшов на українську під час війни. *Ранок. ICTV*. 20.05.2022. URL: <https://ranok.ictv.ua/ua/2022/05/20/zagovorili-solov-yinoyu-hto-z-zirok-perejshov-na-ukrayinsku-pid-chas-vijni/amp>

«Їдьте в Сиктивкар». У Києво-Могилянській академії заборонили російську мову – це викликало суперечки серед українців. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-kiyevomogilyanskiy-akademiji-zaboronili-rosiysku-movu-reakciya-socmerezhnovini-ukrajini-50300600.html>

Лише українською чи й також російською? Відомі українці – про те, чи обов'язково під час війни переходити на українську мову. *NV*. 09.11.2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chi-treba-pid-chas-viyni-perehoditi-na-ukrajinsku-movu-dilyatsya-vidomi-ukrajinci-novini-ukrajini-50282554.html>

Масенко Л. Українська мова – головний ворог Росії. *Радіо Свобода*. 26.03.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30509991.html>

Не мати нічого спільного з окупантом. Історії українців, які зрікаються російської. *Українська правда*. 28.05.2022. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/05/28/248842>

Уночі навіть російськомовні переходять на українську. Воїн з Краматорська про значення мови на фронті. *NTA*. 19.05.2022. URL: <https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movu-na-fronti>

Я людина, яка казала какава різниця: Дантес розкався за російську і згадав, як його «пресували» *SHOWBIZ.24*. 29.11.2022. URL: https://showbiz.24tv.ua/dantes-vibachivsya-za-rosijsku-movu-nazvav-sebe-egoyistom_n2207892/amp

LEGEND

The girl tied their hands and shot ... No more of the Kiyian warriors speak Russian. *NTA*. 23.06.2022. URL: <https://www.nta.ua/divchyncyzvyazaly-ruky-i-rozstrilyaly-bilshe-nihtoz-voyiniv-kyyan-ne-govoryt-rosijskoyu-kombat> (in Ukr.).

Hrytsenko P. Language-an important front of victory. *Glavcom*. 08.05.2022. URL: <https://glavcom.ua/country/science/pavlo-grichenko-militarni-novini-zaymayut-usyu-nashu-uvagu-a-pitannya-movi-postaje-nu-novih-aspektah-843479.html> (in Ukr.).

They spoke a nightingale: who from the stars switched to Ukrainian during the war. *Ranok.ICTV*. 20.05.2022. URL: <https://ranok.ictv.ua/ua/2022/05/20/zagovorili-solov-yinoyu-hto-z-zirok-perejshov-na-ukrayinsku-pid-chas-vijni/amp> (in Ukr.).

“Go to the sectivar”. The Kyiv-Mohyla Academy was banned from Russian-it has caused disputes among Ukrainians. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/en-kiyevo-mogilyanskiy-akademi-akadi-akaji-zabi-reakciya-socmerezh-novini-ukrajini-50300600.html> (in Ukr.).

Only in Ukrainian or also Russian? Known Ukrainians-about whether during the war it is necessary to move to Ukrainian. *NV*. 09.11.2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chi-treba-pid-chas-viyni-perehoditi-na-ukrajinsku-movu-dilyatsya-vidomi-ukrajinci-novini-ukrajini-50282554.html> (in Ukr.).

Masenko, L. The Ukrainian language is the main enemy of Russia. *Radio Svoboda*. 26.03.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30509991.html> (in Ukr.).

Have nothing to do with the occupier. Stories of Ukrainians who renounce Russian. *Ukrainian Pravda*. 05.28.2022. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/05/28/248842> (in Ukr.).

“I don’t want to speak the same language with the occupiers!” Stories of displaced persons who have switched to the Ukrainian. *Tvoemisto*. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/ne_hochu_govoryty_odniieyu_movoyu_z_orkamyokupantamy_chotyry_istorii_ukrainizovanyh_rosiyskomovnyh_ukraintsiv_129632.html (in Ukr.).

Why do Ukrainians ask the word “meadow” to identify the Russians? *Lviv*. 18.06.2022. URL: <https://lviv1256.com/lists/chomu-ukraintsi-prosjat-vymovytytyty-palia-paliasia-dlia-idyifikatsii-rosiian-rosiian> (in Ukr.).

At night, even Russian speakers switch to Ukrainian. A warrior with Kramatorsk about the Language value on front. *NTA*. 19.05.2022. URL: <https://www.nta.ua/unochi-navit-rosijskomovni-perehodyat-na-ukrayinsku-voyin-z-kramatorska-pro-znachennya-movy-na-fronti> (in Ukr.).

I am a man who said Kakaia Raznitsa: Dantes repented of Russian and remembered how he was “pressed”. *SHOWBIZ.24*. 29.11.2022. URL: https://showbiz.24tv.ua/dantes-vibachivsyia-za-rosiysku-movu-nazvav-sebe-egoyistom_n2207892/amp (in Ukr.).

Статтю отримано 20.12.2022

Halyna Siuta

LANGUAGE IS OUR WEAPON: NEW MEANINGS OF HABITUAL METAPHOR DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The article deals with the peculiarities of the radical expansion of the Ukrainian-speaking communicative space motivated by the Russian invasion of Ukraine, which did not take place due to regulation, but due to the explosive growth of the emotional and socio-political consciousness of Ukrainians. The activity of a voluntary choice in favor of the Ukrainian language in daily communication has been demonstrated, in particular in the practice of state-makers, high-ranking officials of Ukraine, and public figures. This witnessed a radical change in the understanding of language as a symbol of identity and language as a means of communication.

The lexical and phraseological means of motivating the choice of the Ukrainian language as a priority means of communication are characterized (voluntarily switched, wanted to switch to Ukrainian and did so, made a choice, decided to speak, decided for myself) and reasons for dissociation from the Russian language (I do not want to speak the same language with the occupiers; I don't want to have anything to do with the occupiers; I don't want to speak the language in which children are killed; I don't want to spread the "Russian measure"; I don't want to be part of the Russian pseudo-culture; to avoid associations with Russia), etc.

Rethinking, recoding linguistic values, realizing that language is one of the fundamental signs of a self-sufficient, self-determined, historically and culturally realized nation is especially significant for state-makers and senior officials of Ukraine.

In the context of the analysis of language as a security code, the nature of lexical shibboleths is considered.

Key words: Ukrainian language, language values, national identity, metaphor.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.9>

УДК 811.161.2'38:81-112

АКТУАЛЬНІ МОДЕЛІ ЛІНГВОСОФІЇ БУТТЯ В СУЧАСНИХ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

КОЦЬ

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України,

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: tetyana_kots@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4622-9559

Tetiana

KOTS,

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the Department
of Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,

4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,

Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: tetyana_kots@ukr.net

У статті з урахуванням інтегративного аспекту стилістики запропоновано тлумачення лінгвософії українських публіцистичних текстів початку XXI ст. Сучасні моделі мовного відображення буття (лексичні, морфологічні, стилістичні) підпорядковані новому семантичному осмисленню позамовної дійсності з урахуванням культурно-історичної ситуації, суспільно-політичних викликів, національних цінностей.

Основою лінгвософії буття є визначальні для сучасного національного простору ядерні поняття «Україна» зі встановленням позитивнооцінних (Україна : держава, Україна : народ, Україна : мова) та негативнооцінних семантичних кореляцій; «війна – мир» із формуванням словника низької та високої мовної експресії. Показовими для мови ЗМК є категорія оцінності, текстова модальність, соціальна мотивація.

Ключові слова: публіцистичний текст, лінгвософія тексту, оцінність, позитивнооцінні засоби, негативнооцінні засоби, публіцистичний словник.

Інформаційний простір сьогодення – це дзеркало тенденцій розвитку літературної мови загалом. Засоби масової комунікації (ЗМК) синхронно кодують різні етапи суспільного досвіду,

забезпечуючи передавання інформації від покоління до покоління і зберігаючи її у часі та просторі. Водночас ця сфера мовного функціонування є відкритою і динамічною, на ній постійно позначаються семантико-аксіологічні механізми часових, ціннісних, ідеологічних, естетичних орієнтирів епохи у зв'язку зі змінами пріоритетів суспільно-політичного життя народу. Французький філософ М. Фуко публіцистику тлумачить як соціальну інформацію, соціально зумовлену систему мови і дій [Фуко 1996: 35].

Як засвідчує мовна практика сьогодення усі зміни навіть на структурному рівні пов'язані з семантичними модифікаціями й підпорядковані основній функції ЗМК – впливу на суспільну свідомість. Проте основним для реалізації цієї функції є ідейний зміст публіцистичних текстів, який розкривається в контекстуальних умовах відповідними мовними засобами.

У філософській галузі знань ще з XVIII ст. (зокрема у працях В. фон Гумбольдта) для окреслення цих механізмів усталився термін *філософія мови*. Українські філософи (М. Попович, С. Кримський) кваліфікують філософію мови як розділ філософії, предметом якого є вивчення підстав і меж залежності пізнавального процесу від мови. Вони наголошують, що про вивчення філософії української мови можна говорити лише з 90-х рр. XX ст. [Попович 1998: 123]. Проте в українському мовознавстві цим поняттям активно послуговуються із 60-х рр. XX ст. Л.А. Булаховський у «Нарисах з загального мовознавства» акцентував на необхідності виокремлення філософії мови як окремої важливої наукової дисципліни, що, на його думку, заявила «свої права серед інших мовознавчих дисциплін» [Булаховський 1975: 96–97]. У наш час лінгвісти пропонують таку дефініцію: «філософія мови – сфера гуманітарних досліджень, скерованих на вивчення сутності й природи живої людської мови, її взаємозв'язків з буттям (реальністю, дійсністю, світом), свідомістю, мисленням, а також сфера власне теоретико-методологічного знання, що охоплює й інтерпретує ці взаємозв'язки» [Бацевич 2008: 228]. Чимало розвідок із цієї проблематики, досліджуючи ідіолект мовних особистостей, пропонує С.Я. Єрмоленко [Єрмоленко 2020; Єрмоленко 2018]. Мовознавці, як правило, вживають як синоніми терміни *фі-*

лософія мови, лінгвофілософія, лінгвософія. У центрі уваги цього напрямку лінгвістики: концептуалізація індивідуального словника письменника, естетичні функції різночасових етнокультурам, символічний зміст назв.

Проектуючи поняття *лінгвософія* на публіцистичні тексти та враховуючи визначальні функції ЗМК (інформативну, кумулятивну, впливу на суспільну свідомість), можна сформулювати таку тезу: *лінгвософія сучасних ЗМК – це інтерпретація загальнозживаними і спеціальними, оцінними, образними засобами мови ядерних понять сьогодення в контексті суспільно-політичних подій, національних і загальнолюдських цінностей.* Зміст будь-якого тексту кодується засобами національної мови, спільним фондом знань автора й реципієнта. У самій природі мовних одиниць публіцистичних текстів закладено можливість моделювання не лише дійсності, а й потрібних для утвердження ідеологічних принципів, що визначають спосіб суспільного мислення.

Основою формування лінгвософії публіцистичних текстів є категорія оцінності. Остання, зокрема в мові ЗМК, виявляє зв'язок з емоційністю, експресивністю, проте не отожднюється з названими поняттями. С.Я. Єрмоленко зазначає, що «емоційне в мові завжди експресивне, але не кожне експресивне явище належить до емоційних» [Єрмоленко 2000: 157]. Емоційні й експресивні одиниці містять негативну або позитивну конотацію, але оцінність – поняття ширше. Оцінку можуть передавати й нейтральні мовні засоби, зокрема з інтелектуальної сфери мовомислення, які вносять елемент об'єктивного осмислення понять і явищ історичної доби. Емоційна оцінка, навпаки, вносить відчутний елемент суб'єктивізму в публіцистичні тексти. Дослідники емоційну оцінку вважають і елементом естетичної, а також підґрунтям раціональної оцінки, тому що емоція – це біопсихосоціальна одиниця, і оцінка, побудована на її основі, не може бути чисто емоційною або чисто раціональною [Іваненко 1999: 590; Космеда 2000: 121]. Польські лінгвісти [Mikołajczuk 2000; Nowakowska-Kempna 1986] кваліфікують критерій оцінки як один з основних у класифікації назв почуттів.

Позитивна або негативна змістова шкала оцінності формується відповідно до визначених у суспільстві соціальних, національно-культурних, моральних цінностей. Логічна (раціональна) і емоційна (ірраціональна) оцінка в тексті часто взаємодіють. Логічну оцінність мотивують об'єктивні думки, а емоційну – почуття суб'єкта до об'єкта (особи, предмета, явища, події тощо). Одиницями логічної оцінності є слова і словосполучення з позитивнооцінною і негативнооцінною семантикою з інтелектуальної сфери мовомислення (*мислитель, гуманіст, доброчесний науковець, розвинена інфраструктура, злодій, плагіатор, хабарник*), а одиницями емоційної – експресивно-конотативні (*негідник, пройдисвіт, зажерлива людина, українолюб, омріяний план*). Емоційна оцінка може збігатися з раціональною [Mikołajczuk 2000: 137].

Лінгвософія буття в мові сучасних ЗМК виявляється в кількох напрямках: актуалізація вербалізаторів тих чи інших концептів буття; актуалізація лексичних одиниць різних сегментів буття соціуму; переосмислення номінацій.

Текст завдяки формуванню парадигм оцінності ключових для історичного періоду понять стає, у широкому розумінні, ретранслятором лінгвософії українського буття. Публіцистичні тексти зберігають неперервність традиції та динаміку оновлення мовної інтерпретації суспільно-політичного, культурного життя народу.

Показовим для публіцистичних текстів початку ХХІ ст. є розбудова функціонально і структурно різноманітних раціональних позитивнооцінних і виразно експресивних негативнооцінних мовних парадигм ядерних понять **Україна, народ, влада**, розширення їх семантики, яка розкривається в лексичній сполучуваності, синтаксичних конструкціях, контекстуальному оточенні. Раціональну оцінність формують відомі для носіїв мови із загальнолюдського або національного досвіду позитивнооцінні й негативнооцінні слова (*справедливість, патріотизм, демократія, національно-свідомий, відповідальний – несправедливість, тоталітаризм, тероризм, агресія, жорстокий*), які будують позитивнооцінне (*державна – незалежна, самостійна, соборна, суверенна, демократична, переможна, європейська, вільна, нова; народ – національно-свідомий, не-*

переборний, сильний, цілеспрямований, інтелектуальний, європейський, успішний, єдиний, об'єднаний, нездоланий, культурний, піднесений; влада – відповідальна, державницька, патріотична) семантичне поле, напр.: *Українці – вільна, інтелектуальна, європейська нація. Нам треба наздогнати і йти вперед разом з іншими європейськими державами* (Літературна Україна, 09.03.2017); *Люди великого внутрішнього потенціалу, нездоланні, успішні, об'єднані в нову спільноту, сильні духом, впевнені в своїх силах – це ознака нової, сучасної і майбутньої України* (Літературна Україна, 10.04.2014). Зауважмо, негативноцінна парадигма ядерних понять (*держава – тоталітарна, антигуманна, залежна; народ – несвідомий, некультурний*) обмежується переважно періодом до 2021 року.

Ядерне поняття *Україна* в мовно-інформаційному просторі сьогодення містить позитивні раціональнооцінні (*Україна : держава, Україна : народ, Україна : мова, Україна : церква* – зі словником високої експресії) та негативнооцінні переважно експресивні (*Україна – Росія* – зі словником низької експресії) семантичні кореляції. Показовим є розширення семантики слова *держава* і в мовній практиці, і в словниках, пор.: «країна з апаратом політичної влади» [СУМ, II: 248]. Перші три значення лексеми *держава*, зафіксовані в СУМі (1. «масток, помістя, володіння», 2. «міцність», 3. «влада, керівництво» [СУМ, II: 248]), сьогодні втрачають свою актуальність. Ядерне поняття *Україна* в суспільній свідомості сьогодні – це вже базовий семіотичний знак, ядро національного хронотипу, що в сучасних умовах символізує спільне інформаційно-духовне поле нації, напр.: *Прагнемо до того, щоб всередині країни всі політичні сили, – незалежно від того, при владі вони чи в опозиції, – повинні бути партнерами в розбудові незалежної, європейської, демократичної держави* (ICTV. Факти, 23.07.2018); *Під овації прозвучало привітання головного редактора наймасовішої в Польщі «Газети виборчої», ідеолога «Солідарності» Адама Міхніка: «Хай живе вільна, демократична і незалежна»* (Український тиждень, 15–18.03.2020).

Позитивнооцінним компонентом *України* як ядерного поняття ЗМК є лексеми з семантикою «державності», «незалежності». Частовживаними є означальні словосполучення *українська*

державність, наша державність та іменники незалежність, цілісність, суверенітет тощо (пор. у СУМі – «державний лад», «державна організація») [СУМ, II: 248], напр.: *Єдина ідеологія, яка може бути в нашому професійному війську – українська державність. Захист територіальної цілісності та незалежності. Все* (Українська правда, 09.11.2022); *Джонсон висловив упевненість, що є вихід із ситуації, що дипломатія має рішення. «Звичайно, ми працюємо над цим – це найперший пріоритет. Але тим часом ми твердо стоїмо за український народ, за незалежність та територіальну цілісність України», – резюмував він* (ТСН, 02.02.2022. 19:30).

Контекстуально антонімічною є опозиція *Україна – Росія*. Низка епітетів (*підступна, брехлива, терористична, ненажерлива, імперсько-шовіністична, країна-терорист, фашистська країна*) наповнює поняття *Росія* новими конотаціями, причинами появи яких є суспільно-політичний контекст російсько-української війни, напр.: *Кров пролита задля великої мети не засихає. Ми знаємо, що очікувати від Росії – підступна, брехлива, країна-терорист, вірити якій не можна* (Українська правда, 10.12.2019).

Переважно емоційно-оцінний публіцистичний словник вибудовується і навколо ядерного поняття *влада* (*бандитська, перевтомлена, політичні аферисти, перебіжчики, зрадники, тушки, кровопивці*), напр.: *Я за віком мав би вже сидіти на пенсії, але нині державою керують антиукраїнські сили, кланово-олігархічна, бандитська влада, яка дбає лише про власні інтереси* (Літературна Україна, 07.02.2013).

Виразною ознакою аксіології публіцистичних текстів є формування експресивного словника з соціально-оцінним забарвленням, що позначає явища, факти, події суспільно-політичного життя. Основою його творення є тематично різноманітна загальноживана лексика, яка внаслідок переносного вживання трансформується в однорідному експресивному позитивно-або негативнооцінному лексиконі (*прем'єрида, буриштиновий нардеп, лишай на українському тілі, слуга Кремля*), напр.: *Щоб перемогти, Україна як мінімум мусить обрубати всі зв'язки з ворогом, позбутися цього лишай на своєму тілі, припинити все, що з ним пов'язане* (Український тиждень, 26.05.2017–

01.06.2017); *Якась форма примирення з Росією можлива тільки після максимального віддалення. А віддалитися – це насамперед позбутися слуг Кремля тут у нас, в Україні* (Українська правда, 30.09.2019).

У сучасних публіцистичних текстах соціальна оцінність виявляється у формуванні нового публіцистичного словника антонімічних ядерних понять: *війна – мир* (*війна – звіряча, нелюдська, нещадна, вбивча; мир – омріяний, переможний, життєдайний*), напр.: *Ця війна, здавалося б, вже не може бути ще більш звірячою. Але щодня доводить – може* (Українська правда, 04.04.2022); *На думку Люттвака, поява великої кількості «ендемичних конфліктів» і відсутність перспективи їх вирішення спричинена «зовнішнім втручанням у парадоксальну логіку війни: настання життєдайного миру як результату вирішальної перемоги або виснаження сторін* (Дзеркало тижня, 15–21.08.2009).

Соціальна оцінність публіцистичної лексики змінюється відповідно до пріоритетів доби: політики, ідеології, культурного життя і є показником динаміки мови публіцистики. Для текстів 2022 року показовим є представлення авторського осмислення суті ворога в російсько-українській війні: *Співчувати вбитим, підтримуючи вбивць – це той шлях, який не зупинить війну. І чим швидше вони оберуть, тим менше у підручниках історії усі ці орбани розташовуватимуться поряд з головним катом сучасного світу* (М. Ткач, Українська правда, 04.04.2022); *Де тепер ті, хто бігли з роззявленими ротами слухати московських психологів, коучів, великих педагогів? Як ці спеціалісти вихали орду вбивць дітей? Як ці моралізатори і світочі думки створили суспільство, де дружини сами орків спокійно слухають розповіді своїх самців про групові звалтування і замовляють своїм орчентам плани «ля учебби»?* (А. Климчук, Українська правда, 05.04.2022).

Важливе значення в передаванні оцінки має внутрішня форма слова. Періодичні видання з метою увиразнити негативну конотацію актуалізують діалектні слова з експліцитною внутрішньою формою, змінюючи їх вихідне значення. Так, спостерігаємо, що слово *упосліджений* (*принижений*) у деяких контекстах заступає прикметник *неблагополучний*, напр.: *Тросици-*

на найбільш **упосліджений** житловий масив Кисва, що завжди був предметом анекдотів (Літературна Україна, 18.10.2012).

Стильова норма періодичних видань завжди допускала вживання розмовних одиниць, але в різні періоди історії літературної мови різними були критерії їх залучення. У 60–80-х рр. ХХ ст. мовознавці як розмовні кваліфікували в мові преси слова на зразок: *гордий, ніжний, правдивий, дотепний, звичайнісінький, свіженький, балаканина, виганяти, підправляти, позичити, приживатися* тощо [Пилинський 1979: 23–42]. Сфера їх функціонування обмежувалася переважно жанрами фейлетону та нарису. З погляду сучасників, майже всі вони сприймаються як нейтральні одиниці. Сучасні ЗМК, як правило, послуговуються експресивно виразними й переважно негативнооцінними розмовними одиницями, які визначають тональність контексту та поширюються на інформативні жанри, напр.: *просувати закони, проковтнути анексію Криму, зажерлива, ненаситна Москва, продажні тушки, отетерілі мами, втовкти в голови росіянам*, напр.: *Важко уявити, як **отетеріли** новоспечені **матусі**, випадково натрапивши в інтернеті на фотознімки своїх щойно народжених немовлят на руках у медсестер Дніпропетровського пологового будинку № 7, розташованому в самісінькому центрі міста* (Україна молода, 13.12.2012); *Наші дипломати мають **втовкти в голови** росіянам, що їхня влада скоїла історичний злочин* (Країна, 17.04.2014).

Негативно впливають на стильову норму публіцистичних текстів, зокрема на інформативні жанри, сленгізми, що теж є виявом соціальних чинників мовної моди: *Курортний настроій депутатам, які у передчутті літніх канікул уже перейшли на режим «розслабон», одним махом перебили* (Високий Замок, 22.06.2017); *Ви думаєте, що власники телеканалів не намалюють нам чергового месію, якого оберуть на своєму **сходняку** в якому-небудь Відні* (День, 12.12.2017). Їх уживання пов'язане із залученням ширшої аудиторії, наприклад молоді, та вираженням іронічної конотації контексту (*мерин, мерс* – «автомобіль марки “Mercedes”»): *Схоже, «нульцевий» Mercedes займе в сімейному гаражі місце позашияховика, який вказаний у декларації Луценко за 2016 рік. Той «**мерин**» вартував 1,7 мільйона гривень* (Високий Замок, 18.05.2017); *Перекочу-*

вавши з громадської діяльності у політику, колишня виконавчий директор Інституту масової інформації Вікторія Сюмар теж змінила свій поношений «мерс» на круте Audi Q3 (Високий Замок, 06.05.2015). Мовна мода, зокрема і в молодіжному середовищі, регламентує вживання кримінальних жаргонізмів, напр.: *Минулий саміт в Парижі, як і майбутню зустріч в Берліні, він називає бандитською стрілкою*» (Главком, 05.01.2020).

Щоб приховати негативне оцінне значення деяких слів або віддати данину моді, журналісти підтримують поширення іншомовної лексики, напр.: замість *купівля товарів – шопінг*, замість *торба, сумка – шопер* (ще має значення *продавець-стиліст*). Пояснення новотворів можна знайти на багатьох інформаційних сайтах, напр.: *Шопінг пишеться з однією буквою «п», і великі шопери схожі на авоськи для покупок, теж. До речі, є така професія – шопер. Найчастіше це стиліст, який допомагає придбати відповідний одяг. Тому в торговому центрі ви можете побачити шопера з шопера на шопінг* (<https://social.org.ua/7901-30>). Це вже стало традиційним способом заміни закріпленого у свідомості широкого загалу негативного сприймання явища (або ж сприймання його як чужого) на позитивне (або ж нейтральне). Згадаймо, як у 70-х рр. ХХ ст. М.М. Пилинський писав, що витіснення з ужитку іменників назв особи за родом діяльності *каютна, номерна* словом *стюардеса* було причиною збільшення в рази кількості вступників на цю спеціальність [Пилинський 1976: 123].

У мові сучасних ЗМК іншомовні слова (здебільшого кальки з англійської мови), виконуючи оцінну функцію, часто витісняють із ужитку питомі або адаптовані до законів мови слова, що має руйнівні наслідки для мовної системи (*фільмомейкер, фільммейкер – фільмовиробник, фестмейкер – організатор видовищ, омбудсмен – уповноважений з прав людини; емейл, мейл, e-mail – електронна пошта та ін.*), напр.: **Фільммейкер** відзначає, що зараз відбуваються продажі фільму в інші країни, за їх результатами можна буде говорити про прибуток картини (Дзеркало тижня, № 67, 2016); *Навіть якщо пані Карпачова на початку свого сумісництва і робила заяви про відмову виконувати будь-які інші доручення чи повноваження, крім тих, які покладені на уповноваженого, то захист омбуд-*

сменом під час виборчої кампанії переважно членів Партії регіонів усе одно породжував сумніви щодо її об'єктивності й неупередженості, до чого зобов'язувала складена присяга (Київ, 23–29.12.2006).

Отже, постійно змінювана дійсність вимагає нових моделей для її інтерпретації. Лінгвософія ЗМК відображається у різних формах реалізації способів інформування, оцінювання та волевиявлення, що супроводжують комунікацію. Сучасна модель мовного осмислення буття українського соціуму побудована на засадах психології сприймання в національному просторі соціально-політичної, культурно-історичної ситуації, на раціональному й емоційному виявах позамовної дійсності. ЗМК засвідчують формування двох полярних аксіологічних мовних парадигм – негативнооцінного словника низької експресії для номінації ворожого у національному просторі та позитивнооцінного словника високої експресії для фіксації явищ утвердження власної державності й незалежності.

Бацевич Ф.С. Історія лінгвофілософських учень: Підручник. Київ: Академія, 2008.

Булаховський Л.А. [Філософія мови]. Нариси з загального мовознавства. Серія друга. *Л.А. Булаховський. Вибрані праці: в 5 т.* Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. С. 96–97.

Єрмоленко С.Я. Лінгвософія поетичних текстів Лесі Українки. *Науковий вісник Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія: Філологія.* 2020. № 45. Том 1. С. 23–25.

Єрмоленко С. Філософія мови Олеса Гончара. *Культура слова.* 2018. Вип. 88. С. 9–29.

Іваненко С.М. Поліфонія тексту. Київ: Видавничий центр КДЛУ, 1999.

Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.

Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998.

Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Фуко М. Археологія знання. Київ: Ника-Центр, 1996.

Mikołajczuk A. Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej GNIEWU. [The problem of evaluations in the analysis of selected Polish names of feelings from the semantic class ANGER]. *Acta Universitatis Wratislaviensis.* 2229. *Język a kultura. Tom 14.* Wrocław, 2000. Pp. 117–134.

Nowakowska-Kempna I. Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykiadnikami predykatyw Katowice: Uniwersytet, 1986.

REFERENCES

Bacevych, F.S. (2008). History of linguistic and philosophical students: Textbook. Kyiv: Academy (in Ukr.).

Bulakhovsky, L.A. (1975). [Philosophy of language]. Essays on general linguistics. Series two. *L.A. Bulakhovskyi. Selected works: in 5 volumes*. Kyiv: Naukova Dumka. Vol. 1, 96–97 (in Ukr.).

Yermolenko, S. (2018). Oles Honchar's philosophy of language. *Culture of the word*, 88, 9–29 (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2020). Linguistics of Lesya Ukrainka's poetic texts. *Science Herald of the International humanitarian university. Series: Philology. № 45. Vol. 1*, 23–25 (in Ukr.).

Ivanenko, S.M. (1999). Text polyphony. Kyiv: KDLU Publishing Center (in Ukr.).

Pylynskyi, M.M. (1976). Language norm and style. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Popovych, M. (1998). Essay on the history of culture of Ukraine. Kyiv: ArtEk (in Ukr.).

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Fuko, M. (1996). Archeology of knowledge. Kyiv: Nika-Center (in Ukr.).

Mikoiajczuk, A. (2000). Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuj z klasy semantycznej GNIEWU. [The problem of evaluations in the analysis of selected Polish names of feelings from the semantic class ANGER]. *Acta Universitatis Wratislaviensis. 2229. Język a kultura, Vol. 14*. Wroclaw, 117–134 (in Pol.).

Nowakowska-Kempna, I. (1986). Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykiadnikami predykatyw uczuj. Katowice: Uniwersytet (in Pol.).

Статтю отримано 14.11.2022

Tetiana Kots

CURRENT MODELS OF THE LINGUISTICS OF GENESIS IN MODERN PUBLICISTIC TEXTS

Constantly changing reality requires new models for its interpretation. The linguistic philosophy of mass communication is reflected in various forms of implementation of ways of informing,

evaluating and expressing will. Any journalistic text has a clear pragmatic orientation – to convince the addressee of the correctness of the judgment and encourage him to react accordingly by means of various linguistic means (changes at the level of structure, semantic and stylistic transformations). In the article, taking into account the integrative aspect of linguistic stylistics, an interpretation of the linguistics of Ukrainian journalistic texts of the beginning of the 21st century is proposed. Modern models of linguistic representation of existence (lexical, morphological, stylistic) are subject to a new semantic understanding of extra-linguistic reality, taking into account the cultural-historical situation, socio-political challenges, and national values. All changes at the structural level and semantic and stylistic transformations in the modern language and information space are determined by social trends, psychological perception of reality.

The basis of the linguosophy of existence is the nuclear concepts defining the modern national space: “Ukraine” with the establishment of positive (Ukraine: state, Ukraine: people, Ukraine: language) and negative (Ukraine – Russia) semantic correlations; “war – peace” with the formation of a dictionary of low and high language expression. The category of evaluability, textual modality, and social motivation are indicative of the language of mass communication.

Key words: journalistic text, linguistics of the text, evaluability, positive evaluative means, negative evaluative means, journalistic dictionary.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.10>

УДК 001.818(045)

НАУКОВА СТАТТЯ ЯК ДОКУМЕНТ У ФАХОВОМУ ВИДАННІ (НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО ЖУРНАЛУ «ВІСНИК КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ»)

БУРКІВСЬКА

Лілія Юліанівна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу,
вул. Карпатська, 15,
м. Івано-Франківськ, 76019;
e-mail: 49402@tvnet.if.ua
ORCID: 0000-0002-0547-4841

Lilia

BURKIVSKA,

Ph.D. of Philological Sciences,
Associate Professor of the Department
of Documentation and Information
Activities,
Ivano-Frankivsk National Technical
University of Oil and Gas,
15 Karpatska St.,
Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine;
e-mail: 49402@tvnet.if.ua

ГРИГОРАШ

Світлана Михайлівна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу,
вул. Карпатська, 15,
м. Івано-Франківськ, 76019;
e-mail: s_grygorash@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5945-0108

Svitlana

HRYHORASH,

Ph.D. of Philological Sciences,
Associate Professor of the Department
of Documentation and Information
Activities,
Ivano-Frankivsk National Technical
University of Oil and Gas,
15 Karpatska St.,
Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine;
e-mail: s_grygorash@ukr.net

Представлено аналіз наукової статті у фаховому виданні в ієрархії понять: від різновиду видання (періодичного, журнального, фахового), наукового журналу (друкованого, електронного) до наукової статті як документа із функціями, реквізитами, типовою композицією та мовними формулами наукового стилю.

На прикладі статей наукового фахового видання України в галузі соціальних комунікацій «Вісника Книжкової палати» простежено поняття «первинний документ», «вторинний документ», «реквізит».

Наголошено, що наукову статтю суттєво уніфікують наперед відомі формальні вимоги, які спонукають авторів використовувати усталені лексико-граматичні конструкції. Підсумовано, що консервативні вимоги до композиції наукової статті (як до документа) продукують структурно монотонні тексти, призводять до поступової руйнації креативної складової реального творчого процесу, помітно звужують способи переконування читачів, що, на жаль, шкодить принаймні в гуманітарних дослідженнях.

Ключові слова: видання, документ, електронний журнал, журнальне видання, наукова стаття, науковий журнал, науково-практичний журнал.

У наш час поняття «документ» є найпоширенішим у тих науках, що вивчають різні способи зберігання та передавання знань (або інформації). Вивчення документа як головного об'єкта дослідження різними науками, зумовило формування теорії документа й документної діяльності, становлення документознавства як метанауки для всіх наук документно-комунікаційного циклу: бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, архівознавства, інформатики та інших дисциплін.

Найчастіше йдеться про поняття «документ», коли досліджують основні процеси, з яких складається праця бібліотекаря, бібліографа, журналіста, науковця, державного службовця, працівника науково-інформаційної установи, архіву, музею та багатьох інших. Тому є потреба в науковому вивченні як самого потрактування терміна *документ*, так і тісно пов'язаних з ним понять, що позначають процеси та операції створення, опрацювання та використання документів у різних сферах суспільної діяльності.

Є багато визначень цього поняття, зокрема у «Словнику української мови» є такі значення: «1) Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на щонебудь, служить доказом чого-небудь. // Все те, що підтверджує щонебудь. 2) Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу. 3) Письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе» [Словник 1970–1980, II: 356].

Донедавна найчастіше послуговувалися визначенням, за яким документ – це засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності й розумової діяльності людини.

Саме емпіричні уявлення дають найширші пояснення: «Перш за все документ уявляється як певна річ, як «матеріальний об'єкт», або «субстанційний» (речовинний, на відміну від енергетичного) *носій* інформації. Тобто документ – це річ, яку можна побачити, до якої можна доторкнутися чи відчутти іншими органами чуття. По-друге, документ – це річ, яка має в собі яку-небудь *інформацію*, тобто документ може щось (певне знання) передати тому, хто буде знайомитися із ним, вивчати його, читати чи іншим чином «споживати інформацію». Документ потрібний людині саме для того, щоб ознайомитися з цією інформацією. З іншого боку, документ створюється людиною (точніше суспільством) для того, щоб зберегти певне *знання* у часі та передати його іншим людям (споживачам інформації)» [Швецова-Водка 2007: 15–16]. Усі зазначені властивості документа, відображені в його численних потрактуваннях, вкотре переконують, що для різних науковців у різних контекстах, різних науках це поняття має характерний обсяг.

Метою розвідки є аналіз наукової статті у фаховому виданні в ієрархії понять: від *видання* як документа (у низці найменувань: *видання (періодичне, журнальне, фахове); науковий журнал (друкований, електронний)*) до висунення гіпотези про *наукову статтю* як документ (первинний і вторинний) із функціями, реквізитами, типовою композицією та мовними формулами наукового стилю.

Особливе місце в документній комунікації належить таким виданням: *книги, журнали, газети, плакати, карти, ноти* і т. ін. Видання – це теж документ, але він має свої специфічні особливості, які відрізняють його від інших видів документів; це «основний вид опублікованого, друкованого, поліграфічного документа» [Кушнарченко 2008: 161]. Видання поділяють за періодичністю, матеріальною конструкцією, знаковою природою інформації, цільовим призначенням.

За ознакою регулярності виходу у світ виокремлюють такі види видань: періодичні та продовжувані. Періодичне видан-

ня – це «видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однотипово оформлених випусків, які не повторюються за змістом» [Швецова-Водка 2007: 342]. За ознакою періодичності будь-яке видання може бути неперіодичним, періодичним або продовжуваним. Загальноновизнаним є також поділ видань на книжкові, журнальні і листові.

Серед термінів, що позначають види видань, є кілька основних: *газета, журнал, бюлетень, календар, збірник*. «Вони відображають найбільш суттєві, характерні риси цих видань: цільове призначення; особливості матеріалів, що публікуються у виданні; матеріальну конструкцію та структуру видання; його обсяг; офіційну реєстрацію як певного виду видання. Усі ці риси враховуються в комплексі, вони визначають внутрішню форму видання, а також особливості його поліграфічного виконання. Цей напрям класифікування періодичних і продовжуваних видань іноді називають визначенням *жанрів* видань» [там само: 360].

Розглянемо тлумачення терміна *журнал*: 1) «періодичне друковане видання, що містить статті і реферати з різноманітних суспільно-політичних та наукових питань, літературні твори, ілюстративний та інший матеріал» [Словник іншомовних 2000: 444]; 2) «це “журнальне видання” з матеріальною конструкцією, тобто “видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу встановленого формату”, що містить статті, реферати та інші жанри літературних творів різних типів літератури, а також образотворчі матеріали (ілюстрації, фотографії, малюнки і т. ін.)» [Швецова-Водка 2007: 361].

Кожний випуск журналу виходить приблизно однакового обсягу, під однією, затвердженою офіційно, назвою (принаймні протягом одного року) і має постійні рубрики (розділи) всередині журналу, де традиційно публікують твори певних різновидів літератури та жанрів.

Враховуючи досвід деяких дослідників, О. Коновець пропонує власний поділ українських наукових (спеціальних і масових) періодичних видань [Коновець 2008: 15].

Таблиця 1. Класифікація українських наукових періодичних видань

Критерій	Різновид
Функціональне (цільове) призначення	Наукові, науково-популярні (елітарні та масові), фахові, виробничі, освітянські, культурно-просвітницькі, оглядово-реферативні, бібліографічні, рекламно-інформаційні
Рівень поширюваних знань (теоретичні, теоретико-прикладні, емпіричні)	Науково-теоретичні, науково-прикладні та науково-практичні
Відомча (секторна) орієнтація	Академічні, вузівські й галузеві
Тематична спрямованість	Природничо-наукові, науково-технічні, медичні, сільськогосподарські, екологічні, історико-філологічні, народознавчі тощо
Широта (спектр) тематики	Монотематичні, політематичні, міждисциплінарні, проблемно-орієнтовані

Науковий журнал містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру та призначений фахівцям певної галузі науки, що конкретизує і словник: «1. Стосується до фаху, пов'язаний з якимось фахом. 2. Стосується до фахівця. // Властивий фахівцеві. // Який є фахівцем» [Великий тлумачний словник 2005: 786].

В Україні наукове фахове видання – це періодичне або продовжуване видання (зокрема – електронне), внесене Атестаційною колегією МОН України до переліку видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук. Наукове

видання містить результати теоретичних або експериментальних досліджень, а також науково підготовлені до публікації пам'ятки культури, історичні документи й літературні тексти. Головною функцією таких видань є документне забезпечення науковою інформацією різних сфер діяльності суспільства: науки, виробництва, освіти, культури, управління.

Звернемо увагу й на електронний журнал (коротка форма терміна *e-журнал*) – вид періодичного журнального видання, який публікується в одному з електронних форматів і розповсюджується через комп'ютери. Електронним може бути будь-який журнал в електронному вигляді, навіть той, що не поширюється в мережі. Найпростіше тлумачення – це журнал, що доступний в онлайн-овому режимі.

Коли дослідники розглядають електронні журнали, то по-слуговуються такими поняттями: «паралельні», «оригінальні», «інтегровані».

Таблиця 2. Класифікація електронних журналів

Найменування	Тлумачення
Паралельні	Електронні версії традиційних друкованих видань (розповсюджена на сьогодні форма, яка не потребує великих додаткових затрат, оскільки є лише електронною копією друкованого видання)
Оригінальні	Створюються тільки в електронному вигляді, існують лише в електронному просторі, часто організовані краще, ніж друковані (більший обсяг, форма представлення, оперативність видання, пошук, можливість демонстрації кольорових карт, фото, схем, таблиць тощо)
Інтегровані (гібридні)	Видаються у двох видах і доповнюють один одного (надають, як правило, тільки зміст своїх друкованих випусків або огляди статей, рецензій тощо, розширюють друковану форму посиланнями, доповнюють текст графічною та іншою інформацією, мають пошукову систему)

Цікавий, з нашого погляду, матеріал для дослідження дає наукове фахове видання України в галузі соціальних комунікацій «Вісник Книжкової палати» (для аналізу вибрано статті всіх номерів за 2020 рік). Публікує матеріали з питань видавничої діяльності, нормативно-правового забезпечення книговидавництва і книгорозповсюдження, аналітично-статистичні огляди випуску видань в Україні, проблемні статті про розвиток ЗМІ, книжкової та бібліотечної справи, рецензії та огляди нових видань, історичні розвідки.

Науково-практичний журнал «Вісник Книжкової палати» виходить щомісячно з 1996 року. Засновниками є Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова» і Харківська державна академія культури. Електронний варіант цього журналу є паралельним виданням, оскільки електронна версія цілком зберігає змістове наповнення друкованої, але є більш доступною для користувачів і має всі переваги електронного інформаційного ресурсу.

Наукова стаття – це один із основних видів публікацій у журналі. «Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання за темою дисертації, фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців» [Шейко 2002: 276]. «Стаття – це невеликого розміру надрукована в часописі або збірнику наукова робота, присвячена певній проблемі, питанню і розрахована на фахівців, які розв'язують цю проблему. Статті бувають повідомлювальні (про нові результати), оглядові, аналітичні (підсумки), дискусійні (про спірні питання)» [Мацько 2003: 285]. За змістом їх поділяють на власне наукові, науково-популярні, науково-навчальні, науково-методичні й науково-публіцистичні. Зазвичай призначені вузькому колу або широкому загалу науковців, спеціалістам певної галузі або кількох галузей. За кількістю авторів бувають одноосібні або колективні.

Наукову статтю в загальному документознавстві розглядають як поліфункціональний текстовий документ (за певними параметрами) [Швецова-Водка 2007: 313–314], а у стилістиці – як жанр власне наукового підстилю.

Таблиця 3. Наукова стаття як текстовий документ

Жанр	Предмет викладу матеріалу	Мета як авторський мотив створення документа	Конкретна соціальна функція документа
Наукова стаття	Постановка проблеми, характеристика стану її дослідження, виклад ходу і результатів самостійного дослідження	Фіксація наукового пріоритету, одержання визнання, вплив на розвиток науки	Забезпечення суспільства науковою інформацією, розвиток наукового знання, його верифікація і примноження

Якщо ж проводити певні паралелі з документом, то наукова стаття, крім соціальної, виконує ще й інші функції: інформативну, комунікативну, культурну, кумулятивну, пізнавальну та історичного джерела.

Послідовність розміщення матеріалу, що подано до публікації, дає підстави в межах статті як документа виокремити такі поняття: «первинний документ», «вторинний документ», «реквізит».

Первинним документом є сам текст статті, оформлений відповідно до правил подання наукових статей. До вторинних документів (виникли як результати аналітико-синтетичної переробки даних) належать індекс УДК; DOI; анотації (не менше як 1800 знаків українською та англійською мовами); ключові слова (8–10 українською та англійською мовами); список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ; references (транслітерація списку використаної літератури англійською мовою), оформлений згідно з міжнародним стандартом APA (American Psychological Association).

Будь-яка стаття має своєрідні реквізити (сукупність обов'язкових даних у документі для його ідентифікації):

1) відомості про автора (авторів): прізвище та ім'я, вчений ступінь і звання, повна назва організації (місце навчання),

посада, поштова адреса, телефон, e-mail, ORCID (за наявності) – українською та англійською мовами;

2) назва статті – українською та англійською мовами;

3) текст статті з необхідними елементами;

4) дата (надходження статті до редакції).

У текстотворенні наукових публікацій спостерігаємо поєднання наукового та ділового стилів, а тому простежуємо й дотримання деяких загальних вимог, які притаманні зокрема й текстам службових документів: об'єктивність, логічна послідовність, повнота інформації, точність і ясність викладу, переконливість, лаконічність, доказовість і нормативність мовних засобів.

Суттєво уніфікує наукову статтю і відома нині кожному науковцеві постанова Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 № 7–05/1, яка в п. 3 зобов'язує редколегії фахових видань приймати публікації за наперед відомими формальними вимогами: постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного матеріалу дослідження, висновки. Це, безумовно, спонукає авторів використовувати усталені лексико-граматичні конструкції (метатекстові оператори, своєрідні штампи), які «обслуговують» такі семантично завершені композиційні частини наукових статей:

1. Постановка проблеми (у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями): *належить до найцікавіших явищ сучасності...; актуалізує вивчення...; має враховувати особливості...; має використовувати для підготовки...; особливу увагу фахівці приділяють...; аналіз джерельної бази дослідження...; актуальною проблемою є вивчення...; ці чинники актуалізують важливість комплексного аналізу...; вважаємо за потрібне дослідити...; залишаються маловідомими і недостатньо вивченими; потребують ґрунтовнішого розгляду...; проаналізувати специфіку створення...; окреслити перспективні напрями.*

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій:

а) у яких започатковано розв'язання порушеної проблеми та на які спирається автор: *привертають посилену увагу науковців...; наводить повний перелік...; вивчають інноваційні*

форми...; висвітлює тенденції розвитку...; акцентує увагу...; активно обговорюють...; проблему також порушено у працях...; проблематика є актуальною...; різноманітних аспектів порушеного питання торкалися...; аналізує основні етапи підготовки...; поміж яких виокремимо праці...; питання формування й розвитку... вивчали...; поглиблене ретроспективне дослідження... здійснила...; вивченню сучасного стану... присвячено...; аспекти з'ясовували...; проблематиці розвитку... приділили увагу...; особливості... досліджували...; наукове осмислення... відбувається у площині пошуку...; результати цих досліджень висвітлювали...; проблеми діяльності... з'ясовували...; питання... постійно перебувають у полі зору науковців; вивчає проблему формування...; аналізує стан...; з'ясовує особливості...; зосереджує увагу на...; теоретичні і практичні аспекти впровадження...; питання... розглядають науковці...; авторка запропонованої розвідки прагнула...; контраверсійний погляд обстоював...; серед дослідників порушеної теми слід виокремити...; розглядає сучасний стан і тенденції розвитку...; характеризують основні віхи виникнення...; вивчає... палітру...; з'ясовує специфіку та механізми формування...; вивчає тенденції розвитку...; авторка репрезентувала...; комплексно досліджено...; всебічно аналізує...; вчена висвітлювала...; активно вивчають ... науковці...; науковці приділяють увагу...; вагоме місце посідають праці...;

б) виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячено статтю: недостатньо висвітлюється...; відомості потребують систематизації та узагальнення...; така ситуація виникла через недостатнє врахування...; не вписано стратегію, не визначено цілі й потреби ... на перспективу; вітчизняні науковці оцінюють... суперечливо; поміж вад також виокремимо...; автори статей не торкаються специфіки застосування...; потребує наукового осмислення...; комплексно не вивчено, не схарактеризовано її місце...; спорадично висвітлювалася у працях... науковців; не підлягав комплексному аналізу...; побіжно це питання висвітлювали...; досі не становила предмета дослідження.

3. Формулювання мети (постановка завдання): аналіз нестандартних ... рішень...; висвітлення проблем розвитку...;

визначення основних характеристик...; узагальнення досвіду...; аналіз потенціалу ... технологій...; аналіз порядку формування...; дослідження можливостей...; розгляд основних засобів створення...; висвітлити особливості...; виявлення найбільш досліджуваних напрямів розвитку...; розглянути основні аспекти становлення...; проаналізувати сучасний стан...; визначити їх роль у забезпеченні...; узагальнення та висвітлення аспектів...; висвітлення практичних аспектів...; аналіз стану...; комплексне дослідження...; проведення багатоаспектного аналізу процесу...; дослідити історію становлення...; визначити специфічні домінанти...; надання інформації про...; поширення практичного досвіду...; вивчення особливостей функціонування...; аналіз тематичного наповнення.

4. Виклад основного матеріалу дослідження (з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів): *інновації у рекламній царині охоплюють...; зумовлено розвитком новітніх технологій...; подібні експерименти, на наш погляд, придатні для...; привертають увагу, запам'ятовуються...; доречно застосовувати...; ще одним методом... взаємодії є...; слід вивчати потреби ...; дає змогу розглядати їх...; автор тлумачить...; на думку дослідника...; виокремимо тактику...; потребує дослідження...; вважаємо за доцільне навести...; варто виокремити...; приділив значну увагу...; автор ґрунтовно описує...*

Основний матеріал дослідження часто супроводжують метатекстові одиниці, які наголошують на чомусь, привертають увагу (*варто використовувати, варто зауважити, слід наголосити, слід зазначити, вдалою вважають, на наш погляд, на нашу думку*); висловлюють оцінку (*впевненість або сумнів*): *щоправда, поза сумнівом, не викликає сумніву, безумовно, безперечно, імовірно*; пояснюють, уточнюють, виділяють щось (*наприклад, зокрема, а саме, крім того, тобто*); розчленовують інформацію (*по-перше, по-друге, з одного боку, з іншого боку*); вказують на час, послідовність (*насамперед, передусім, надалі, перш за все*); відображають зіставлення і протиставлення частин інформації (*проте, однак, з іншого боку, таким чином, інакше, тому*); поєднують частини інформації (*також, до речі, інакше кажучи, згідно з цим, відповідно до цього*).

5. Висновки (з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі): *підсумовуючи, зауважимо, що...; підсумовуючи, зазначимо, що...; порівняльний аналіз... дає змогу виокремити проблеми...; результати аналізу... дають підстави стверджувати про...; конкретні шляхи їх розв'язання...; проаналізувавши основні зміни..., підсумуємо, що...; отже, на підставі викладеного, сформулюємо...; на підставі проведеного аналізу маємо констатувати, що...; підбиваючи підсумки, зазначимо, що... віддзеркалює наукові зацікавлення...; на підставі викладеного можна зробити такі висновки...*

Проведений аналіз (у низці найменувань: *видання – науковий журнал – наукова стаття*) уможливує зробити (з погляду інтегративної галузі документознавства) деякі узагальнення:

– *видання (періодичне, журнальне, фахове)* – це документ, який має свої специфічні особливості, які відрізняють його від інших видів документів;

– *науковий журнал (друкований, електронний)* як документ здійснює функцію документного забезпечення науковою інформацією різних сфер діяльності суспільства (науки, виробництва, освіти, культури, управління);

– *наукова стаття* – поліфункціональний текстовий документ за певними параметрами (предмет викладу матеріалу, мета, конкретна соціальна функція); первинний і вторинний документ з постійними реквізитами.

Усе вищезазначене засвідчує, що поняття «документ» має різний обсяг для різних учених у різних контекстах та різних науках. Проте зауважимо, що уніфіковані вимоги до композиції наукової статті (як до документа) продукують структурно монотонні тексти, які створено за наперед заданою схемою, а це призводить до поступової руйнації креативної складової реального творчого процесу, помітно звужує способи переконування читачів. Формалізація наукової мови нівелює творчі зусилля автора щодо увиразнення викладу, привернення уваги, пошуку оригінальних моделей текстуального втілення результатів наукового пізнання, що, на жаль, шкодить принаймні в гуманітарних дослідженнях.

Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. Бусел В.Т. Київ – Ірпінь: Перун, 2005.

Коновець О. Сучасна періодика в системі наукової комунікації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Журналістика*. 2008. № 16. С. 9–15.

Кушнарєнко Н.Н. Документоведение. Київ: Знання, 2008.

Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови: підручник. Київ: Вища школа, 2003.

Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень. Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000.

Словник української мови: в 11 т. І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 356.

Швецова-Водка Г.М. Документознавство: навч. посіб. Київ: Знання, 2007.

Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ: Знання-Прес, 2002.

REFERENCES

Busel, V.T. (Ed.). (2005). Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv – Irpin: Perun (in Ukr.).

Konovets, O. (2008). Modern periodicals in the system of scientific communication. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Journalism*, 16, 9–15 (in Ukr.).

Kushnarenko, N.N. (2008). Documentation Science. Kyiv: Znannia (in Ukr.).

Matsko, L.I., Sydorenko, O.M., Matsko, O.M. (2003). Stylistics of the Ukrainian language: Textbook. Kyiv: Higher School (in Ukr.).

Pustovit, L.O. (Ed.). (2000). Dictionary of foreign words: 23,000 words and terminological phrases. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. Kyiv: Naukova Dumka. Vol. 2, p. 356 (in Ukr.).

Shvetsova-Vodka, H.M. (2007). Documentation Science: tutorial. Kyiv: Znannia (in Ukr.).

Sheiko, V.M., Kushnarenko, N. M. (2002). Organization and methodology of research activities: Textbook. Kyiv: Znannia-Pres (in Ukr.).

Статтю отримано 22.11.2022

Lilia Burkivska, Svitlana Hryhorash

SCIENTIFIC ARTICLE AS A DOCUMENT IN A PROFESSIONAL EDITION (ON THE MATERIAL OF THE SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL “BULLETIN OF THE BOOK CHAMBER”

The study of a document as the main research object by various sciences led to the formation of document science as a metascience for all sciences of the document and communication field: library science, bibliography, bibliology, archival science, computer science and other disciplines.

The purpose of this research is a scientific article in a professional publication within the hierarchy of concepts: from *a publication* as a document (in a number of names: *a publication (periodical, journal, professional)*; *a scientific journal (printed, electronic)*) to hypothesizing *a scientific article* as a document (primary and secondary) with functions, details, typical composition and language formulas of scientific style.

A special place in documentary communication belongs to the following publications: *books, magazines, newspapers, posters, maps, notes*, divided by frequency, material structure, iconic nature of information, and purpose.

In Ukraine a scientific professional publication is a periodical or ongoing publication (also electronic) included by the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine in the list of publications in which the results of dissertation research for obtaining the degree of doctor and candidate of science can be published. The interesting material for the study is provided by the scientific professional publication of Ukraine in the field of social communication “Bulletin of the Book Chamber” (the articles from all issues during 2020 were selected for the analysis). It promotes materials on publishing activities, legal support of book publishing and book distribution, analytical and statistical reviews of publications in Ukraine, problematic articles on the development of the media, bibliology and library science, reviews of new publications, and historical research.

Within the framework of the article, the following concepts are considered: “primary document”, “secondary document”, “details”. The primary document is a text of the article, drawn up in accordance with the rules for submitting scientific articles. The secondary document includes the UDC index, DOI, abstracts, keywords, bibliography, and references. In any article certain details are singled out: 1) information about the author (authors); 2) title of the article – in Ukrainian and English; 3) text of the article with the necessary elements; 4) date (submission of the article to the editorial office).

The resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine on January 15, 2003 No. 7–05/1, which is now known to any scientist, significantly unifies the scientific article. Paragraph 3 obliges the editorial boards of professional publications to accept publications according to previously known formal requirements: statement of the problem, analysis of recent studies and publications, formulation of goals, presentation of the main material of the study, and conclusions. Of course, it encourages authors to use well-established lexical and grammatical constructions that “serve” the aforementioned semantically completed compositional parts.

Key words: publication, document, electronic journal, journal edition, scientific article, scientific journal, scientific and practical journal.

СЛОВО

В ХУДОЖНОМУ ТВОРІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.11>

УДК 811.161.2'34

**«ПРИЯЗНІ ЇХНЬОЇ НЕВИМУШЕНИЙ ЗНАК»
(АВТОРСЬКИЙ НАГОЛОС ВІДДІЄСЛІВНИХ
ІМЕННИКІВ У ПОЕЗІЇ МИКОЛИ ЗЕРОВА)**

ДІЛЬНА

Оксана Андріївна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри гуманітарної освіти,
Львівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти;
вул. Огієнка, 18а, Львів, 79007;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7798-7374

Oksana

DILNA,

PhD in Philology, Docent of the
Humanities Education Department,
Lviv Regional Institute of Post-Diploma
Pedagogical Education;
18a Ohienka St., Lviv, 79007, Ukraine;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com

У статті проаналізовано авторське наголошення нульсуфіксних і суфіксальних віддієслівних іменників в оригінальних та перекладних поетичних творах Миколи Зерова. Звернено увагу на ті випадки, коли в тексті є графічне позначення наголосу. З'ясовано основні причини появи цих наголосів у поезіях: неуніфікованість акцентної норми початку ХХ ст., діалектний наголос, ритмомелодика поетичного тексту тощо. Простежено відповідність авторських наголосів акцентній нормі української літературної мови різних періодів.

Ключові слова: наголос, акцентна норма, віддієслівні іменники, ритмомелодика.

Поетичний текст приваблює читачів і дослідників (літературознавців і мовознавців) образністю, художніми засобами, ритмічною організацією тексту, римуванням, вдалим добором слів, що створює неповторний авторський віршовий малюнок. Поетична майстерність полягає в пошукові слів, словосполук, фраз, які допомагають зорганізувати текст так, щоб читач легко міг його прочитати і сприйняти. Часом такої легкості заважають норми української літературної мови: граматичні форми, наголоси тощо, які порушують ритмомелодіку вірша. Така «поетична вільність» [Пономарів 2000: 157] є можливим, хоча й небажаним явищем. Авторський словесний наголос у поезії тривалий час перебуває у сфері зацікавлення українських мовознавців (В. Винницький, В. Задорожний, А. Зинякова, Л. Колодіна, Л. Легка, Р. Міджин та інші).

Словесний наголос у поетичних творах залежить від низки чинників, серед яких: мовна норма того періоду, коли творив письменник; варіантність норм наголошування; діалектний наголос; мовні вподобання автора. Але в поезії він насамперед підпорядковується вимогам ритмомелодики. Окрім нормативної, смисло-, формо- та частиномовнорозрізнуювальної функцій, словесний наголос має в тексті вагомий стилістичний навантаження.

Опрацювавши оригінальні та перекладні поезії М. Зєрова, можемо стверджувати, що автор систематично наголошує іменники окремих словотвірних моделей. Зокрема, це стосується нульсуфіксних і суфіксальних віддієслівних іменників. Авторський наголос у тексті не завжди відповідає акцентній нормі, що була чинною в період написання твору. Тому поява графічного наголосу в тексті є цілком закономірною: слугуючи засобом дотримання ритмомелодики поетичного твору, наголос допомагає читачеві сприймати поезію.

Трапляються авторські наголоси, що відповідають акцентній нормі початку ХХ ст., наприклад, префіксальний наголос віддієслівних нульсуфіксних іменників чоловічого роду:

– *на́плив*: *Знай: кохання на́плив буйний будить той солодкий звук* (ЗМ: 379). Префіксальний наголос цього іменника є давнішим, його зафіксовано у словнику Є. Желехівського: *на́плив* (МНС, 1: 487). Згодом побутувало два наголоси: *на́плив*

(РУС: 1343); у сучасній мові закріпився кореневий: *наплів* (ПМ: 306; СУМ, V: 152; ГС: 163; ОС);

– *пóрив*: *В пóриві керує творчим силами тасмними* (ЗМ: 378); *...життя віддавши пóривам грізним* (ЗМ: 418). Префіксальне наголошення цього іменника є давнішим: *пóрив* (МНС, 2: 708; РУС: 2217). Згодом його витіснив кореневий: *порів* (ПМ: 405; ГС: 216; ОС).

Зрідка авторський префіксальний наголос іменників цієї словотвірної моделі суперечить тогочасній акцентній нормі, наприклад:

– *зачин*: *Зачинам нашим сприяють* (ЗМ: 252). На початку минулого століття був поширеним кореневий наголос цього слова: *зачі́н* (РУС: 525). Згодом зафіксовано префіксальний наголос: *зачин* і *зачі́н* (ГС: 103; ОС);

– *отві́р*: *...сто велетенських отво́рів* (ЗМ: 227), *...і зверху з'явилися отво́ром нори безмежні* (ЗМ: 271). Це авторський наголос, який не зафіксовано в лексикографічних джерелах; він слугує елементом ритмомелодики;

– *пóхід*: *Як воєвода Брут у пóхід нас водив* (ЗМ: 252). Іменник із наголосом на префіксі зафіксовано у словнику Є. Желехівського: *пóхід* (МНС, 2: 726). Усі пізніші словники подають кореневий наголос: *похі́д* (СУМБГ, 3: 387; ГГ: 312; РУС: 2259; ПМ: 411; СУМ, VII: 449; ГС: 220; ОС). Можливо, префіксальний наголос був не єдиним можливим варіантом на початку минулого століття, а тому автор подав його в тексті.

Авторський наголос уточнює, яке слово вжито в тексті: наголос виконує смислорозрізнювальну функцію, приміром:

– *у́діл*: *О блаженна й свята – у́діл мій, бідносте* (ЗМ: 388); *Забувши у́діл свій високий* (ЗМ: 402). Припускаємо, що авторський наголос допомагає читачеві зрозуміти значення слова: 1) *у́діл* – участь; 2) *уді́л* (історизм) – князівське володіння (СУМ, X: 394; ОС);

– *у́плив*: *Ти ж нам подав обітницю, що в у́пливі часу побачим* (ЗМ: 212). Вочевидь, авторське наголошення не лише слугує засобом ритмічної організації вірша, а й уточнює семантику акцентованого слова. Лише в словнику Є. Желехівського є два наголоси цього слова: *у́плив* (МНС, 2: 1012). Лексикографічні джерела не фіксують віддієслівного іменника з цим значенням.

Серед віддієслівних нульсуфікських іменників жіночого роду натрапляємо на авторські наголоси, що не відповідають тодішній акцентній нормі, зокрема наголоси на префіксі:

– *заслуга*: *І що то – вада, заслуга, чеснота, гріх* (ЗМ: 465). Поява наголосу в тексті зумовлена потребою дотримати віршового розміру й ритму, бо його не фіксують словники;

– *посвята*: *Протягом ночі цареві стігійському посвяту править* (ЗМ: 232). Префіксального наголосу цього іменника нема ні в давніших, ні в сучасних лексикографічних джерелах, а тому припускаємо, що в цьому разі акцентуація «виступає як елемент ритмічної організації вірша» [Колодіна 2009: 52].

Кореневий наголос іменників цієї словотвірної моделі сприяє ритмічній організації вірша, наприклад, *заграва*: *Червлених наших днів ясна заграва* (ЗМ: 27). Поява графічного наголосу в поезії, вочевидь, зумовлена тим, що тодішня норма передбачала лише префіксальне наголошення, що підтверджує «Словарь...» Б. Грінченка і «Правописний словник» Г. Голоскевича: *заграва* (СУМБГ, 2: 30; ГГ: 125; РУС: 487). Сучасні словники допускають варіантність наголошення цього слова, фіксуючи кореневий і префіксальний наголоси: *заграва* і *заграва* (ПМ: 179; СУМ, III: 90; ГС: 91; ОС).

В. Винницький стверджує, що в слові *заграва* наголос поступово перейшов із префікса на корінь: «У поетичному мовленні кінця ХІХ – початку ХХ ст. лексема *заграва* має префіксальне наголошення, а сучасні словники подають обидва *заграва* і *заграва*» [Винницький 2004: 86].

Авторський наголос вказує на доречний у цьому контексті варіант, якщо слово має подвійний наголос: *І на благання своє ласкаву почув одповідь* (ЗМ: 198). Слово *одповідь* є застарілим фонетичним варіантом, замість нього в сучасній літературній мові побутує *відповідь*, що має префіксальний наголос. Але на початку минулого століття це слово мало подвійний наголос: *відповідь* (СУМБГ, 1: 224).

Серед віддієслівних іменників жіночого роду зі суфіксом *-к(а)* лише два наголошені. Обидва наголоси відповідають чинній тоді акцентуаційній нормі, а саме:

– *пів'язка*: *Що на волосся зміїне скривавлену пів'язку в'язе* (ЗМ: 233); *Просим сердечно усіх, хто на варварські пів'язки*

ласий (ЗМ: 353). Префіксальний наголос цього іменника є більш архаїчним: *пóв'язка* (РУС: 2049). У «Словарі...» Б. Грінченка і в пізніших джерелах наголос кореневий: *пов'язка* (МНС, 2: 671; СУМБГ, 3: 229; ПМ: 393; СУМ, VI: 699; ОС);

– *пóстїлка*: *Зате хай мандрівник на пóстїлці зела Гелені зложить од похвальних без числа* (ЗМ: 438). Давнішим, вочевидь, є кореневий наголос: *постїлка* (МНС, 2: 718); згодом з'явився префіксальний варіант наголосу: *пóстїлка* (ПМ: 409; ОС). Хоча в академічному словнику це слово має лише кореневий наголос: *постїлка* (СУМ, VII: 376).

Нерідко наголошеними в поезії М. Зерова є іменники на *-ання, -ення, -іння*, які з погляду синхронних словотвірних досліджень називаємо віддієслівними похідниками. Уважають, що ці слова мотивовані пасивними дієприкметниками, із-поміж яких виділяють два типи наголошення: двоскладові з флексійним наголосом (*знання*) і трискладові зі суфіксальним (*змагання*). Під західноукраїнським впливом у 30-х роках ХХ ст. поширилося наголошення на зразок *пїтання, чїтання*, а також *завдання, навчання* замість нормативного в цих випадках наголошення другого складу від кінця [Булаховський 1977: 349]. У сучасній українській літературній мові віддієслівні іменники на *-ання*, що мають більше як два склади, здебільшого зберігають місце наголосу тих інфінітивів, від яких вони утворені: *завда́ти – завда́ння, чита́ти – чита́ння* [Фаріон 2009: 40].

В оригінальних і перекладних поезіях М. Зерова частіше наголошено саме серединний склад абстрактних віддієслівних іменників на *-ання, -ення, -іння*. Інколи авторський наголос відповідав акцентній нормі, що була чинною в час написання його творів, наприклад:

– *бу́рха́ння*: *Так і на морі бу́рха́ння та гук западаються* (ЗМ: 210); *Моря розлогого води та хвиль неоглядних бу́рха́ння* (ЗМ: 327). Цей наголос є в словнику Б. Грінченка і в «Правописному словнику» Г. Голоскевича: *бу́рха́ння* (СУМБГ, 1: 114; ГГ: 35). Отже, цей варіант наголосу був нормативним у ХІХ і в першій половині ХХ ст. Згодом у літературній мові з'явився варіантний кореневий наголос: *бу́рханья* і *бу́рха́ння* (ПМ: 48). Пізніші джерела подають цей іменник лише з наголосом на суфіксі: *бу́рха́ння* (СУМ, I: 261; ОС);

– *дихання*: Тут не впрягали до плуга биків з полум'яним диханням (ЗМ: 202). Вочевидь, суфіксальний наголос цього іменника є давнішим, бо саме його фіксує «Словарь...» Б. Грінченка: *дихання* (СУМБГ, 1: 571). Перекладний словник за редакцією А. Кримського подає два наголоси: *дихання* (РУС: 352). У словниках М. Погрібного і С. Головащука є один наголос: *дихання* (ПМ: 141; ГС: 73). На думку В. Винницького, суфіксальний «наголос (замість кореневого, який відповідав би акцентуації дієслова), очевидно, визначається впливом досить поширеного суфіксального наголошування іменників аналізованого типу в пам'ятках. Із суфіксальною акцентуацією розглядуване слово послідовно виступає в українській мові ХІХ – початку ХХ століття» [Винницький 2004: 112]. Із погляду сучасної норми слово має кореневий наголос, а варіант із суфіксальною акцентуацією словники фіксують із позначкою діалектне: *дихання* і *дихання*, діал. (СУМ, II: 291; ОС);

– *відшкодовання*: Другий несе відшкодовання грішми (ЗМ: 356). Віддієслівний іменник із предметним значенням (кошти) з наголошенням *-о-* зафіксовано в словнику Г. Голоскевича: *відшкодовання* (ГГ: 58). Лексикографічні джерела радянського часу взагалі не подають цього іменника, адже з правопису 1933 року вилучили «продуктивну модель на *-ова-ни-я* (з наголосом на *-о-*), що передавала наслідок дії» [Фаріон 2009: 72]. У сучасному онлайн-словникові натрапляємо на це слово з іншим наголосом: *відшкодовання* (ОС);

– *поєднання*: Первісні ж тільки заходять у більше число поєднаннів (ЗМ: 148). У цьому разі авторський наголос відповідає нормі кінця ХІХ – початку ХХ ст. і сучасній нормі акцентуації: *поєднання* (СУМБГ, 3: 249; РУС; ГГ: 299; ПМ: 396; СУМ, VI: 766; СГ: 212; ОС).

Іноді автор у тексті зазначає анормативний наголос іменників цієї словотвірної моделі, наприклад:

– *знання*: Все зрозумівши, відчутти всю користь від досліду й знання (ЗМ: 185); Вбожество нашого знання нам сумнівом серце турбує (ЗМ: 189). Цей іменник відомий із наголошенням закінченням: *знання* (СУМБГ, 2: 170; РУС: 551). Зафіксовано і два наголоси: *знання* і *знання* (ГГ: 148) і один: *знання* (ПМ: 214; СУМ; ГС: 110; ОС);

– *наслідування: Зевса егейського храм* – *наслідування небес* (ЗМ: 314). Словники української мови не подають цього наголосу віддієслівного іменника. Відповідно до норми літературної мови в різні періоди іменник зберігає наголос мотивувального інфінітива *наслідувати: наслідування* (ГГ: 232; ПМ: 310; СУМ, V: 192; ОС). Тому цілком очевидно, що поява авторського наголосу (*наслідування*) зумовлена особливостями ритмомелодики.

Графічний наголос виконує смислорозрізнявальну функцію, наприклад, *рушення: То рушення посполите* (ЗМ: 100). «Словарь...» Б. Грінченка подає це слово зі значенням «ополчення» і суфіксальним наголосом: *рушення* (СУМБГ, 4: 91). У словнику за редакцією А. Кримського це слово має кореневий наголос: *рушення* (РУС: 1804). Академічний словник української мови фіксує два реєстрові слова, маркуючи їх як застарілі, при цьому друге має подвійний наголос: *рушення* – ополчення (СУМ, VIII: 918; ОС). Наголос у цьому випадку виконує смислорозрізнявальну функцію: *рушення* – рух, *рушення* – ополчення (СГ: 250). Але друге слово не має подвійного наголосу.

Іноді авторський наголос виконує форморозрізнявальну функцію: *Диви спартанської вбрання узявши на себе* (ЗМ: 214); *...коли я в намоклому вбранні* (ЗМ: 235). У «Словарі...» Б. Грінченка це слово подано з одним наголосом: *убрання* (СУМБГ: 2653). Пізніші лексикографічні джерела фіксують подвійний наголос: *убрання* і *убрання* (ПМ: 549; СУМ, X: 360; ГС: 289; ОС). У цьому разі він розрізняє форму однини (*убрання*) і множини (*убрання*) називного відмінка іменника. Цю диференціацію порівняно пізнішого часу виявлено в центральних говірках [Булаховський 1977: 350].

Наголос у тексті підказує читачеві, який із акцентуаційних варіантів доречний, наприклад: *Ухо прихили і, сприйняття своє загостривши...* (ЗМ: 129); *Для яких не сягали б ні наше сприйняття, ні думка* (ЗМ: 152). Поява наголосу в тексті зумовлена варіантністю, яка була характерна для першої половини ХХ ст. і згодом закріпилася в літературній мові внаслідок іншомовних впливів [Булаховський 1977: 349]: *сприйняття* і *сприйняття* (ГГ: 379; ПМ: 512; ГС: 269; СУМ, IX: 598; ОС).

Авторський флективний наголос іменників цієї словотвірної моделі в окремих випадках не відповідав тодішній акцентуаційній нормі. Наприклад: *Смутного вигнання пустелю неласкаву* (ЗМ: 391). У словнику за редакцією Кримського це слово має подвійний наголос: *вігнánня* (РУС: 585). «Словарь...» Б. Грінченка та пізніші видання подають лише один із варіантів: *вигнánня* (СУМБГ, 1: 152; ПМ: 59; СУМ, I: 374; ГС: 32; ОС). Акцентуація закінчення, вочевидь, допомагає ритмічній організації тексту.

На основі проведеного аналізу можемо зробити висновок про важливість авторського словесного наголосу в поетичних творах М. Зерова. Прикметно, що кількість наголосів, які відповідали акцентній нормі початку минулого століття, переважає. Значно рідше натрапляємо на аномативи, які є елементами ритмічної організації вірша, або, на думку автора, більш доречними і природними для української мови.

Булаховський Л.А. Вибрані праці: у 5 т. Т. 2: *Українська мова*. Київ, 1977.

Винницький В.М. Акцентуаційні етюди. Львів, 2004.

Пономарів О.Д. Стилїстика української мови. Київ, 2000.

Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. Івано-Франківськ, 2009.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГГ – Голоскевич Г. Правописний словник; репринтне відтворене видання 1962 року. Київ, 2006.

ГС – Головащук С.І. Словник наголосів. Київ, 2003.

ЗМ – Зеров М. Твори: у 2 т. Т. 1: *Поезії. Переклади*. Київ, 1990.

МНС – Малорусько-німецький словар: у 2 т. Упоряд. Є. Желехівський та С. Недільський. Львів, 1886.

ОС – Онлайн-словник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 30.11.2022).

ПМ – Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. Київ, 1959.

РУС – Російсько-український словник. Гол. ред. А. Кримський (електронна версія). Київ, 2007. URL: <https://archive.org/details/192433> (дата звернення 30.11.2022).

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

СУМБГ – Словарь української мови: у 4 т. Упоряд.: Б. Грінченко; репринтне відтворене видання 1907–1909 рр. Київ, 1997.

REFERENCES

Bulakhovskiy, L.A. (1977). Selected Works: in 5 vol. Vol. 2: *Ukrainian Language*. Kyiv (in Ukr.).

Vynnytskyi, V.M. (2004). *Stress Etudes*. Lviv (in Ukr.).

Ponomariv, O.D. (2000). *Stylistics of the Ukrainian Language*. Kyiv (in Ukr.).

Farion, I. (2009). *Language Norm: Destruction, Search, Restoration*. Ivano-Frankivsk (in Ukr.).

LEGENDS

ГГ – Holoskevych, H. (2006). *Orthographic Dictionary*; reprint from the edition of 1962. Kyiv (in Ukr.).

ГС – Holovashchuk, S.I. (2003). *Dictionary of Stresses*. Kyiv (in Ukr.).

ЗМ – Zerov, M. (1990). Works: in 2 vol. Vol. 1: *Poems. Translations*. Kyiv (in Ukr.).

МНС – Zhelekhivskiy, Ye., Nedilskiy, S. (Eds.). (1886). *Little-Russian-German Dictionary*: in 2 vol. Lviv (in Ukr.).

ОС – Online-dictionary of the Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (in Ukr.).

ПМ – Pohribnyi, M.I. (1959). *Dictionary of Stresses of the Ukrainian Literary Language*. Kyiv (in Ukr.).

РУС – Krymskyi, A. (Ed.). (2007). *Russian-Ukrainian Dictionary (e-version)*. Kyiv. URL: <https://archive.org/details/192433> (in Ukr.).

СУМ – *Dictionary of the Ukrainian Language*: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).

СУМБГ – Hrinchenko, B. (Ed.). (1997). *Dictionary of the Ukrainian Language*: in 4 vol. Reprint from the edition of 1907–1909. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 30.11.2022

Oksana Dilna

**“PRYIAZNI YIKHNOYI NEVYMUSHENYI ZNAK”
(AUTHOR’S STRESS OF VERBAL NOUNS IN
MYKOLA ZEROV’S POETIC SPEECH)**

The article analyzes peculiarities of stress in author’s and translated poems by Mykola Zerov. In the focus of attention are those cases where the text has graphic marks, which are present in the autographs of the poems. Such texts include verbal nouns with the following stress: zero suffix masculine and feminine nouns, with suffix *-к(a)*, feminine and neutral ones ending in *-ання, -ення, -іння*. Main reasons of origin of such stresses are identified: non-uniformity of stress norms at the beginning of the 20th century, dialect stress, poetic text rhythm-melodies, etc. The correspondence of author’s stresses to the stress norms of the Ukrainian literary language of different periods is analyzed. To this end the following lexicographical sources have been used: “Little Russian-German Dictionary” by Ye. Zhelekhivskiy, “Dictionary of the Ukrainian Language” by B. Hrinchenko, “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A. Krymskiy, “Orthographic Dictionary” by H. Holoskevych, “Dictionary of Stresses” by M. Pohribnyi, 11-volume “Dictionary of the Ukrainian Language”, “Dictionary of Stresses” by S. Holovashchuk, online-dictionary of the Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Among the stressed nouns of the derivation model analyzed only few correspond to the stress norms of the Ukrainian literary language at the beginning of the 20th century. Mainly the stresses fixed in poetries did not meet the literary language norms, and that is why their presence in the text was justified. Sometimes the stress performing sense- or form-distinguishing function prompted the reader which form or word is used. The stressed word with double stress also facilitated better understanding of the text.

Key words: stress, stress norms, verbal nouns, rhythm and melody.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.12>

УДК 811.161.2'371

«СЛОВО... ГРОМОМ ПРАВДИ ВОРОГА РАЗИТЬ» (НАЗВИ ОСІБ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВІЙСЬКОВОЮ СПРАВОЮ, У МОВОТВОРЧОСТІ ДМИТРА БІЛОУСА)

СУХЕНКО

Вікторія Григорівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства
і мовної підготовки іноземних
громадян,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця;
вул. Луї Пастера, 322/165,
Харків, 61172;
e-mail: viktoriya.suhenko@hneu.net
ORCID: 0000-0002-8775-6999

Viktoria

SUKHENKO,

PhD in Philology, Associate Professor
at the Department of Ukrainian
studies and language preparation of
foreign citizens,
Simon Kuznets Kharkiv National
University of Economics;
322/165, Louis Pasteur St.,
Kharkiv, 61172;
e-mail: viktoriya.suhenko@hneu.net

У статті проаналізовано назви людей, пов'язаних із військовою справою, у поетичних творах Дмитра Білоуса – культурного діяча, популяризатора рідного слова. Виокремлено тематичні групи, що сприяють розкриттю специфіки військової лексики в індивідуальному, ситуативному вжитку, їх використання як засобу художнього зображення дійсності.

Ключові слова: назви осіб, тематична група, військова лексика, поетичний текст.

«На кожне покоління випадає своя війна» – відомий вислів, який повторює сьогодні кожен другий українець. У час війни та емоційних переживань навколо воєнних реалій актуальним є звернення до художніх творів попередніх епох, до яскравих прикладів минулого, які передають нам потужне послання та глибоку ідею: абсурдність війни, її спустошливий і згубний вплив на кожну людину, цінність миру. У центрі художнього твору – Людина, а отже назви осіб можуть привертати особливу увагу.

Питання номінації осіб досліджено в низці праць українських мовознавців (А. Архангельська, І. Борисюк, Г. Віняр,

Ю. Зацний, Є. Карпіловська, Н. Клименко, Л. Кудрявцева, С. Лук'яненко, Д. Мазурик, О. Стишов, О. Ткачук, Л. Туровська та ін.). Назви людей, пов'язаних із військовою справою та воєнними діями, є частотними в мовній практиці періоду війни й виконують, як правило, функцію ідентифікаторів особи. Цей аспект висвітлює дослідження Н. Грипас, присвячене проблемі лексики, що пов'язана з військовими реаліями, у поетичних творах П. Грабовського [Грипас 2004]. У зв'язку із цим постає необхідність вивчення цієї групи лексики у творчості інших митців.

Доробок Дмитра Білоуса (українського поета, перекладача, педагога, літературного критика, громадського діяча, який пережив страшний голодомор 1932–1933 років, війну, фронт, тяжке поранення) засвідчує функціонування назв осіб, пов'язаних з військовою справою, семантика яких тісно пов'язана з реаліями відповідної доби.

Лексико-стилістичний ресурс творів письменника спрямований на те, щоб найточніше передати жахи війни. Художньо узагальнений образ людини, мужньої і величної в боротьбі з ворогом, проходить через низку поетичних творів Д. Білоуса. Простежується широкий спектр найменувань осіб, що стосуються воєнної тематики. Загальні назви осіб (*воїн, вої, вояк, вояк, військовий, вояки, служивий, борець, армієць, активці, ветерани, новобранці, однополчани*) у контексті творів репрезентують образ людини-визволителя, яка страждала в боротьбі з ворогом, але не здавалася: *І не один солдат від них помер, / і не один страждав і тяжко хворів* (Білоус 1994: 133); – *В нас кордон на замку, / щоб ніхто не проліз. / А бійцю в пам'ятку / прикордонний девіз...* (Білоус 1994: 90); слугують вираженням ідеї пам'яті, зокрема відчуття епохи, зв'язку з народом, рідним краєм, його історією: *І слухають солдати юні, / що повідає ветеран* (Білоус 1990: 54).

Особливість індивідуального словника Д. Білоуса засвідчують назви осіб на означення військового чину (*солдати, сержант, старшина, офіцер, майор, полководець, капітан, генерал, отаман, гетьман*) та назви осіб за військовою спеціалізацією (*прикордонник, льотчики, інструктор, танкісти, партизан, розвідник, провідник, хорунженки, хорунжі, їздець комон-*

ник, кінні, піші, верхівці): *А наші льотчики, танкісти – / По голові їх, по зубах!..* (Білоус 1980: 58).

Творчість Дмитра Білоуса, що стосується воєнної тематики, охоплює різні історичні етапи: період Київської Русі та Золотої орди (*Та не вийшов Ігор з бою із вогненного: / брали половці з собою полоненого...* (Білоус 1999: 69); *Коні здиблені маяли гривами, / Мчали вої супроти орди* (Білоус 1980: 55)); добу козаччини (*Варить юшку в казані / дужий козарлюга. / В ложку взяв: смачна чи ні – / із-під вусів дмуха* (Білоус 1994: 144); *А як запорожці, наче шаблокою, / били ворога словом виразним, / назвавши султана гаспида внуком, / цілого світу й підсвіту блазнем* (Білоус 1990: 58)); період кріпацтва (*Себе в шинелі змалював, / Замученого муштрою, / Й солдата, що затявсь бичем / Статут йому втокмачити...* (Білоус 1990: 141); *– Візьми, служивий, сухаря, / Бо за грабіжника-царя / Так підтягли вам пояси, / Що й кусня хліба не з'їси...* (Білоус 1990: 130)); часи Другої світової війни (*Так війна ж: подітись було ніде – / гнав тебе у рабство лиходій* (Білоус 1999: 37); *Зенітки тут як кашлянуть – / Фашист круть-верть, / Фашист верть-круть...* (Білоус 1990: 53)).

У творах Д. Білоуса виокремлюємо групу лексем – назв осіб ворожого табору (*вороги, воріженьки, враг, нападники, окупанти, противник, загарбник, білогвардієць, фашист, фашистівці, фашистські гади, палії війни, призвідці війни, фюрер, фріц, німець, німчак, агресор, лиходій, москалі, гицелі імперські, бусурман, кат, поліцай, потвора, монстри, попихачі*): *А скільки ж було ворогів знавіснелих, / жорстоко топтали барвінковий цвіт* (Білоус 1994: 181); *Вік трудились, не гуляли / слобожани гожі. / Але часто дошкуляли / їм нападники ворожі* (Білоус 1999: 58). Сюди належать і назви осіб, позбавлених волі (*невільники, в'язні, полонений, засуджені*): *І ще до зими, невзбарі / розстріляні в'язні були* (Білоус 2004: 70); *...Засуджені проходили по ній, / тяжкі удари падали на спину* (Білоус 1994: 133).

Привертають увагу вторинні назви осіб зниженого регістру: вони зокрема передають почуття ненависті ліричного героя, привносять у контекст принижувальну конотацію: *І потвору не одну, / У свій час розчавлену, / Як утильсировину / Нині переплавлено* (Білоус 1990: 51); *І разила так фашистських гадів, /*

що ховались, мов клубки черви... (Білоус 1990: 56); Провалився у **падлюк** / трюк авіаційний... (Білоус 1990: 57); Присилають в перший рік / Поліцая-**шкуру**, / Й нас п'ятнадцять чоловік – / Та в комендатуру (Білоус 1990: 203).

Письменник не приховує свого ставлення до винуватців війни, порівнюючи їх із злими тваринами: **Війни призвідців** саме в них / За все, що непростиме, / Народ, як тих собак **цепних**, / На ешафот вестиме (Білоус 1971: 79). Актуалізовано й відому слововформу – зменшено-пестливу форму лексеми «ворог»: Де ще в світі є така країна, / як терпляча Україна-**ненька**, / щоб і тих, хто їй завдав руїни, / звала незлобливо – **воріженьки**? (Білоус 2004: 216). Нагадаємо, що **воріженьки** – народнопоетична іронічна назва злих, недобрих, підступних, пашчекуватих людей, а також удаваних друзів, а насправді прихованих, підступних недругів [Словарь 1907–1909].

Проаналізовані назви осіб у творах Д. Білоуса, що входять до складу виокремлених тематичних груп, репрезентують соціальну картину світу, виступають соціальними маркерами відповідної епохи, є засобом відображення мовної ментальності представників певного соціуму. Водночас саме слова як мислетвірні пазли складають відповідне уявлення про світ і хронологічний відрізок нашої чи будь-якої іншої доби.

Білоус Д. Безцінний скарб. Київ: «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004.

Білоус Д.Г. Вибране. Київ: Дніпро, 1980.

Білоус Д.Г. Вибране. Київ: Дніпро, 1990.

Білоус Д.Г. Диво калинове. Чари барвінкові. Київ: Веселка, 1994.

Білоус Д. З калинового дива і чарів барвінкових. *Слово і час*. 1995. № 4. С. 33–36.

Білоус Д.Г. Ромен хіба не родич Рима? Київ: Укр. письменник, 1999.

Білоус Д.Г. Хліб-сіль їж, а правду ріж. Київ: Дніпро, 1971.

Грипас Н.Я. Воєнізми у поетичних творах Павла Арсеновича Грабовського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*. Вип. 3. У 3 т. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 2. С. 21–26.

Словарь української мови: у 4 т. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.

REFERENCES

- Bilous, D. (2004). Priceless treasure. Kyiv: “Ukr. entsykl.” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).
- Bilous, D.H. (1980). Favorites. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
- Bilous, D.H. (1990). Favorites. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
- Bilous, D.H. (1994). Viburnum miracle. Periwinkle magic. Kyiv: Veselka (in Ukr.).
- Bilous, D. (1995). From viburnum miracle and periwinkle magic. *Slovo i chas*, 4, 33–36 (in Ukr.).
- Bilous, D.H. (1999). Isn't Romain a relative of Rome? Kyiv: Ukr. pismennyk (in Ukr.).
- Bilous, D.H. (1971). Eat bread and salt, but cut the truth. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
- Hrypas, N.Ya. (2004). Voyenisms in poetic works of Pavlo Arsenovych Hrabovsky. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu*, Vol. 3, In 3 vols, Vol. 2, 21–26 (in Ukr.).
- Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vol. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 12.12.2022

Viktoria Sukhenko

**“SLOVO... HROMOM PRAVDY VOROHA RAZYT”
(NAMES OF PERSONS CONNECTED WITH MILITARY
AFFAIRS, IN DMYTRO BILOUSE’S LANGUAGE)**

The article is devoted to the analysis of voyenisms in the poetic works of Dmytro Bilous – the popularizer of the native word. The thematic groups (names of persons to denote military rank and names of persons by military specialization) are singled out, which contributes to the disclosure of the specifics of voyenisms in individual, situational use, their use as a means of artistic depiction of reality. The thematic group of names of persons of the enemy camp and the author’s attitude to the perpetrators of the war are characterized.

It is proved that voyenisms in the poetic works of D. Bilous represent the social picture of the world, act as social markers of the corresponding era, are a means of reflecting the linguistic mentality

of representatives of a certain society. It is noted that the author saturates his poetic works with a significant number of voyenisms, as he himself survived the Holodomor, the front, the war.

The definition of “voyenisms” is formulated – the names of people associated with military affairs and hostilities. These nominative units serve as identifiers of the person. The originality of the poetic style of Dmytro Bilous actualizes the importance of studying his work in the linguistic aspect.

Key words: voyenisms, names of persons, thematic groups, war, poetic works, Dmytro Bilous, idiostyle, picture of the world.

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.13>

УДК 929:81'38

НАУКОВА ПАЛІТРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТКИ НАДІЇ БОЙКО: СПРОБА ДЕКОДУВАННЯ

ГАНЖА

Ангеліна Юрїївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики;

Інститут української мови
НАН України,

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 010001

e-mail: ganzhalina@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2938-5306

Anhelina

GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of stylistics, language
culture and sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,

4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті через метафору «наукова палітра» сфокусовано реценцію наукового доробку доктора філологічних наук, професора Надії Іванівни Бойко. Закцентовано увагу на новаторських дослідженнях відомої української лінгвістки, узагальнених в індивідуальній та колективних монографіях «Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти» (2005), «Міфологеми в українському романтичному просторі» (2010), «Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники» (2011), «Експресивний потенціал ідіолекту Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні складники» (2017); «Експресивна семантика: дискурсивна інтерпретація» (2018), навчально-методичних та лексикографічних працях.

Ключові слова: мовна особистість ученого, наукова палітра, лінгвостилістика, експресивна лексика, конотативна семантика, експресивний потенціал ідіолекту.

За лексикографічними джерелами палітра – спеціальне поєднання дібраних художником барв і їх відтінків, сукупність виражальних засобів у творчості письменника чи композитора... Іншими словами, інструменти творення мистецьких шедеврів. Науковець також послуговується своєю палітрою – можливо, не для всіх осяжною, проте не менш потужною, яскравою і глибокою. Метафорою «наукова палітра» означимо не лише інструментарій вченого, а й напрямні його наукового пошуку. Декодування цієї палітри дає змогу зазирнути до творчої лабораторії дослідника. Якщо експериментальна діяльність науковця з природничої чи технічної сфери ніби очевидна, то щоденна ретельна, складна, часом рутинна праця вченого-гуманітарія іноді лишається за кадром. В історії науки буде відображено тільки результат – монографії, підручники, словники, статті...

У науковій палітрі завідувача кафедри української мови, методики її навчання та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя професора Надії Іванівни Бойко відчуваємо не лише любов до мови в усіх її виявах, а й особливе покликання Педагога, Вчителя. Викладацька робота над численними навчальними посібниками, збірниками вправ, методичними рекомендаціями з різних розділів мовознавства потребує енциклопедичної ерудиції й водночас шліфує професійну майстерність, закладає підмурівок наукової творчості.

1971 року Надія Бойко назавжди пов'язала свою долю з українською філологією – стала студенткою відділення української мови й літератури філологічного факультету Київського державного педагогічного інституту імені М. Горького (нині Український державний університет імені Михайла Драгоманова). Завершивши навчання (диплом із відзнакою, рекомендація до аспірантури), вона викладає українську мову і літературу в Рогозівській середній школі на Бориспільщині, працює (з 1979 року) асистентом кафедри української мови в Ніжин-

ському педагогічному інституті. Тут Надію Бойко чекало знайомство й багаторічна творча співпраця з досвідченими, високоерудованими мовознавцями, які культивували свідоме та відповідальне ставлення до викладацького обов'язку і глибоку повагу до студентів. Серед них – Федір Степанович Арват, Марія Герасимівна Кишенько, Оксана Данилівна Неділько, Анатолій Васильович Майборода, Лідія Іванівна Коломієць.

1980 року стала реальністю мрія про аспірантуру. Надія Іванівна пише кандидатську дисертацію «Функціонування професійно-термінологічної лексики в мові сучасної української художньої прози (семантична і стилістична характеристика)». Керує її дослідженням відомий український мовознавець Арнольд Панасович Грищенко. Через багато років із нагоди ювілею свого наукового керівника Н.І. Бойко напише: «Я безмежно вдячна Богові і долі, що золотої осені в стінах Київського педінституту зустріла свого дорогого, мудрого і доброго Вчителя – наукового керівника, консультанта, порадника, творчу індивідуальність і прекрасну Людину» (цит. за [Пінчук 2009]).

Досліджуючи освоєння професійно-термінологічної лексики загальнонавчальною мовою, лінгвістка простежує процес детермінологізації лексики, образно-переносного вживання спеціальних слів у художньому стилі; фіксує розширення сполучуваності термінів із лексемами різних стилістичних пластів і семантичних полів; засвідчує розвиток на базі професійно-термінологічних виразів нових фразеологічних одиниць; активне утворення неологізмів-комполітів із термінологічними компонентами тощо.

Упродовж 1983–1997 років Надія Іванівна працює асистентом, старшим викладачем, доцентом, завідувачем (від 1987 р.) кафедри української мови Ніжинського вишу. Завдяки її науковому досвіду, організаторському хисту, працелюбності й вимогливості на кафедрі вдалося згуртувати креативний колектив професіоналів. У полі зору Н.І. Бойко – лінгвостилістика, проблеми лексичної семантики, фонологічна система української мови, експресивізація текстового простору, антропоцентризм семантики експресивних лексичних одиниць, вербалізація світу емоцій та ін.

Як докторант (1997–2001) кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Надія Іванівна об'єктом свого наукового дослідження обирає експресивну лексику української літературної мови, репрезентовану трьома основними лексико-граматичними класами (експресивними іменниками, прикметниками та дієсловами). Теоретичні напрацювання щодо статусу лексичних або семантичних експресивів у лексичній системі української мови професор Н.І. Бойко спроектувала у практичний вимір, підготувавши навчальний посібник для студентів-філологів «Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні» (2002).

Результати ретельного й ґрунтовного дослідження семантичних і функціональних особливостей експресивної лексики української літературної мови, інтерпретації емотивно-оцінних відтінків значення лексем у словнику та шляхів їх реалізації в художній мові підсумувала монографія авторки «Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти» (2005).

У новаторській праці Н.І. Бойко обґрунтовано теоретичні засади витлумачення основних категорій, пов'язаних з експресивністю; визначено основні критерії виділення експресивної лексики, виокремлено п'ять її семантичних типів; здійснено семантико-типологічну класифікацію експресивів української літературної мови. Дослідниця простежила лексикосемантичні закономірності функціонування експресивних слів у художній мові та наголосила на чинниках, що забезпечують актуалізацію експресивної семантики, зумовлюють процеси внутрішньої та зовнішньої експресивізації узуально нейтральних лексичних одиниць.

Професор Н.І. Бойко успішно керує науковою роботою аспірантів, серед її учнів – п'ять кандидатів наук. Свідченням продовження плідної творчої співпраці й після захисту дисертацій стали монографії та навчальні посібники у співавторстві, що вийшли друком у ближчі десятиліття. Зокрема в монографії «Міфологеми в українському романтичному просторі» (співавтор – А.М. Кайдаш, 2010) на багатому фактичному матеріалі з творів українських письменників-романтиків обґрунтовано теоретичні засади розуміння основних категорій міфологем,

схарактеризовано й кваліфіковано міфологічні номінації як умовно словникові та текстоцентричні одиниці, враховано особливості їхньої семантики та функціонування в художньому тексті. До речі, зі своєю ученицею Аллою Миколаївною Кайдаш Надії Іванівні вдалося реалізувати ще один успішний освітній проєкт – збірник диктантів для студентів-філологів «Сам собі вчитель». Оригінальна за компонованням матеріалу книга вже витримала апробацію в навчальному процесі й три видання.

У науковій праці «Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники» (у співавторстві з Т.Л. Хомич, 2011) йдеться про теоретичні засади вивчення інтенсивного й параметричного компонентів у сучасній лінгвістичній парадигмі, про інтенсивний та параметричний складники в семантичній структурі конотованого слова та про їх взаємодію з іншими складниками семантики конотованих лексичних одиниць. Автори аналізують основні семантичні різновиди інтенсивно-параметричного складника, розмежовують функціонально-семантичні типи конотативів з інтенсивно-параметричним компонентом у їхній семантичній структурі.

Дослідники мовотворчості Володимира Винниченка схвально зустріли монографію «Експресивний потенціал ідіолекту Володимира Винниченка: лексичні та фразеологічні складники» (2017) Н.І. Бойко, Л.І. Коткової. Це нове осягнення його лінгвокреативної постаті, яке стимулюватиме дослідження ідіостилів українських письменників, зіставне вивчення індивідуально-авторських картин світу. Експресивний потенціал ідіолекту В. Винниченка представлено через аналіз лексико-фразеологічних засобів вербалізації концептосфери письменника, у якій ці засоби виконують художньообразні функції епітетів, порівнянь, метафор, синекдох. В основі методології аналізу – розуміння концепту як ментальної сутності, яку репрезентують мовні одиниці, елементи інформаційної структури свідомості, елементи, що їх оцінює, переживає індивідуум і в яких діалектично взаємодіють особистісний і колективний мовнокультурний досвід.

У монографії Н.І. Бойко, Т.Л. Хомич «Експресивна семантика: дискурсивна інтерпретація» (2018) схарактеризовано засо-

би і способи мотивування експресивної семантики лексичних одиниць на формальному й значеннєвому рівнях. З'ясовано специфіку семантики експресивного слова, зумовлену денотативним, конотативним та образним макрокомпонентами; виявлено й проаналізовано засоби вираження експресивності лексичних одиниць, їх формальні ознаки та неформальні мотивувальні показники; досліджено механізми формування експресивної семантики лексичних одиниць; з'ясовано залежність значеннєвого плану експресивного слова від художнього контексту.

У доробку Надії Іванівни понад 200 наукових та навчально-методичних праць. Часом непередбачуване вишівське повсякдення не стає на заваді розпросторюванню її наукової палітри. Погляньмо лише побіжно на сферу сучасних дослідницьких зацікавлень Н.І. Бойко.

Серед них – історія науки. У працях, зокрема, окреслено наукові та навчально-методичні горизонти кафедри української мови Ніжинської вищої школи упродовж 90 років; здійснено огляд лінгвістичних студій на сторінках збірника «Література та культура Полісся». Окрему розвідку присвячено історії створення і діяльності Ніжинського осередку Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Також у полі зору Надії Іванівни віхи життєвого шляху, наукової та педагогічної діяльності її вчителя – академіка А.П. Грищенка, випускника Ніжинської вищої школи 1958 року. Дослідниця окреслює основні теоретичні положення щодо стилістичної диференціації лексичного складу української літературної мови, виокремлення й інтерпретації груп стилістично маркованої та експресивної лексики в лінгвістичній спадщині М.А. Жовтобрюха та А.П. Грищенка.

Чи не найпотужніше вияскравився мовознавчий таланти Надії Іванівни у сфері лінгвостилістики. Мовотворчість і мовомислення Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Михайла Коцюбинського, Євгена Маланюка, Олесь Гончара, Олександра Довженка, Михайла Стельмаха, Василя Стуса різноаспектно постають у працях дослідниці. Так, Н.І. Бойко встановила, що в ідіолекті О. Гончара функціонально-семантична категорія експресивності репрезентована денотативно-конотативним,

конотативним та образно-конотативним типами лексичних експресивів. Також виокремлено й проаналізовано домінантні засоби експресивного синтаксису художніх творів О. Довженка. Лексико-семантичні засоби об'єктивації концепту *війна* схарактеризовано на матеріалі кіноповісті О. Довженка «Україна в огні» та повісті Г. Тютюнника «Климко».

Дослідниця визначила, що контраст є ознакою мовотворчості Євгена Маланюка та засобом експресивізації його ідіолекту. У науковій розвідці Н.І. Бойко схарактеризовано різновиди комплексної вербалізації світу емоцій у художній мові М. Коцюбинського, виокремлено засоби та способи відображення емоційних станів та емоційних реакцій персонажів.

Мовну картину світу П. Куліша лінгвістка оприявнює крізь призму лексико-фразеологічних домінант як вагомих складників ієрархії художнього ідіолекту автора, репрезентованих концептосферою, її об'єктиваторами, лексичними та фразеологічними вербалізаторами – маркерами мовомислення письменника.

Досліджуючи засоби об'єктивації іронічних значеннєвих планів в ідіолекті М. Стельмаха, Н.І. Бойко виявила, що декодування випадків іронічного вживання в художній мові автора забезпечують іронічні контексти, які моделюють лексико-семантичні групи загальноновживаної та розмовно маркованої лексики, узуальних та трансформованих автором фразеологічних одиниць.

Функціонально-стилістичний потенціал власних назв у мовотворчості В. Стуса дослідниця розглянула крізь призму експлікації української ментальності, визначила роль онімів у формуванні ментально-лінгвального комплексу поетичних текстів автора та моделюванні фрагментів національної картини світу.

Як було зазначено вище, ґрунтовні теоретичні розвідки Надії Іванівни присвячено проблемі експресивності. Цю тему лінгвістка розгортає і в численних статтях. Зосібна аналізує контраст як засіб експресивізації художнього тексту, з'ясовує емотивно-аксіологічний потенціал антитези та оксиморона, що є віддзеркаленням динамічних процесів у художньому тексті, виявом індивідуальної експресивної мікросистеми.

Експресивні лексичні одиниці в художньому тексті схарактеризовано як стилетвірні компоненти, репрезентовані системою тропеїчних та фігуральних засобів на парадигматичному й синтагматичному рівнях.

Привернув увагу дослідниці аксіологічний потенціал фразеологізмів української мови. Відповідно було з'ясовано чинники, способи та засоби вербалізації категорії оцінності, специфіку аксіологічно маркованого фразеотворення, визначено групи позитивно- та негативнооцінних усталених висловів, особливості вербалізації їхніх емотивно-оцінних семантичних планів на рівні узуальної фразеопідсистеми й художнього мовомислення, відбиття експресивними фразеологізмами етнокультурних конотативних стереотипів.

На матеріалі збірника І. Франка «Галицько-руські народні приповідки» Н.І. Бойко дослідила особливості паремійної вербалізації мовних норм українців крізь призму семантичних параметрів прислів'їв і приказок. З'ясовано, що всі паремії на позначення комунікативних актів можна об'єднати в кілька груп, семантика і структура кожної з яких ґрунтується на основі аксіологічних значеннєвих планів і містить ключові лексеми, що слугують маркерами оцінності.

Як свідчить побіжний огляд творчого доробку Н.І. Бойко, її дослідницький потенціал дуже потужний, а наукова палітра багата й розмаїта. У своїх працях лінгвістка охоплює актуальні проблеми сучасного буття мови, її приваблює складне й непізнане, яке вдасться вивчити та зробити близьким і зрозумілим.

У часи випробувань, що випали на долю України, видатній представниці Ніжинської вищої школи професору Надії Іванівні Бойко вдасться зберігати невичерпне творче натхнення і збагачувати наукову скарбницю української лінгвістики новими оригінальними розвідками. Многая і благая літа!

Єрмоленко С.Я. Бойко Надія Іванівна. *Українська мова: Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 56.

Пінчук Т.Д. Бойко Надія Іванівна: У промінні рідного слова. Пінчук Т.Д. *Зірки залишають слід...* Кн. 3. Ніжин: Вид-во Ніжинського ун-ту, 2009. С. 9–15.

Самойленко Г.В. Розвиток українського мовознавства у Ніжинській вищій школі. *Наукові записки НДУ імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки»*. 2011. Кн. 1. С. 24–30.

Мовознавча Ніжинщина: довідник. Упоряд. Н.І. Бойко, С.В. Зінченко, А.М. Кайдаш. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2017.

REFERENCES

Yermolenko, S.Ya. (2007). Boiko Nadiia Ivanivna. In *Ukrayins'ka mova: Entsyklopediia* (p. 56). Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" imeni M.P. Bazhana (in Ukr.).

Pinchuk, T.D. (2009). Boiko Nadiia Ivanivna: In the rays of the native word. In *Zirky zalyshayut' slid...* Book 3 (p. 9–15). Nizhyn: Vyd-vo Nizhynskogo un-tu (in Ukr.).

Samoilenko, H.V. (2011). The development of Ukrainian linguistics in Nizhyn high school. In *Naukovi zapysky NDU imeni Mykoly Gogolia. Seriia «Filolohichni nauky»*, book 1, 24–30 (in Ukr.).

Boiko, N.I., Zinchenko, S.V., Kaidash, A.M. (Eds.) (2017). *Linguistic Nizhyn region*. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia (in Ukr.).

Статтю отримано 21.12. 2022

Anhelina Ganzha

SCIENTIFIC PALETTE OF UKRAINIAN LINGUIST NADIYA BOYKO: DECODE ATTEMPT

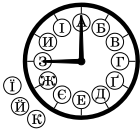
The article uses the metaphor of “scientific palette” to focus on the reception of the scientific work of Doctor of Philology, Professor Nadiia Ivanivna Boyko. Attention is focused on the innovative research of the famous Ukrainian linguist, summarized in the individual and collective monographs “Ukrainian Expressive Vocabulary: Semantic, Lexicographic and Functional Aspects” (2005), “Mythologemes in the Ukrainian Romantic Space” (2010), “Connotative Lexical Semantics: Intensive and Parametric Components” (2011), “Expressive Potential of Volodymyr Vynnychenko’s Idiolect: Lexical and Phraseological Components” (2017); “Expressive Semantics: Discursive Interpretation” (2018), educational, methodological and lexicographic works.

Author summed up the results of the study of the semantic and functional peculiarities of the expressive vocabulary of the

Ukrainian literary language, the interpretation of the emotional and appraised shades, the significance of the lexeme in the dictionary and the ways of their implementation in the artistic language in the monograph “Ukrainian expressive vocabulary: semantic, lexicographic and functional aspects” (2005). In the monograph “Mythologems in the Ukrainian Romantic Space” (co-author – A.M. Kaidash, 2010) the theoretical principles of understanding the main categories of mythologems are substantiated on the rich factual material from the works of Ukrainian romantic writers. In the scientific work “Conotative lexical semantics: intensive and parametric components” (co-authored with T.L. Khomich, 2011), we discuss the theoretical foundations of studying the intensive and parametric components in the modern linguistic paradigm, the intensive and parametric components in the semantic structure of the connotated word, and about their interaction with other components of the semantics of the connotated lexical units. Monograph “Expressive potential of idiollect of Volodymyr Vynnychenko: lexical and phraseological components” (2017) by N.I. Boiko, L.I. Kotkova is a new comprehension of the linguistic and creative personality of Volodymyr Vynnychenko, which will stimulate the study of idiostyles of Ukrainian writers, comparative study of individually-authored pictures of the world.

As a cursory review of N.I. Boyko’s work shows, her research potential is very powerful, and her scientific palette is rich and diverse. In her works, the linguist covers topical issues of the modern existence of language, she is attracted by the complex and unknown, which she manages to study and make close and understandable.

Key words: linguistic personality of the scientist, scientific palette, linguistic stylistics, expressive vocabulary, conotative lexical semantics, expressive potential of idiollect.

СТИЛІСТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ПРАЦЯХ МОВознавців ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ 20–30-Х РР. ХХ СТ.

ЧЕРЕМСЬКА

Ольга Степанівна,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян,
Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця;
просп. Науки, 9-А, м. Харків, 61166,
Україна;
e-mail: olha.cheremaska@hneu.net
ORCID: 0000-0002-3360-8421

Olga

CHEREMSKA,

Doctor of Philological Sciences, Full
Professor, Head of the Department of
Ukrainian Studies and Language
Training of Foreign Citizens,
Simon Kuznets Kharkiv National
University of Economics,
9-A Nauky Av., Kharkiv, 61166,
Ukraine;
e-mail: olha.cheremaska@hneu.net

У статті систематизовано й проаналізовано стилістичну термінологію, представлену в наукових розвідках, працях із культури мови, стилістики й перекладознавства представників Харківської філологічної школи 20–30-х рр. ХХ ст. Простежено наскрізні теоретичні і практичні питання, пов'язані з виробленням термінологічного інструментарію української лінгвостилістики періоду її становлення як окремої галузі мовознавства. Дослідження конкретної терміносистеми в діахронії окреслює тенденції розбудови лінгвістичної термінології загалом.

Ключові слова: сучасна українська літературна мова, лінгвостилістика, мовний стиль, стилістичний засіб мови, стилістична термінологія, Харківська філологічна школа.

Стилістична термінологія як система своїми джерелами сягає періоду виокремлення стилістики як окремої галузі лінгвістичної науки – 20–30-х рр. ХХ ст., коли з'явилися теоретичні та лексикографічні праці, присвячені стилістиці. Одночасно розпочато дискусії з приводу термінологічних проблем. Стилістичні дослідження здійснювано за такими основними напрямками: проблеми нормування української мови; мова публіцистики; мова письменства; культура мовлення вчительства, студентства; наукова мова; дослідження мови творів (ідіостилю) окремих письменників; проблеми перекладу.

Питання культури мови науки, публіцистики й красного письменства обговорювано на сторінках періодичних видань. Згодом вони узагальнені в наукових працях, які у 20–30-ті рр. ХХ ст. представлені здебільшого в жанрі стилістичних poradників і нарисів.

Так, проблеми нормування української мови та її стилістичної диференціації порушує учень і послідовник О. Потебні, етнограф і фольклорист М. Сумцов. У *«Начерку розвитку української літературної мови»* (1918) учений зауважує, що варто поділити українську літературну мову на два великі відділи – «на мову художню і мову наукову й публіцистичну», таким чином розмежовуючи три функціональні різновиди літературної мови [Сумцов 1918: 16]. Лінгвістичні й стилістичні терміни, вжиті в цій праці, свідчать про усвідомлення вченим й інших стильових різновидів української мови та їх характерних рис: *літературна мова, художнє оброблення літературної мови, чистота літературної мови; наукова мова; мова художня, віршова художня мова, прозова художня мова; художня прозова творчість, літературні течії, напрями письменства; публіцистична мова, мова преси; політична мова, сатирична мова, лірична мова, епічна мова, побутова мова, філософична мова; фонетичні прикмети; лексичні засоби, народні слова, вирази; українська народня термінологія; вживати слово у властивому йому значенню.*

Одним із перших стилістичних досліджень, виконаних на матеріалі української літературної класики, вважають «*Уваги до сучасної української літературної мови*» (1920) О. Курило та її статтю «*Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю*» (1923). Підтвердженням цього є термінологія стилістики: *стилістика, стиль, сучасна літературна мова, народня мова, чуття мови, лінгвістичний смак, особливості української мови, наукова мова, літературна форма, мовне явище, конкретне значіння, контекст, синоніми синтаксичні, лексичні та фразеологічні; невластива українській мові конструкція, узус*.

Микола Гладкий, аналізуючи стилістичні особливості мови преси, схарактеризував культуромовні аспекти публіцистики та словесності. Ґрунтовно дослідивши мову газет і письменства, вказавши на низку не властивих літературній мові слів та конструкцій, мовознавець закликав письменників і журналістів активно впливати на творення *культурної української мови*. Із низки статей М. Гладкого викристалізувалися стилістичні поради, які й сьогодні є актуальними: «*Наша газетна мова*» (1928), «*Суть популярного викладу*» (1928), «*Проблема української мови*» (1928), «*Мова сучасного українського письменства*» (1930).

Учений чітко сформулював завдання практичної стилістики та окреслив її термінологічний апарат: «суть стилістичної праці робітника слова в тім, що він добирає відповідний лексичний матеріал та вкладає його в певні синтаксичні форми, вибираючи між багатьма можливостями, що йому дає грамати́ка й традиція літературної української мови, те, що найкраще пасує до обставин даного соціального побуту та допомагає якнайдокладніше з'ясувати свою думку» [Гладкий 1928: 154–155].

Термінологію стилістики, що її використовує мовознавець, узагальнено в розділі «*Стилістика як праця газетяра-журналіста*» («*Наша газетна мова*», 1928): *стилістика, стилістична праця, літературні традиції, індивідуальна творчість, мовна традиція, простота синтаксичної будови, лінгвістичні норми, норми українського культурного язика, жива мова, народня мова, народня селянська мова, українська культурна мова, літературна мова, культурний язик, загальнонаціональ-*

ний язык, українська газетна мова, мова письменства, словесні формули, фонетична гармонія, індивідуальний стиль.

Українська стилістика та синтаксис складають основне коло мовознавчих зацікавлень М. Сулими. Учений досліджував синтаксичні особливості української літературної мови: «Літературна мова в українській синтаксі» (1927), «Дещо про нормативно-мовну справу. (Вимова, наголос, синтакса)» (1928), «Проблема літературної норми в українській мові» (1928); український стилістичний синтаксис у поєднанні з лексичною семантикою та фразеологією на матеріалі українських художніх творів XIX–XX ст. у розвідці «Українська фраза. Коротенькі начерки» (1928); індивідуально стильові особливості художньої мови Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Тесленка, М. Хвильового. Стилiстична термiнологiя М. Сулими найбільшою мірою відповідає сучасній: *українська літературна мова, сучасна літературна мова, літературна норма, народна мова, письменницька мова, наукова мова, газетно-журнальна й інтелігентська мова, нормативне правило, нормативний погляд, синтаксичні та лексично-семантичні факти української мови, літературна українська фраза, культура мови.*

Науковці зауважують, що українські мовознавці 20–30-х рр. XX ст., працюючи над кодифікацією лексичної, граматичної літературної норми української мови, не могли оминати питання стилістичної оцінки мовних явищ [Єрмоленко 2018: 15; Биби́к 2018]. Корисні стилістичні зауваги подано в додатку (Для перекладачів на українську мову) «Порадника української мови» (1922) О. Синявського. Для набуття вправності перекладу мовознавець рекомендує перечитувати кращі **зразки літературної мови**, зокрема твори П. Куліша, Б. Грінченка та С. Єфремова. Щодо лексики перекладу акцентовано на **точності** слова, яка спирається на **синонімію**; мовознавець радить більше зважати на мову, на яку перекладаєш, а не на ту, з якої здійснюється переклад [Синявський 1922: 119–122]. Стилiстична термiнологiя, наявна у наукових розвідках мовознавця, присвячених дослідженню мови творів Г. Сковороди і Т. Шевченка, характеризується почасти лексичною варіантністю: *українська літературна мова, літературна*

українська мова; сьогочасна літературна мова, сучасна літературна мова; книжній язык, книжня мова, прикмети книжньої мови, динаміка мови, давня староукраїнська традиція, живий народній язык, фонетичні прикмети, язикові прикмети, українська літературна традиція, точність слова, лексична точність, лексична чистота, лексикальний матеріал, провінціалізми, новотвори, запозичення, лексикальні льокалізми, народня лексика, слов'янізми, морфологічні риси, синтаксично-фразеологічна чистота, Шевченкова мова, народня синтакса, імітації під слов'янську мову, язикова самосвідомість Сквороди, словолад письменника, стилістичне значіння.

Засновник української лінгвостилістики Л. Булаховський вказував на стилістичне розшарування мови. З-поміж інших цінних спостережень щодо стилістичних властивостей мови важливими видаються прагнення науковця окреслити поняття стилю. «Засоби нашої мови, що припускають можливість вибору, – зауважував учений, – будучи відповідним способом використані тим, хто пише або говорить, утворюють те, що ми звемо словесним стилем» [Булаховський 1931: 353]: *авторова мова, авторський мовний стиль*. «Обґрунтування об'єкта лінгвостилістики, як зауважує С.П. Биби́к, супроводжувалося диференціацією функціональних стилів»: *тексти конфесіональні, культовий текст богослужбового характеру, письменство конфесіонального характеру, письменство церковного характеру, письменство державно-побутове, письменство світсько-державного характеру, художня мова, конфесіональна (культова) мова, канцелярська мова, актова мова* [Биби́к 2018: 30].

Вагомим науковим доробком зі стилістики української мови досліджуваного періоду є праці Л. Булаховського «*Загальний курс української мови*» (1929), «*Підвищений курс української мови*» (1929, 1931), за редакцією вченого, «*Основи мовознавства*» (1931–1932), створена у співавторстві з І. Завадовським. В «*Основах мовознавства*» окреслено основні поняття і терміни стилістики української мови, схарактеризовано *стилістичні засоби мови*, висвітлено питання *ритмомелодики, нормативності в мові, естетичну цінність мови*, виокремлено функціональні стилі, експресивну функцію мови, емоційну

цінність слова або фрази, образні слова, метафоричні значення слова, експресію, табу, евфемізми, фонетику дитячої мови, стилістичні норми.

Засадничими для української стилістики є «*Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)*» (1932) С. Смеречинського, що вийшли друком на початку тридцятих і призначені для філологів, учителів-словесників та студентства. Праця охоплює «розвідки та статті на теми переважно синтаксичні (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Об'єкт – народня мова, особливості, що характеризують українські народньо-територіяльні діалекти» [Смеречинський 1932: 6]. Мовознавець аналізує морфологічні категорії з огляду на їхні синтаксичні функції, особливості різнотипних синтаксичних конструкцій, властивих народній українській мові, значну увагу зосереджуючи на їхній *стилістичній вазі*, наголошуючи на вживанні цих конструкцій в усіх стилях, зокрема в науковому та публіцистичному. Активно вживані в цій праці поширені на той час терміни: *стилістика, літературна українська мова, українська мова сучасна, народня українська мова, жива мова українська, народньо-мовні факти, мовні особливості, характеристичні особливості, характеристичні риси, стилістична вага, прикмета української мови*.

Стилістичні явища стали об'єктом аналізу в мовознавчих і літературознавчих наукових розвідках М. Йогансена: «*Шляхи розвитку сучасної літ. укр. мови*» (1925), «*Елементарні закони версифікації (віршування)*» (1922), «*Як будується оповідання. Аналіз прозових зразків*» (1927). Мовознавець розкриває окремі питання стилістики: *література як мистецтво слова, поетична та прозаїчна мова, основні засоби милозвучності, образ-малюнок*, що, на його думку, є «найголовнішим джерелом поезії, самим істотним її елементом» [Йогансен 2009: 543], й презентує зразки стилістичного аналізу поетичного і прозового текстів.

Низка праць з теоретичних і практичних питань стилістики представлена в доробку О. Фінкеля. У статті «*Короткий вступ до теоретичної стилістики*» (1927), опублікованій у першому випускові «*Наукових записок Харківської н.-д. кафедри мовознавства*», учений визначає поняття стилю як «індивідуальне

естетичне слововживання», й розмежовує поняття *мова* і *мовлення* (*мова* і *язик*). Стилістику окреслює як науку про мову, а мову вважає не лише засобом висловлення думки, пізнання та спілкування, а й витвором мистецтва. У мові розрізняє явища конструктивні, спрямовані на забезпечення комунікативних функцій, які вивчає граматика, й естетичні, які досліджує стилістика. Саме ці явища проаналізовано в статті.

Ще однією вагомою працею мовознавця зі стилістики є стаття «*Семантико-стилістичні етюди*» («*Наукові записки Харківської н.-д. кафедри мовознавства*», 1929, вип. 2). Автор зосереджує увагу на зміні семантики слова та причинах, що її викликають, на зіставленні попереднього й нового значень, а також на евфемізмах, іронії, ономасії та ін. Питання мови і стилю є ключовими в статті «*Майстерність “Конотопської відьми”*» (1928) й у працях, присвячених перекладу: «*Г.Ф. Квітка – перекладач власних творів*» (1929), «*Теорія й практика перекладу*» (1929).

Вагомим здобутком, на наш погляд, є теоретичні праці автора з перекладознавства, які значною мірою прислужилися стилістиці. Основним критерієм якості перекладу О. Фінкель вважає *стилістичну адекватність*, і тому чи не найбільше уваги у своїх працях приділяє стилістичним засобам перекладу, які слугують, на його думку, «визначенню якості точности та ступеня художности перекладу українською мовою» [Олександр Фінкель 2007: 57]. Цьому сприяє і врахування таких категорій та понять стилістики: *теоретична стилістика, чиста ідеальна стилістика, стилістика твору, стиль автора, стилістичний елемент, стилістичні компоненти, стилістичні відміни, стилістичні відміни оригіналу, адекватні стилістичні засоби, стилістичне переосмислення, стилістична адекватність, збереження чужої стилістики*.

Основна проблема перекладу, за О. Фінкелем, – це проблема жанру і слова: *прозовий (нехудожній переклад, науковий, діловий); поетичний, художній, віршований і невіршований переклад, віршові твори, прозаїчні твори, зразки літературних шкіль, псевдоклясична і романтична теорія перекладу, точність перекладу, мистецтво перекладу; проблема перекладу, проблема слова, переклад-імітація, переклад-стилізація,*

еклектичний метод; загальна авторова поетика, тропи, парафрази, ампліфікації, опущення, евфонія, рима, ритм, ідіоми, римовані та ритмічні уривки; лексичні реєстри, семантика, синонімія; передача архаїзмів, неологізмів, діалектизмів, барбаризмів оригіналу; синтактичні явища, синтаксичні особливості, синтаксичні форми.

На переконання мовознавця, «...переклад є не тільки відтворювання чистої ідеальної стилістики, а завжди сприймання чужої культури» [Олександр Фінкель 2007: 55]; «...точність перекладу є поняття комплексне, яке складається з елементів технічного відтворювання деяких структурних моментів твору та з елементів передачі моментів культурного характеру» [там само]. З огляду на зазначене, він актуалізує такі поняття: *формальні ознаки людських мов, явища позамовні, сприймання чужої культури, збереження духу цілого твору, соціально-культурний характер, переосмислення змісту, історичні реалії, місцевий колорит, часовий колорит, мовні функції, граматичальний характер, тобто різниця в структурі мов.*

Окрім названих праць, у яких питання стилістики висвітлено дотично до питань культури мови та перекладу, наприкінці 20-х – на початку 30-х років з'являються й теоретичні розвідки із загальної стилістики (Т. Зайцева «*Стилістичне значення генітива приналежності присвійних прикметників*», 1930), а також систематичні курси. Щоправда, з останніх можна назвати лише працю Б. Ткаченка «*Нарис української стилістики*», що вийшла впродовж 1930 р. у вигляді п'яти окремих лекцій-брошур (загальний обсяг – близько 10 друкованих аркушів) за редакцією Л. Булаховського. Вона була першою загалом вдалою спробою систематичного викладу питань української стилістики.

Вагомим здобутком автора цієї праці було те, що він досягнув принципи й підходи західноєвропейської стилістики, зокрема відому на той час працю швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, а також напрацювання зі слов'янського мовознавства. Актуальними на сьогодні є положення праці Б. Ткаченка: визначення предмету вивчення та завдань стилістики як лінгвістичної дисципліни: «Стилістика вивчає індивідуальну мову з семантичного погляду... Вона має з семантичного погляду вивчати до-

бір (систему) висловних засобів, властивих мовній одиниці чи мовній групі в їх розмаїтих мовних функціях» [Ткаченко 1929–1930?, I: 6–8]; основне завдання стиліста щодо мови художнього твору вчений убачає у відповіді на два запитання: *чому він так сказав і що мав на увазі; для чого він так сказав і що саме хотів цим висловити*); окреслення термінологічного апарату лінгвостилістики: *стиль, індивідуальна мова, селянська мова, мова літературна (нормальна мова, спільна мова, спільно-нормальна мова), літературне мовлення, поняття літературної норми, групові стилі, висловні засоби, функціональні відміни (лексичні, синтаксичні)*; обґрунтування доцільності вживання терміна *літературна мова* на відміну від інших термінів; виокремлення індивідуальних і функціональних стилів української мови та їх характеристика; з'ясування відповідності назв окремих понять їх змістові [Черемська 2017].

Праці мовознавців Харківської філологічної школи 20–30-х рр. ХХ ст. засвідчують тезу про «синтетичний характер» стилістичних досліджень, що поєднували «опис фонетичних, лексичних, граматичних, фразеологічних одиниць із виявленням їх стилістичних значень, наявних у конкретному використанні, у зіставленні паралельних мовних форм. Фіксація стилістичних значень у нормативних курсах української мови, у численних практичних порадниках була ознакою динамічної природи літературної норми, її часопросторового оцінювання» [Єрмоленко 2018: 16].

Під час аналізу стилістичних термінів, уживаних у працях мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст., простежено й такі характерні особливості цього періоду: 1) неусталеність термінології; 2) варіантність у термінологічній системі стилістики; 3) послідовне вживання лексеми *мова* в терміносполуках, а також використання іменника *язик* і похідних від нього.

Отже, вагомими здобутками вчених стало обґрунтування стилістики як окремої навчальної дисципліни, визначення основних її понять, систематизація мовних явищ за окремими функціональними стилями й за носіями відповідних мовних властивостей; формулювання практичних порад щодо вживання лексичних груп, фразеологізмів, граматичних форм; аналіз ідіостильових рис творів української літературної класики.

Бибик С. Леонід Арсенійович Булаховський: біля витоків української лінгвостилістики. *Культура слова*. 2018. Вип. 89. С. 27–39.

Булаховський Л.А. Основи мовознавства. Лекції III–IV: Стилістичні засоби мови. Харків, 1931. С. 36–60.

Гладкий М. Наша газетна мова. Харків: ДВУ, 1928. URL: <http://elib.nplu.org/object.html?id=9706>

Єрмоленко С. Стилістика – механізм формування і розвитку літературної мови. *Культура слова*. 2018. Вип. 89. С. 13–26.

Йогансен М. Вибрані твори. Упоряд. Р. Мельників. Київ: Смолоскип, 2009.

Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во С. Павличко, 2004.

Олександр Фінкель – забутий теоретик українського перекладознавства. За ред. Л.М. Черноватого, В.І. Карабана. Вінниця: Нова книга, 2007.

Синявський О. Порадник української мови. Харків – Берлін – Нью-Йорк: Космос, 1922.

Смерчинський С. Нариси з української синтакси в зв'язку з фразеологією та стилістикою. Харків: Радянська школа, 1932.

Сулима М. Українська фраза: Коротенькі начерки. Харків: Рух, 1928. URL: <https://t2u.org.ua/node/186>

Сумцов М.Ф. Начерк розвитку української літературної мови. Харків: Союз, 1918.

Ткаченко Б. Декілька слів про завдання і предмет стилістики. Лекція I. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)*. За ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930?

Черемська О. Потрактування понять «літературна мова», «нормативність» у «Нарисі української стилістики» Бориса Ткаченка. *Культура слова*. 2017. Вип. 87. С. 91–105.

REFERENCES

Bybyk, S. (2018). Leonid Arseniyovych Bulakhovskiy: from the sources of Ukrainian linguistics. *Culture of the Word*, 89, 27–39 (in Ukr.).

Bulakhovskiy, L.A. (1931). Fundamentals of Linguistics. Lecture III–IV. Stylistics means of speech. Kharkiv, 36–60 (in Ukr.).

Hladkyi, M. (1928). Our press Language. Kharkiv (in Ukr.).

Yermolenko, S. (2018). Stylistics – mechanism for the formation and development of literary language. *Culture of the Word*, 89, 13–26 (in Ukr.).

- Johansen, M. (2009). Selected works. R. Melnykiv, ed. Kyiv (in Ukr.).
- Kurylo, O. (2004). Attention to contemporary Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
- Chernovatyi, L.M., Karaban, V.I. (Eds.). (2007). Oleksander Finkel – the forgotten theoretician of Ukrainian translation studies. Vinnytsia (in Ukr.).
- Syniavskiy, O. (1922). Ukrainian language advisor. Kharkiv – Berlin – New-York (in Ukr.).
- Smerechynskiy, S. (1932). Essays on Ukrainian syntax in connection with phraseology and stylistics. Kharkiv (in Ukr.).
- Sulyma, M. (1928). Ukrainian phrase: Short sketches. Kharkiv. URL: <https://r2u.org.ua/node/186> (in Ukr.).
- Sumtsov, M. (1918). An outline of the development of the Ukrainian literary language. Kharkiv (in Ukr.).
- Tkachenko, B. (1929–1930?). A few words about the tasks and the subject of stylistics: Lecture 1. *Essay on Ukrainian Stylistics* (in 5 lectures). Kharkiv (in Ukr.).
- Cheremska, O. (2017). Interpretation of the concepts of «literary language» and «normativity» in Boris Tkachenko’s “Essay on Ukrainian Stylistics”. *Culture of the Word*, 87, 91–105 (in Ukr.).

Статтю отримано 10.12.2022

Olga Cheremska

STYLISTIC TERMINOLOGY IN THE WORKS OF LINGUISTS OF THE KHARKIV PHILOLOGICAL SCHOOL IN THE 20S–30S OF THE 20TH CENTURY

The article systematizes and analyzes the stylistic terminology presented in scientific studies, works on language culture, stylistics, and translation studies by representatives of the Kharkiv Philological School of the 20s-30s of the 20th century. Cross-cutting theoretical and practical issues related to the development of the terminological tools of Ukrainian linguistic stylistics during the period of its formation as a separate branch of linguistics are traced. The relevant stylistic categories relied on by researchers of the language and style of Ukrainian classical writers, the language of science and journalism are noted: modern literary

language, living language, folk language, sense of language, linguistic taste, peculiarities of the Ukrainian language, scientific language, artistic language, language of the press, literary norm, literary form, verbal formulas, linguistic phenomenon, specific meaning, context, synonyms, construction not characteristic of the Ukrainian language, *uzus*. Emphasis is placed on the fact that in the works of M. Sumtsov, O. Kurylo, O. Siniavskiyi, M. Hladkyi, M. Sulyma, M. Johansen, S. Smerechynskiyi, L. Bulakhovskiyi, B. Tkachenko, O. Finkel, the terms and facts of the language in the broad context of other languages, with the involvement of foreign language counterparts. Underscored the advantage of studying stylistic means in practical terms as an additional characteristic of lexical, phraseological, grammatical phenomena, as a means of diversification, development of general literary norms. The characteristic features of this period are noted: 1) the instability of terminology, 2) the presence of variants in the terminological system of stylistics, 3) the consistent use of the lexemes language and language in term compounds. Substantial achievements of scientists were the justification of stylistics as a separate educational discipline, the definition of the main concepts of stylistics, the systematization of linguistic phenomena according to separate functional styles and according to the carriers of the corresponding linguistic properties; formulation of practical advice on the use of lexical groups, phraseological units, grammatical forms; analysis of idiosyncratic features of Ukrainian literary classics. The study of a specific terminological system in diachrony outlines the trends in the development of linguistic terminology in general.

Key words: literary language of the Ukrainian, linguistic stylistics, linguistic style, means of speech, stylistic terminology, Kharkiv linguistic school.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.15>

УДК 811. 161.2'373. 21

ОЙКОНІМІЯ УКРАЇНИ ХХ–ХХІ СТ.: ДЕФОРМАЦІЯ ТА ВІДНОВА (ЛІНГВОІСТОРИЧНИЙ ТА ЕКОЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІРИ)

МАКАРЕЦЬ
Юлія Сергіївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови;
Національний педагогічний універ-
ситет ім. М.П. Драгоманова;
вул. Пирогова, 9, м. Київ, 02000;
e-mail: makarets_julija@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5372-5820

Iuliia
MAKARETS,

candidate of Philological Sciences,
Docent, Associate Professor at
the Department of the Ukrainian
Language,
National Pedagogical Dragomanov
University;
9 Pyrohova St., Kyiv, 02000, Ukraine;
e-mail: makarets_julija@ukr.net

У статті досліджено зміни, що відбувалися в українській ойконімії протягом ХХ–ХХІ ст. Окреслено напрями її деформації в радянський період, проаналізовано співмірність радянського ойконімоциду й пострадянського відновлення ойконійного ландшафту та визначено основні проблеми на шляху до подолання колоніального спадку в назвах населених пунктів України.

Ключові слова: ойконім, ойконімія, топонім, топоназва, декомунізація.

Онім як вербальний засіб індивідуалізації і водночас об'єднання, зокрема за національною ознакою, у кризові моменти існування країни привертає пильну увагу не лише лінгвістів, істориків чи культурологів, а й державних діячів, що робить його мовною одиницею геополітичного рівня. Порівняно з апелюваннями, поява яких стихійна, а розвиток здебільшого природний, визначений мовною спільнотою та закономірностями мовної системи, власні назви часто зазнають зовнішнього втручання і примусової зміни. Чи не найвиразніше це виявляється в системі географічних онімів – мовних засобів маркування такого важливого ресурсу, як територія. Здійснює лінгвальне означення простору зазвичай та спільнота, яка в ньому існує,

закріплюючи в топонімах знання про історико-культурні чи соціально-побутові особливості місцевого життя або морально-етичні чи естетичні оцінки. Для неї це один зі способів укорінення, а часова тяглість назви – свідчення історичного права на позначений вербально простір. В умовах колонізації такий принцип порушується. Намагання колонізатора втримати захоплені території та асимілювати населення завжди пов'язані з втручанням у місцевий онімкон: зміна антропонімії зневиразнює уявлення наступних поколінь про етнічну належність роду, а деформація топонімії стирає пам'ять про автохтонних жителів і переозначає захоплені землі як належні колонізаторові, фіксуючи його мову, ідеологію та імена правителів. Тому для держав з колоніальним минулим вивчення топонімії (й ойконімії зокрема) особливо актуальне в контексті ствердження історичного права на свою територію та збереження територіальної цілісності.

У ХХ ст. українська ойконімія зазнала значного втручання радянського режиму: **назви населених пунктів змінювали рішенням органів влади, через що ойконіми втрачали глибинний зв'язок з територією та її населенням.** Суто ідеологічна мотивація змін та їх безсистемність спотворювали питомий топонімічний ландшафт, нові назви ставали інструментом пропаганди, ідеологічно маркованими штампами, частота повторень яких, сягаючи десятків разів, нівелювала призначення ойконіма індивідуалізувати (у радянський період в Україні було зафіксовано 99 населених пунктів з назвою *Жовтневе*, з них 17 – у Харківській області, 10 – у Полтавській, по 7 – у Київській, Миколаївській і Сумській [Лабінська 2016: 229]).

Перший етап перейменувань припадає на 20–30-ті рр. ХХ ст. На хвилі пореволюційних настроїв завдяки ініціативності новосформованих радянських органів влади різного рівня зміни були масовими й хаотичними, але уже в цей час формуються визначальні для радянського назівництва тенденції.

Дорадянські ойконіми України почали замінятися назвами, що містили радянську й комуністичну символіку, наприклад, колоратив *червоний* як назву політичного кольору комунізму, що міг стати самостійною назвою, замінити атрибутивний компонент попередньої складеної або ж бути частиною нової. Наприклад,

Старе Село (Сум.) перейменували в *Червоне*, *Преображенку* (Херс.) – у *Червоний Чабан*, *Володькову Дівичю* (Чер.) – у *Червоні Партизани*, *Співаківку* (Хар.) – у *Червоний Шахтар*, *Княжу Долину* (Хар.) – у *Червоний Прапор*, *Петропавлівку* (Луг.) – у *Червону Поляну*, *Криндачівку* (Луг.) – у *Красний Луч*, *Драницькі Хатки* (Жит.) – у *Червоні Хатки*¹ тощо. У 2016 р. в межах декомунізації перейменовано майже півтори сотні населених пунктів, що містили цей колоратив у варіантах *червоний* або *красний*². На основі ідеологеми ‘Жовтнева революція’ виникли ойконіми *Жовтневе*, *Жовтень*, *Червоний Жовтень*, *Десятиріччя Жовтня*, *Жовтневий Промінь*, *Жовтнівка*, *Здобуток Жовтня*, *Право Жовтня*, *Жовтнева Революція*; ідеологему ‘Перше травня’ фіксували ойконіми *Першотравневе*, *Перше Травня*, *Першотравенка*, *Першотравенськ*; ідеологему ‘Червона армія’ вербалізовано в ойконімах *Червоноармійське*, *Червоноармійськ*. Із 20-х рр. ХХ ст. і в наступні десятиліття з’являлися назви *Радянське*, *Радсело*; *Пролетарське*, *Пролетарій*, *Пролетарка*, *Пролетарський*, *Пролетар*; *Колгоспне*, *Колгоспівка*, *Радгоспне*, *Радгоспний*, *Радгоспівка*; *Комуніст*, *Комуністичне*; *Комунарськ* *Комунарівка*, *Комунарка*, *Юнокомунарівськ* тощо.

Фіксацію ідеологем супроводжувало російщення ойконімів, у які потрапляли слова російської мови: *Октябр*, *Красний Октябр*, *Октябрське*, *Октябрицина*, *Первомайське*, *Первомайськ*, *Красноармійське*, *Красноармійськ*, *Красне*, *Советське* та ін. Про розмах цього явища свідчить хоча б те, що в 2016 р. у різних областях України було змінено 19 ойконімів, мотивованих російським словом *октябрь*, та 24, у яких був компонент *красний* (у значенні кольору) або *красно-* (*Красноармійськ*, *Краснофедорівка*, *Красний Партизан*, *Красний Пахар*, *Красний Октябр*, *Красна Зоря*). В ойконімію України потрапляли

¹ Тут і далі інформацію про перейменування населених пунктів у радянських період подано за виданням: Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Київ, 1967–1974.

² Тут і далі дані про перейменування населених пунктів України в період незалежності подано за джерелами: Алфавітний покажчик нових і старих найменувань населених пунктів, які були перейменовані з 01.01.2016 по 01.10.2016. URL: <https://cutt.ly/T0p6gj7>; Алфавітний покажчик старих і нових найменувань населених пунктів. URL: <https://cutt.ly/30p6Ocl>

й абрєвіатури радянської новомови. З'явилися населені пункти *Зугрес* (від 'Зуївська державна (рос. государственная) електростанція'), *Есхар* (від 'Електрична станція Харківщини'), *Радсад* (від 'радянський сад'), *Соцмістечко* (від 'соціалістичне містечко'), *Кімівка* (назва походить від 'комуністичний інтернаціонал молоді').

Численна група радянських ойконімів – назви, мотивовані прізвищами радянських партійних діячів та ідеологів комунізму (т. зв. меморіальні ойконіми). За імперського режиму населеним пунктам України також давали назви, мотивовані іменем правителя або прізвищем поміщика (так, наприклад, *Січеслав* (нині Дніпро) став *Катеринославом*). Радянський режим не лише перейняв цей інструмент колонізації території, а й розширив його використання. Від початку 20-х рр. ХХ ст. і впродовж усього радянського періоду найбільше меморіальних ойконімів було утворено від прізвища (іноді й імені) Леніна: *Ленінське* (найпопулярніший варіант: під час декомунізації в 2016 р. перейменовано 29 населених пунктів із такою назвою), *Леніна Перше*, *Леніне Друге*, *Ленінове*, *Ленінталь*, *Ленінська Слобода*; *Володимиро-Ульяновка*, *Ілліча*, *Іллічівське*, *Пам'яті Ілліча* тощо. Зрештою виникла необхідність обмежити появу таких одиниць, тож ВУЦВК у 1929 р. встановив, що називатися іменем вождя революції або назвою, пов'язаною з революційною епохою, можуть тільки поселення, які «заслужують» цього [Центральний державний архів], закріпивши використання меморіальних ойконімів як нагороди за заслуги перед режимом.

У цей час чимало населених пунктів змінили історичну назву на мотивовану прізвищем одного з червоноармійських ватажків, яких героїзувала радянська пропаганда і які прислужилися радянській окупації України – Чапаєва або Будьонного: у *Будьонівку* (варіант *Будьоннівка*) були перейменовані *Билка* (Чер.), *Новомиколаївка* (Дон.), *Юшине-Козинка* (Хар.), *Долинський* (Мик.) та ін.; у *Чапаєвку* – *Воскресенка* (Зап.), *Жидівці* (Він.), *Богушкова Слобідка*, *Панський Міст* (Черк.) та ін. Із середини 30-х рр. ХХ ст. популярною основою для меморіальних ойконімів стало прізвище Кіров, від якого утворилися *Кірове* (найуживаніша назва; у 2016 р. змінено 28 таких ойконімів),

Кіровка, Кіровське, Кіровськ, Кіровоград, Кірова. Наприклад, перейменували в *Кірове – Рикове* (Чер.), *Жеребець* (Зап.), *Галич* (Хар.), *Бокове* (Кір.), *Кучаків* (Київ.), *Рачки* (Він.), у *Кіровське – Обухівку* (Дн.), у *Кірова – Хутір Симоненків* (Зап.); у *Кіровку – Миролюбівку* (Кір.), *Псярівку* (Він.) та ін. Цей ряд можна продовжити. Певне уявлення про поширеність таких назв можна отримати з кількості перейменованих у 2016 р. під час декомунізації: утворених від прізвища Ленін (Ульянов) – 66, Кіров – 49, Чапаєв – 33, Фрунзе – 16, Держинський – 15 тощо.

Точно обрахувати масштаби меморіалізації ойконімії УРСР важко, що пов'язано як з частотою перейменувань (за 70 років режиму деякі населені пункти могли змінити назву 3–4 рази: *Чемеринськ* (Дн.; сьогодні *Вакулове*) – *Сталіндорф* (1934) – *Сталінське* (1944) – *Жовтневе* (1961); *Федорівка* (Зап.; нині *Федорівка*) – *Власівка* (1925) – *Федорівка* (1935) – *Чубарівка* (1960); *Долинський* (Мик.; сьогодні *Новомихайлівське*) – *Будьоннівка* (1926) – *Жовтневе* (1957)), так і з високою динамікою самої мережі поселень.

У тогочасну ойконімію України потрапили прізвища лише кількох українців, чій біографія або окремі вчинки відповідали ідеології партії. Від прізвища Кобзаря були утворені ойконіми *Шевченкове, Шевченка, Шевченко, Тарас Шевченко, Шевченківка* (наприклад, у *Шевченкове* перейменували *Ковалеве* (Дн.), *Кирилівку* (Черк.), *Гирявку* і *Чортороги* (Сум.), *Кара-Махмет* (Од.), *Булацелівку* (Хар.), у *Шевченківку – Куликівку* (Пол.), у *Тараса Шевченка – Тарасевичеві Велички* (Чер.), у *Шевченка – Новотроїцьке* (Зап.)). У Чернігівській області з'явилося *Михайло-Коцюбинське* (кол. *Козел*), а кількома десятиліттями пізніше в західних регіонах кілька населених пунктів назвали на честь Івана Франка: *Івано-Франкове* (кол. *Янів*), *Івана-Франка* (кол. *Нагуєвичі*), *Івано-Франківськ* (кол. *Станіслав*). Витлумачуючи Переяславські угоди 1654 р. як вияв «споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання з російським», радянські ідеологи перейменували *Проскурів* (тоді центр Кам'янець-Подільської області) на *Хмельницький*, а в назву міста *Переяслав* додали другий компонент – *Переяслав-Хмельницький*, що свідчить про вагоме місце, відведене козацькому ватажку в радянському наративі «дружби» народів.

У 20–30-х рр. ХХ ст. сформувалися ще кілька менш потужних, проте виразних тенденцій. Почали зникати назви (і відповідно не з'являлися нові), мотивовані поняттями, пов'язаними з релігією і церквою (Бог, святість, дух, хрест, церква, піп тощо): *Боголюбове* (Сум.) перейменували в *Петрівське*; *Боголюбівку* (Дон.) й *Святодухівку* (Зап.) – у *Ворошилівку*; *Богоявленськ* (Мик.), *Попівку* й *Святоцьке* (Київ.) – у *Жовтневе*; *Попову Греблю* (Він.) – у *Червону Греблю*; *Всесвятське* (Дон.) – у *Новоукраїнку*; *Крестівку* (Дон.) – у *Краснівку*, *Хрести* (Хар.) – у *Червону Гусарівку*, *Божедарівку* (Чер.) – у *Щорськ* тощо. Крім того, почалася заміна немилозвучних ойконімів або ж таких, мотиваційну основу яких могли вважати образливою: *Самохвалівка* (Кір.) стала *Лозуваткою*, *Псярівка* (Він.) – *Кіровим*, *Гнійне* (Вол.) – *Красноставом*, *Воняйки* (Жит.) – *Красноставом*, *Помийник* (Черк.) – *Вікторівкою*, *Гнилиця* (Чер.) – *Знам'янкою*, *Прогної* (Херс.) – *Геройським*, *Свинобичі* (Жит.) – *Берестівкою*, *Товстобаби* (Тер.) – *Високим*.

Новий етап перейменувань припадає на 40-ві рр. ХХ ст. Сформовані в попередні десятиліття тенденції було доповнено ще кількома, пов'язаними з Другою світовою війною, прагненням радянської влади до етнічної уніфікації населення Союзу, що виявлялося зокрема в російській насильницькій асиміляції та масових депортаціях корінних народів, і намаганням усунути сліди попередніх режимів.

З початком Другої світової війни радянська влада звинуватила в державній зраді, шпигунстві й диверсіях етнічних німців, які проживали в різних регіонах України, зокрема чимало їх було в південних, оскільки в ХІХ ст. імперський режим захоплював німецьких колоністів до переселення на ці землі. Їх депортували в Сибір і Казахську РСР, а засновані ними поселення, що мали назви виразно німецького походження, протягом 1944–1946 рр. перейменували (*Ново-Люстдорф* – у *Дмитрівку*, *Йозефсталь* – у *Йосипівку*, *Страсбург* – у *Кучурган*, *Лейпціг* – у *Серпневе*, *Раштадт* – у *Поріччя*, *Леленталь* – у *Поділля*, *Рорбах* – у *Новосвітлівку*, *Гільдендорф* – у *Красносілку* тощо). Колаборантами нацистів були оголошені кримські татари, що стало виправданням вчиненого щодо них геноциду. Після їх депортації в 1944 р. відбулося масове перейменування населених

пунктів Криму. На Кримському півострові нові назви отримали близько 90 % поселень [Андрощук 2004], а після 1990 р. історичну назву повернули одиниці – *Коктебель, Партевіт, Сарипаш*. Нові ойконіми мали слов'янське походження, що фактично нищило питомий ойконіміїний ландшафт краю (*Ак-Мечеть – Чорноморське, Аблак-Аджи – Калинівка, Абузлар – Високе, Джага-Кулчук – Лазурне, Кара-Аджи – Оленівка, Муса-Алі – Зайцеве, Немсе-Чагалтай – Северне* тощо). Зміни охопили й сусідні регіони, наприклад, Одещину: *Галілеїти* перейменували в *Десантне, Кара-Махмет – у Шевченкове, Акмангіт – у Білолісся*. Одночасно змінювали назви поселень, заснованих у південній Україні представниками інших народів, зокрема болгарами та молдаванами (*Долукіой (болг.) – Багате, Дермендери (болг.) – Каланчак, Кайраклія (болг.) – Лоцінівка, Єрдек Бурну (болг.) – Утконосівка, Єнікіой (болг.) – Новоселівка; Фрикацей (молд.) – Лиманське, Далекій Бейкуш (молд.) – Чорноморка та ін.*)

На Закарпатті після приєднання почали прибирати сліди мадярського панування: тільки «Історія міст і сіл Української РСР» фіксує понад 60 поселень, перейменованих з 1944 по 1948 рр.: *Бекень у Бобове, Сірма у Дротинці, Егреш у Олешки, Тісокерестур у Перехрестя, Мала Тарна у Хижа, Гатмег у Загаття* та ін. На Заході України прибирали з назв лексеми, які свідчили про зв'язки з іншими народами, зокрема поляками, наприклад, на Львівщині: *Ляшки Зав'язані* перейменували в *Зав'язанці, Білку Шляхетську – у Верхню Білку, Синевідсько Вижне – у Верхнє Синьовидне* тощо.

У наступні десятиліття розширилася мотиваційна база меморіальних топонімів, але питома кількість таких новотворів серед радянських ойконімів зменшилася порівняно з попередніми періодами. Перевагу надавали одиницям, мотивованим радянськими реаліями чи ідеологемами, або ж назвам на зразок *Трудове, Калинівка, Малинівка, Садове, Прилісне, Мирне, Світанок, Дружба* тощо. Ойконімія відображала політику партії, тож на ній позначилися і засудження культу особи Сталіна та поступовий відхід від сталінізму. Були замінені ойконіми, мотивовані прізвищами колишнього вождя та його послідовних соратників Ворошилова та Будьонного: *Сталіно* перейменува-

ли в *Донецьк*, *Ворошиловськ* (Луг.; до 1931 р. *Алчевськ*) – у *Комунарськ* (1961), зникали з мапи так само масово, як з'являлися у 20–30-х рр. ХХ ст., ойконіми *Ворошилівка* (*Ворошиловка*) та *Будьонівка* (*Будьонівка*) (офіційна причина – прийняття постанови, яка забороняла називати поселення на честь живих людей). У 1958 р. змінило назву на *Луганськ* місто *Ворошиловград* (але вже в 1970 р. повернули меморіальний ойконім). У цей час особливо активно перейменовували населені пункти на Заході України та Волині, хоча загалом процес не припинявся і в решті українських регіонів.

Радянський режим не тільки підміняв мотиваційну базу ойконімії України, а й деформував її дериваційні принципи, спотворив уявлення про продуктивність словотвірних типів і закріпив у ойконімах численні порушення лексичних, фонетичних, граматичних та правописних норм української мови.

У нових ойконімах України радянського періоду виразно переважають форманти *-івк-*, *-ськ-*, *-ов-* (*-ев-*), *-н-*. Вони виявляли продуктивність і в дорадянській час, проте радянське назівництво майже уніфікувало до них усі можливі в радянських ойконімах словотворчі засоби, витісняючи інші афікси. Так, унаслідок перейменування скоротилася кількість ойконімів із суфіксами *-ич(і)*, *-івц(і)*, *-ніль* та ін.: *Таранушичі* (Пол.) перейменували в *Кірове*, *Маневичі* (Вол.) – у *Прилісне*; *Війтівці* (Київ.) – у *Поділля*, *Гулівці* (Він.) – у *Комунарівку*; *Чистоніль* (Дн.) – у *Кірове*, *Олександроніль* (Дон.) – у *Розівку* тощо, а нові, утворені за цією моделлю, майже не з'являлися. Натомість (особливо у східних регіонах) була штучно стимульована продуктивність відприкметникових назв на *-ськ*: *Червоноармійськ*, *Артемівськ*, *Молодогвардійськ*, *Периотравенськ*, *Володарськ*. Серед українських ойконімів закріпилися одиниці на зразок *Советське*, *Октябрське*, *Красноармійське*, що мають російськомовну словотвірну базу. Чимало нових ойконімів цього періоду містять порушення фонетичних і граматичних норм української мови, зумовлених впливом російської, наприклад: *Чкаловка*, *Ульяновка* замість *Чкалівка*, *Ульянівка*; *Ровно* і *Ровенська* область замість *Рівне* і *Рівненська* область; назви поселень *Ясенівський* замість *Ясенівське*; *Данине* (*Данино*) замість *Данина*; *Міліардів-*

ка (досі в цій формі) замість *Мільярдівка*, *Мечнікове* (досі в цій формі) замість *Мечниково* тощо.

Поодинокі спроби виправити завдану українській ойконімії радянським режимом шкоду розпочалися з кінця 80-х рр. XX ст. У 1989–1990 рр. змінили комуністичну назву кілька великих міст: *Ворошиловград* знову став *Луганськом*, а *Жданову* повернули назву *Маріуполь*. У 1991 р. ухвалено Постанову Президії ВР УРСР «Про приведення назви міста Ровно і Ровенської області у відповідність до правил українського правопису», яка закріпила правильну українську вимову та написання *Рівне* та *Рівненська*. Активно зміни відбувалися на Львівщині: у роки напередодні проголошення незалежності тут перейменували півтори сотні населених пунктів. Переважно зміни стосувалися фонетичного (відновлення чергування *о*, *е* з *і*, заміни *а* на *о*, *і* на *и*, *и* на *е*; м'якості приголосного чи його заміни тощо) і граматичного (заміни прикметникової форми іменниковою, форми однини множиною, уточнення суфікса чи значення роду тощо) аспектів, наприклад: ойконім *Коз'я* змінили на *Кіз'я*, *Гребенці* – на *Гребінці*, *Баяничі* – на *Бояничі*, *Пиратин* на *Пирятин* та ін. У 1991–1993 рр. тут відбувалося відновлення дорадянських ойконімів: *Правда* (1951) повернуло назву *Хоробрів*, *Яблунівка* (1946) – *Угерсько*, *Івана-Франка* (1945) – *Нагуєвичі*, *Некстеров* (1951) – *Жовква* та ін. У цей час почалися зміни й у назвах населених пунктів Закарпаття, апогей яких припав на 1995 р., коли назву змінили понад сто населених пунктів. Деякі з них повернули історичний ойконім (*Есень* (кол. *Яворове*), *Бене* (кол. *Добросілля*), *Батьово* (кол. *Вузлове*), *Гут* (кол. *Гараздівка*), *Сюрте* (кол. *Струмківка*)), а близько 75 % уточнили закінчення: *Арданове* – *Арданово*, *Березове* – *Березово* та ін. Щодо правомірності закріплення в офіційному оніміконі форм *В. Добош* відзначив, що наявність в українській мові двох морфологічних типів назв поселень середнього роду з суфіксами *-ов-*, *-ин-*, *-н-* (з кінцевим *-о*, що відмінюються, як іменники середнього роду II відміни типу село, та кінцевим *-е*, що відмінюються, як прикметники типу дубовий, дубова, дубове) – це реальні історичні факти, які відповідають сучасним нормам [Добош 1993]. Нова хвиля дискусій щодо таких перейменувань розгорнулася у 2017 р. у зв'язку зі зміною назви *Мукачеве* на

Мукечево. Мовознавці не дійшли єдиної думки, оскільки одні вважали форми на *-е* наслідком радянської уніфікації ойконімії краю (Б. Галас, В. Дорош), інші наголошували, що кінцеве *-о* не відповідає нормам літературної мови (К. Городенська, О. Пононарив). Зрештою перейменування визнали допустимим з огляду на традицію утворення назв поселень в регіоні, але дискусія оголила проблему діалектизації в українській ойконімії.

У 90-ті рр. ХХ ст., хоч і не масово, але все ж повертати історичні назви деякі населені пункти Тернопільської та Івано-Франківської, Полтавської областей, протягом 2000-х рр. були змінені назви близько трьох десятків населених пунктів Рівненської та Чернігівської областей. Проте загалом більшість регіонів України, крім західних, зберігали радянську топоніміку.

Рішучим кроком до подолання наслідків радянзації в ойконімії стала ініційована Українським інститутом національної пам'яті та узаконена Верховною Радою України (2015) **декомунізація**. Установа уклала список комуністичних топонімів України, що мали бути перейменовані: до нього увійшли 795 сіл і селищ та 76 міст і містечок [Декомунізація], проте перейменовано було більше – 917 населених пунктів (щодо ще 70 населених пунктів на тимчасово окупованих територіях постанови про перейменування не набули чинності) [Алфавітний покажчик 2016]. Основними способами декомунізації топоніміки було повернення історичних назв або обрання нових, серед яких найпопулярнішими стали *Степове* (25), *Вишневе* (21), *Мирне* (15), *Благодатне* (13), *Покровське* (12), *Калинівка* (12), а також *Зоряне*, *Лісове*, *Слобожанське*, *Зарічне*, *Щасливе*. Деякі населені пункти обирали третій спосіб – трансформували комуністичну назву шляхом зміни форманта чи усічення компонента (наприклад, *Ілліча* (Дон.) змінило назву на *Іллінівка*, *Червонопрапорне* (Херс.) і *Червоне Знамено* (Хар.) – на *Червоне*, *Червоний Жовтень* (Зап.) – на *Жовтеньке*).

З кінця 80-х рр. до 2021 р. змінили назву понад 1,5 тисячі населених пунктів України, що послабило, але не нейтралізувало наслідки радянзації. Торкнувшись топоназв, що містять радянську чи комуністичну символіку, декомунізація не ставила за мету позбутися самих ономастичних принципів радянського назівництва. Тож населені пункти України досі

зберігають вигадані в радянський час і загалом не властиві українському топонімікону назви на зразок *Дружба*, *Прогрес*, *Перемога*. Не вдалося повністю позбутися і радянських ідеологем: у межах декомунізації було перейменовано 9 населених пунктів з назвою *Першотравневе* та 1 *Первомайськ*, натомість кілька десятків офіційних ойконімів досі мотивовані назвою одного з головних свят режиму «пролетарської диктатури», ще кілька десятків – російським її варіантом (*Первомайськ* (міста в Луганській і Миколаївській областях) та *Первомайське* (поселення в Донецькій, Херсонській, Сумській, Полтавській, Вінницькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській, Кіровоградській та ін. областях)). Аргументом противників перейменування стало те, що Перше Травня – міжнародне, а не суто радянське свято, натомість його ідеологічне навантаження за часів радянської окупації було проігнороване. Не змінили своєї назви області, обласні центри яких були перейменовані (*Кіровоградська* і *Дніпропетровська*), оскільки це потребувало внесення змін до Конституції України, тому назва Дніпропетровської області досі мотивована прізвищем ідеолога червоного терору й одного з організаторів Голодомору, а Кіровоградської – прізвищем організатора масових репресій. Залишається чимало ойконімів, які на перший погляд не підпадають під дію закону про декомунізацію, але дослідження їх етимології демонструє їх комуністичне походження. У 2016 р. на Львівщині селу *Максимівка* повернули історичну назву *Лібухове*, оскільки радянська назва, співзвучна з багатьма українськими ойконімами, увічніює офіцера НКВС Максимова [Казарін 2018]. Натомість чимало населених пунктів України, які в радянський час були перейменовані або отримали при заснуванні назву *Красне*, зберігають її, пояснюючи значенням «красивий» без аналізу первинних мотивів тогочасного назвіництва. Крім того, вона не торкнулася власне мовного аспекту проблеми, не ставлячи собі за мету усунути російськомовні впливи, переглянути словотвірні аспекти чи поновити в ойконімії питомі принципи номінації.

Не вирішила декомунізація і проблеми деколонізації топонімійного простору України. Ідеться не тільки про заміну історичних назв населених пунктів (зокрема козацьких, що давало змогу

стерти пам'ять поколінь про цю добу в історії краю), а й про те, що частина ойконімів України зберігає прізвища російських поміщиків, яким були подаровані українські землі, та назви російських військових підрозділів, які протягом XVIII–XIX ст. зміцнювали окупаційну владу Росії в Україні. Так, місто *Синельникове* (Дн.) назване на честь російського генерал-майора; ойконім *Дебальцеве* (Дон.) мотивований прізвищем воронезького статського радника І. Дебольцева, якому цар подарував село *Іллінка* за участь у придушенні повстання декабристів; ойконім *Новомосковськ* (Дон.) замінив історичну назву *Новоселиця*, оскільки імперські чиновники вирішили перетворити історично козацьке поселення в російське повітове місто; *Новопсков* (Луг.) – колишня *Закам'янка*, у якій у XIX ст. розквартирували Псковський полк і за традицією називання військових поселень змінили назву. Крім того, уваги потребують і наслідки деформації ойконімійного ландшафту під впливом інших асимілятивних процесів, зокрема мадяризації на Закарпатті.

Після 2016 р. змінили назву ще кілька десятків населених пунктів. Знаковою подією цього часу є те, що кілька населених пунктів, до назв яких радянська влада додала другий компонент як своєрідне уточнення, нарешті його позбулися: *Переяслав-Хмельницький* повернув назву *Переяслав* (2019), а *Володимир-Волинський* – *Володимир* (2021). Ці зміни тим важливіші, що не підпадають під дію закону про декомунізацію, а отже, їх здійснення визначене спільнотою, а не встановленою владою нормою. Улітку 2022 р. *Новоград-Волинський* повернув історичну назву *Звягель*, яка була змінена указом Катерини II. Ухвалена в умовах російсько-української війни, ця зміна сьогодні є першим проявом ширшого за декомунізацію процесу – деросіянізації ойконімікону. Ця проблема в час, коли Україна постала перед гострою необхідністю деколонізації державного простору та повернення вербальних символів історичної вкоріненості українства у свою територію, відкриває нові перспективи для наукових студій і потребує комплексного інтердисциплінарного підходу.

Отже, зміни, які відбувалися в ойконімії України впродовж радянського періоду, відображали тогочасну ідеологію: в ойконімах фіксували головні ідеологеми режиму, деформуючи

мотиваційну базу цих власних назв та перетворюючи із засобу індивідуалізації на пропагандистські штампи; визначальний для панівної доктрини культ особи виявився у значній продуктивності меморіальних ойконімів, утворених від прізвищ партійних діячів, ідеологів комунізму, рідше – місцевих активістів; націленість влади на етнічну асиміляцію виявлялася зокрема у фонетико-граматичному російщенні назв та руйнуванні їх глибинного зв'язку із місцевою спільнотою через підміну принципів номінації та твірних баз тощо. У часи незалежності деякі наслідки цих процесів були усунені, частина історичних назв відновлена, а радянських першоназв – змінена. Проте, долаючи наслідки, декомунізація не зачепила першопричин – радянських принципів назівництва, тож цей аспект ще потребує прискіпливої уваги.

Андрощук О. Переіменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX ст.). *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф.* Київ, 2004. С. 317–334.

Добош В.І. Проблеми правописної нормалізації назв населених пунктів Закарпаття. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: мат. наук.-практ. конф.* (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). Ужгород, 1993. С. 156–163.

Казарін П. «Декомунізація – перший етап деколонізації» – В'ятрович. *Радіо Свобода*. 10.05.2018. URL: <https://cutt.ly/o0p65dS>

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.1. Оп. 2. Спр. 388. Арк.184.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Він. – Вінницька область, Вол. – Волинська область, Дн. – Дніпропетровська область, Дон. – Донецька область, Жит. – Житомирська область, Зап. – Запорізька область, Кір. – Кіровоградська область, Київ. – Київська область, Луг. – Луганська область, Льв. – Львівська область, Мик. – Миколаївська область, Од. – Одеська область, Пол. – Полтавська область, Рів. – Рівненська область, Тер. – Тернопільська область, Хар. – Харківська область, Херс. – Херсонська область, Хм. – Хмельницька область, Черк. – Черкаська область, Чер. – Чернігівська область.

REFERENCES

Androschuk, O. (2004). Renaming objects of the administrative-territorial division of Crimea as a repressive and propaganda tool of state policy (second half of the 20th century). *Crimea in the historical realities of Ukraine: Materials of the scientific conference*. Kyiv, 317–334 (in Ukr.).

Dobosh, V.I. (1993). Problems of orthographic normalization of the names of settlements in Zakarpattia. *The Ukrainian language in Zakarpattia in the past and today: mat. of the science and practice conf. (Uzhhorod, 5–6 tr. 1992)*. Uzhhorod.

Kazarin, P. (2018). “Decommunization – the first stage of decolonization” – Viatrovych. *Radio Svoboda*. URL: <https://cutt.ly/o0p65dS>

Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. F. 1. Op. 2. Ref. 388, 184.

LEGEND

Vin. – Vinnytska oblast, Vol. – Volynska oblast, Dn. – Dnipropetrovska oblast, Don. – Donetsk oblast, Zhyt. – Zhytomyrska oblast, Zak. – Zakarpatska oblast, Zap. – Zaporizka oblast, Kyiv. – Kyivska oblast, Kir. – Kirovohradska oblast, Luh. – Luhanska oblast, Lv. – Lvivska oblast, Myk. – Mykolaivska oblast, Od. – Odeska oblast, Pol. – Poltavska oblast, Riv. – Rivnenska oblast, Sum. – Sumska oblast, Ter. – Ternopilska oblast, Khar. – Kharkivska oblast, Khers. – Khersonska oblast, Khm. – Khmelnytska oblast, Cherk. – Cherkaska oblast, Cher. – Chernihivska oblast.

Статтю отримано 11.12.2022

Iuliia Makarets

OEKONYMY OF UKRAINE IN THE 20TH-21ST CENTURIES: DEFORMATION AND RENEWAL (LINGUISTIC-HISTORICAL AND ECOLINGUISTIC DIMENSIONS)

The article offers an analysis of the changes that took place in the Ukrainian oekonymy during the 20th–21st centuries. It outlines the directions of its deformation in the Soviet period, analyzes the proportionality of the Soviet oekonymicide and the post-Soviet restoration of the oekonymic landscape and emphasizes the main problems on the way to overcoming the colonial legacy in the

names of settlements of Ukraine. The changes in the oekonymy of Ukraine during the Soviet times became a mirror reflection of the ideology of that time: the main ideologemes of the regime were fixed in the oekonyms by deforming its motivational base and turning them from a means of individualization into propaganda stamps; the cult of personality that was decisive for the dominant doctrine was manifested in the significant productivity of memorial oekonyms; the government's focus on the ethnic assimilation resulted in phonetic and grammatical russification of names and destruction of their deep connection with the local community. At the time of independence, some consequences of these processes were eliminated, some of the historical names were restored, and the originaly Soviet names were changed. However, overcoming the consequences, decommunization did not affect the root causes which are the Soviet principles of nomination, so this aspect still needs careful attention. Also, the issue of linguistic examination of the oekonymy of different regions of Ukraine remains urgent as well as acquisition of real validity by the norm of Art. 41 of the Law of Ukraine 'On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language', which establishes that toponyms must be performed in the state language, and therefore determines the need to eliminate the still numerous oekonyms, which still keep signs of lingual assimilation.

Key words: oekonym, oekonymy, toponym, toponym, decommunization.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.16>

УДК 811.111-23

КОНТЕКСТУАЛЬНІ СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕКЛАМНИХ ГУСТАТИВІВ

ШВЕЦЬ

Юлія Вікторівна,

аспірантка кафедри української мови та мовної підготовки іноземців, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, вул. Академіка Воробйова, буд. 15, кв. 384, 65031, м. Одеса, Україна; e-mail: shvetzdjudi@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1098-263X

Yuliia

SHVETS,

Postgraduate student of the Department of Ukrainian Language and Language Training for Foreigners, I.I. Mechnikov Odesa National University, 1B Akademika Vorobiova St., ap. 384, 65031, Odesa, Ukraine; e-mail: shvetzdjudi@gmail.com

У статті проаналізовано густаторну лексику (номени на позначення їжі та питва) як маркера харчосмакової культури українського народу. Схарактеризовано контекстуальне оточення густативів у межах слоганімікону української комерційної реклами у проєкції на їхній впливовий потенціал і лінгвокультурологічну цінність. Визначено найчастотнішу та найменш уживану групу густаторних кодів у межах реклами продуктів харчування та напоїв. Доведено, що досліджувані густаторні лексеми є яскравими маркерами традиційної культури кулінарного мистецтва українців, елементом багатовікової харчосмакової традиції українського народу.

Ключові слова: густаторна лексика, густативи, реклама, рекламний слоган, лексика на позначення їжі та питва, харчосмакова культура, лінгвокультурологія.

Лексика на позначення їжі та питва, або густаторна лексика, демонструє культуру споживання українського народу, його харчосмакові традиції та звичаї, відбиває багатовікову історію формування смаків і густаторних уподобань українців, виявляє їх ціннісні пріоритети, є активним засобом привертання уваги, що в цілому дає підстави вважати цей шар української лексики актуальним предметом вивчення в лінгвістичному аспекті. Вчені відзначають, що така лексика «...у тексті стає маркером національної та соціальної ідентичностей.

Вона може або відштовхувати носія іншої національної харчової культури, або викликати змішані почуття захоплення та гидливості від незвичності й екзотичності» [Юрчук 2020: 19], але водночас бути й потужним елементом привертання уваги: «Традиції національної кулінарії концептуалізуються передовсім у тих і в таких номенах національних продуктів, процесів і страв, котрі вмотивовано екстеріоризуються ще й у формах емоційно-оцінювальних суджень, стають найпомітнішими та найважливішими фактами виявів матеріально- та етикетно-ціннісних об'єктів та пріоритетів, властивих майже кожній достатньо сформованій лінгвокультурі харчування» [Ковпик 2014: 29]. Проте впливовий потенціал густативів, специфіку їхнього функціонування в різноманітних дискурсах (зокрема й рекламному) дотепер не досліджено, що увиразнює актуальність подальших студіювань цього важливого складника українського лексикону з обов'язковим залученням його лінгвокультурологічної оригінальності.

До різноаспектного аналізу густативів у своїх працях звертались такі українські та зарубіжні мовознавці, як Г. Віват, Т. Возняк, С. Ковпик, І. Колегаєва, С. Юрчук, а також Б. Батко-Токарц, Д. Очман, М. Рак та інші. Польська дослідниця Д. Очман наголошує на важливості цієї проблеми, оскільки «Зацікавленість у вивченні кулінарної культури з антропологічного погляду розглядають як важливий компонент людського життя на соціальному та індивідуальному рівнях. Якість та склад їжі, спосіб її приготування та вживання, поживна цінність, походження, і насамкінець вплив на навколишнє середовище людини та суспільства» [Очман, Пшибильська 2021: 103] в усьому розмаїтті їхніх діяльнісних виявів. Сучасний комунікативний простір засвідчує, що сьогодні практично будь-яка людина й будь-яке суспільство існує в широкій амплітуді різноманітних дискурсів, серед яких особливу увагу науковців привертає рекламний дискурс, що активно виявляє свій впливовий потенціал, найяскравіше реалізований у жанрі комерційної реклами (праці Т. Ковалевської [Ковалевська 2014: 169–174], Н. Кутузи [Кутуза 2015: 288] та ін.). Проте роль густативів у створенні сугестійних ефектів рекламного повідомлення, урахування їхнього лінгвокультурологічного потенціалу, виявлення їх контекстуального оточення

як сенсibilізатора текстового впливу ще не було предметом окремого дослідження. Отже, метою розвідки є виокремлення найчастотнішого контекстуального оточення густативів у межах слоганімікону української комерційної реклами у проекції на їхній впливовий потенціал і лінгвокультурологічну цінність. Мета передбачала виконання таких завдань: 1) виявити актуальні густативи в слоганах української реклами в їхній динаміці; 2) встановити найчастотніші контекстуальні оточення таких лексем; 3) пояснити впливовий потенціал зафіксованих моделей. Об'єктом статті є українська реклама їжі та напоїв, предметом – густаторна лексика як маркер потужного рекламного впливу та як елемент національної ментальності. Під час дослідження використано такі загальнонаукові та спеціальні методи: аналіз і синтез, кількісний, описовий для обробки результатів дослідження, суцільної вибірки для формування фактичної бази, а також компонентний, дистрибутивний і контекстуально-інтерпретаційний аналіз для виявлення текстової специфіки та впливового і культурологічного навантаження аналізованих лексем. Джерельною базою є українська комерційна реклама їжі та питва, а фактичним матеріалом – виокремлені з рекламних слоганів густаторні маркери. Відібрано та проаналізовано 25 рекламних слоганів у межах яких виокремлено такі густативи: *вареники, вода, горішки, зефір, йогурт, кава, каша, квас, кефір, ковбаси, молоко, морозиво, олія, пиво, плавлений сир, сир, сирок, сік, сметана, снєк, соус, томатна паста, хліб, шоколад, яйця* (перелік подано за алфавітом).

Здійснений аналіз рекламних слоганів уможливив виокремлення трьох основних груп, які репрезентують найчастотніші моделі контекстуального функціонування зафіксованих густативів:

1. Густативи, вжиті з художніми засобами: епітетами, метафорами, порівняннями, що підсилює впливовий ефект повідомлення в цілому. У таких прикладах експліковано різноманітний арсенал української лексики, виявлено її багатий виражальний потенціал, за допомогою чого майстерно привернуто увагу споживачів до густативів у межах вивчених рекламних слоганів, наприклад:

– *Зефір «Жако»* – *легший за хмаринку. Легкість на десерт.* У наведеному контексті використано метафору на позначення ніжної, лагідної на смак продукції, яку так і хочеться придбати, щоб відчутти цю оспівану «легкість на десерт»;

– *«Карпатський йогурт Галичина». Бери силу Карпат.* Вжито вислів у метафоричному сенсі, що акцентує на йогурті згаданої торгівельної марки як символі користі для здоров'я, а отже, і на невідкладній необхідності його придбання;

– *Кава l'or (льор) – кава бездоганна, як золото.* Як відомо: «Золото – це перен. про велике багатство, розкоші. Про щось дуже цінне, гарне або про кого-небудь, вартого, гідного поваги» [СУМ, III: 682]. Отже, цей густатив на позначення благородного напою представлено споживачеві як безцінний і гідний уваги продукт;

– *Питна каша «Селянська». Смачна. Зручна. Сучасна. Пити кашу зручно навіть коли незручно.* У контексті вжито декілька епітетів для оцінки властивостей каші «Селянська»: смаку, переваг у користуванні та привабливості;

– *Хмельницькі ковбаси «Верест» – секрет, який інтригує,* пор. у словнику: «*секрет* – це невідомий комусь іншому або ще не відкритий прийом, спосіб (одержання, виготовлення і т. ін. чого-небудь)» [СУМ, IX: 112]. Зацікавленість споживача загострює той факт, що лише рекламований виробник знає цей секретний спосіб виготовлення смачної ковбаси, яку неодмінно має скуштувати кожен, хто перегляне чи прочитає цю рекламу;

– *Молоко «Волошкове поле» смакує, як у дитинстві.* Дитинство в переважній більшості людей асоціюється з теплими, добрими спогадами про батьків, бабусь, дідусів, про захищеність, безтурботність тощо, тому порівняння *як у дитинстві* навіває бажання повернутись у ті часи шляхом смакування продукту, адже «краще за все ми запам'ятовуємо те, що пов'язано з уже відомою інформацією, тому рекламодавець має завжди правильно підібрати такі засоби впливу на споживача, щоб реклама точно могла запам'ятатися або стилістичними засобами, або графічними» [Бойченко 2020: 10];

– *Олія «Майола». Сонце в кожній краплі,* пор. у словникові: «сонце – перен. про те (того), хто (що) є джерелом життя, вітхи, радості і т. ін. для когось. Що-небудь світле, хороше,

прекрасне» [СУМ, IX: 458]. Цей густатив у контексті реклами в метафоричному значенні акцентує на життєдайній енергії, якою пропонує наповнитися виробник, якщо споживач втамує спрагу цим напоєм;

– *Напередодні Різдва у Львові з'являється особливе пиво: темне, як зимова ніч, веселе, як Коляда. Пиво «Львівське Різдвяне» – традиційний початок свят.* Порівняння *темне, як зимова ніч, веселе, як Коляда.* Текст передає спектр позитивних святкових емоцій, які отримає споживач, якщо придбає товар;

– *Що ви знаєте про ніжність? Ніжність можна намастити на хліб. Плавлений сир «Комо» – ніжність, про яку ви не знали.* Наведений густатив у межах цього рекламного слогану асоційовано з приємною, ніжною на смак текстурою продукту та подано в метафоричному значенні для приваблювання покупця до смакових якостей продукту;

– *Повітряні сирки «Чудо» – насолодись ніжністю.* Цей густатив асоціюється з поняттям легкості й невагомості, ніжності, якою пропонують насолодитись споживачам і отримати задоволення;

– *Сік Sandora заряджений сонцем.* Метафора символізує сонце як уособлення всього живого й корисного, тому так важливо спробувати сік *Sandora*, який, за версією рекламодавця, наділений неймовірно цілющими властивостями;

– *Львівський хліб доносить у собі смак старих галицьких хлібних традицій. Старий добрий смак.* У наведеному рекламному слогані використано одночасно дві метафори, що символізують незмінність звичаїв наших предків-хліборобів і наголошують на високій якості цього продукту харчування;

– *Шоколад «Світоч». Поринь у фруктовো-ягідний смак шоколаду.* Метафора тут створює образ продукту, про який варто «зосереджено думати, пригадувати, уявно переноситися у певні обставини, умови, оточення і т. ін.» [СУМ, VII: 255] і водночас відчувати його справжній смак;

– *Яйця «Квочка» – користь, що смакує.* Використано метафору, що акцентує на користі і смаку яєць відповідної торгової марки.

Отже, проаналізована група густативів ефективно працює в умовах образного контекстуального оточення, бо саме ви-

ражальні засоби підсилюють інформативну частину повідомлення, її стилістичний ефект. Відзначимо, що саме ця група є найчисленнішою у зафіксованих прикладах функціонування густативів.

2. Густативи, вжиті з присвійними займенниками *наш, своє, твій, мій*, прикметником *рідний*, що створюють контекстуальний особистісний інтимізований простір, акцентують на певних національних цінностях, що спонукає до формування беззаперечної довіри споживачів, наприклад: «*Моршинка*» від «*Моршинської*» – мінеральна **вода**, до якої звик **твій** малюк ще до народження; *Горішки* «*Козацька розвага*». **Наші! Рідненькі!** У кожній родині є **свій** Тарас. Навіть якщо він Андрій. Адже «*Тарас*» – це той, навколо якого збирається вся родина. Улюблений, справжній і такий **рідний квас**. І у нас, і у вас – **свій** «*Тарас*»; Ой «*Селянський*» **наш кефір**, ой «*Селянський*» **наш кефір**, ой «*Селянський*» **наш кефір** – там, де душа; *Сметана* «*President*» – **твій апетит до життя**; **Наш** здоровий **снек** для країни втамовує голод на тривалі години.. **Наші** **снеки** «*Бранч*» – це заряд, що додасть тобі сил. Додасть тобі сил!; *Соус* від «*Торчин*» «*Хот-дог*» – **твоя гастрономічна доля**. У більшості наведених прикладів уживання лексем *наш, своє, твій, мій, рідний* у контексті густаторної реклами є яскравим прикладом інтимізації потенційних «відносин» між рекламодавцем та потенційним покупцем, акцентування наявності чогось близького і знайомого, що, у свою чергу, викликає підсвідому довіру споживача й бажання придбати саме цей товар.

3. Густативи, вжиті з прикметниками найвищого ступеня порівняння, що теж употужнює вплив на свідомість споживача завдяки констативному гарантуванню високої якості рекламowanego продукту: **Найпишніші, найгарніші, найсмачніші** «*Українські вареники*»; *Морозиво* «*Рудь. Ескімос*» – **найсмачніший** **пломбір**; *Це мій найулюбленіший сыр* «*Комо Тенеро*». *Ніжний та молочний. Життя смачніше з «Комо»*; **Найпомідорніша томатна паста** «*Чумак*» зі *стиглих херсонських помідорів* та ін. Отже, використання найвищого ступеня порівняння прикметників на позначення максимального вияву певної ознаки (смакової, емоційної та ін.) густативів у межах реклами – це потужний спосіб привертання уваги споживача

до продуктів харчування та напоїв, навіть тоді, коли відбувається порушення нормативного творення (останній приклад), що корелює з гіпнотичною технікою переривання патерну та здійснює яскравий сугестійний ефект.

Отже, досліджувані густаторні лексеми є маркерами традиційної культури кулінарного мистецтва українців. Аналіз засвідчує, що найчастотнішу групу становлять густативи, вжиті з художніми засобами: епітетами, метафорами, порівняннями, що підсилюють впливовий ефект повідомлення в цілому (14 моделей). Це свідчить про інтерес українського споживача до незвичайних густативів, поданих у неочікуваному контексті, який приваблює своєю ліричністю і милозвучністю, естетичністю і креативністю, а в результаті бажанням придбати пропонувані продукти харчування чи напої. Друге місце посідають густативи, вжиті з присвійними займенниками *наш, своє, твій, мій*, прикметником *рідний*, що викликає беззаперечну довіру споживачів завдяки створенню особистісного інтимізованого простору та акцентуванню певних національних цінностей (7 моделей). Найменшою частотністю вирізняються густативи, вжиті з прикметниками найвищого ступеня порівняння, що теж употужнює вплив завдяки констативному гарантуванню високої якості рекламованого продукту (4 моделі). Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у збільшенні кількості досліджуваних моделей та порівнянні динаміки рекламних густативів, зафіксованих до початку воєнної агресії росії, з відповідними показниками під час воєнного та післявоєнного стану.

Бойченко Т. Мнемонічний потенціал рекламного дискурсу: мовні засоби актуалізації. *Філологічні студії ОНУ імені І.І. Мечникова*. 2020. Вип. 11. С. 9–13.

Ковалевська Т. Нейролінгвістичне програмування в комплексному дослідженні рекламного впливу. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія: Філологія*. 2014. № 4 (10). С. 169–174.

Ковлік С. Поетика густативів (на матеріалі творів української прози XIX ст.). Кривий Ріг, 2014.

Кутуза Н. Рекламний та PR-дискурс: аспекти впливу. Збірник статей. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015.

Очман Д., Пишибильська Р. Польська кулінарія. Історичні, лінгвістичні, регіональні та культурні аспекти. *Публікація за підтримки факультету польських дослідників Ягелонського університету*. Краків, 2021. С. 103.

Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua>

Юрчук О. Їжа як маркер ідентичності в романі «Охайні прописи ерцгерцога Вільгельма» Наталки Сняданко. *Густативно-сапористичні модули української та світової культури (на матеріалі II Всеукр. наук.-теор. Конф. «Харчові традиції – ментальний код нації»*). За ред. проф. Віват Г.І. Одеса, 2020. С. 16–21.

REFERENCES

Boichenko, T. (2020). The mnemonic potential of advertising discourse: linguistic ways of actualisation. *Philological studies of I.I. Mechnikov ONU, Odesa*, 9–13 (in Ukr.).

Kovalevska, T. (2014). Neurolinguistic programming in the complex study of advertising influence. *Journal of the I.I. Mechnikov Odesa National University. Series: Philology*, 4(10), 169–174. Odesa (in Ukr.).

Kovpik, S. (2014). Poetics of gustavs (on the material of works of Ukrainian prose of the XIX century). *Kryvyi Rih* (in Ukr.).

Kutuza, N. (2015). Advertising and PR-discourse: aspects of influence. Collection of articles (p. 288). Kyiv: Dmytro Burago Publishing House (in Ukr.).

Ochmann, D., Przhbylska R. (2021). Polish cooking. Historical, linguistic, regional and cultural aspects (p. 103). Krakiv (in Pol.).

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua> (in Ukr.).

Yurchuk, O. (2020). Food as a marker of identity in Natalka Sniadanko's novel "The Tidy Notes of Archduke Wylhelm". *Gustav-saporistic modus of Ukrainian and world culture (material of the second all-Ukrainian scientific conference "Food traditions a mental code of the nation")*. Vivat H.I., ed. Odesa, 16–21 (in Ukr.).

Статтю отримано 10.10.2022

Yuliia Shvets

CONTEXTUAL SEMANTIC AND STYLISTIC TRANSFORMATIONS OF ADVERTISING GUSTATIVES

The article is devoted to the analysis of gustatory vocabulary (nomen to denote food and drink) as a marker of food and taste culture of the Ukrainian people. The aim of the study is to highlight the most frequent contextual environment of gustator words within the sloganicon of Ukrainian commercial advertising in the projection of their influential potential and linguocultural value. The aim was to perform the following tasks: to identify topical gustatives in Ukrainian advertising slogans in their dynamics; 2) to establish the most frequent contextual environments of such lexemes; 3) to explain the influential potential of the recorded patterns. The object of the article is Ukrainian advertising of food and beverages, the subject – gustatory vocabulary as a marker of a powerful advertising impact and as an element of national food and beverage mentality. The following general scientific and special methods were used during the research: analysis and synthesis, quantitative, descriptive to process the results of the study, continuous sampling to form a factual basis, as well as component, distributive and contextual-interpretive analysis to identify textual specificity and influential and cultural load of the analyzed lexemes. The source base is Ukrainian commercial advertising of food and drink, and the factual material is gustatory markers extracted from advertising slogans. Twenty-five advertising slogans were selected and analysed, within which the following gustatory markers were identified: varenyky, voda, horishky, zefir, yohurt, kava, kasha, kvas, kefir, kovbasy, moloko, morozyvo, oliia, pyvo, plavlenyi syr, syr, syrok, sik, smetana, snek, sous, tomatna pasta, khlib, shokolad, yaitsia (list is presented alphabetically). The most frequent and least used group of gustatory codes within food and drink advertising has been identified. We also found that the most frequently recorded gustatives appear in the following positions: a) gustatives used with artistic means: epithets, metaphors, comparisons, which increases the influential effect of the message as a whole; b) gustatives used

with the assigned pronouns our, your, your, my, the adjective native, which causes unconditional trust of the consumers by creating a personal intimated space and accentuating certain national values; c) gustatives used with adjectives of the highest degree of comparison. It is established that the studied gustatory lexemes are bright markers of the traditional culture of culinary art of Ukrainians, an element of the centuries-old food and taste tradition of the Ukrainian people.

Key words: gustatory vocabulary, gustatives, advertising, advertising slogan, food and drink vocabulary, culinary culture, impact, linguoculturology.

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.17>

УДК 811.161.2

ДУМКИ БУВАЮТЬ РІЗНІ..., АБО МОДАЛЬНА ГРА В МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

ГОРГОЛЮК
Ніна Георгіївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
заступник директора Інституту
української мови НАН України з
наукової роботи;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: gorgoluk@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7229-3066

Nina
HORHOLIUK,

PhD in Philology, Associate Professor,
Deputy Director for Research of the
Institute of the Ukrainian Language of
National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv, 01001;
e-mail: gorgoluk@ukr.net

У статті проаналізовано функційно-семантичний потенціал модусних предикатів думати й уважати, зокрема описано критерії семантичної диференціації «модальних дієслів»; схарактеризовано типи пропозицій, що їх уводять ці модусні предикати. Запропоновано поняття «модальна гра», встановлено когнітивні механізми й прийоми модальної гри; на матеріалі засобів масової комунікації (інтерв'ю, виступів, промов, новинних вебпорталів тощо) обґрунтовано ефективність модальної гри як маніпулятивної тактики стратегії інформаційного впливу мовців на свідомість споживачів інформації.

Ключові слова: модальна гра, модальність, модусний предикат, семантична диференціація.

Дієслова *думати* й *уважати*, які зреалізують у реченні значення ‘мати думку’, традиційно уналежнюють до синонімів, а в мовностилістичних рекомендаціях дослідники ставлять знак «(=)» між «уважати, що... = думати, що...» [Скопненко 2018]. Їх значення зафіксовано в тлумачному словникові сучасної української мови: *думати* – (3) *зі спол. що*. Мати певну думку, *уважати*, допускати [СУМ, II: 434]; *уважати* (*вважати*) – (1) *неперех., перев. із спол. що*. Мати якусь думку; *думати*, гадати [СУМ, X: 362]. І хоч ці лексеми й мають значення ‘мати думку’, та *думки бувають різні*.

Функційно-семантичний потенціал модусних предикатів *думати* й *уважати*, зокрема і їхня здатність виконувати функцію модальних дієслів (за Ш. Баллі [Баллі 1955: 44]), уможлиблює активацію *модальної гри* – зміну ментального ракурсу відображення дійсності мовцем – однієї з тактик стратегії впливу мовця на свідомість реципієнта (слухача або читача).

У запропонованій студії спробуємо відповісти на запитання *наскільки ефективною в сучасному медійному просторі є тактика модальної гри задля успішної реалізації стратегії інформаційного впливу мовців на свідомість споживачів інформації?*

Джерельною базою дослідження послугували матеріали засобів масової комунікації (інтерв'ю, виступи, промови, новинні вебпортали тощо).

Критерії семантичної диференціації лексем *думати* й *уважати*

Відомо кілька критеріїв семантичної диференціації лексем *думати* й *уважати*. Докладніше проаналізуємо лише ті, що релевантні для нашого дослідження.

Виразну семантичну диференціацію предикатів *думати* й *уважати* вбачають у протиставленнях *припущення* – *упевненість* [Апресян 1993] і *припущення* – *оцінка* [Дмитровская 1988; Зализняк 1992].

Протиставлення *припущення* – *упевненість* умотивоване тим, що «думка як продукт думання (думка-припущення) може виникнути без участі волі, через безпосередній, або одноразовий контакт із якимось предметом», а думки-погляди – це результат «достатньо тривалого й ретельного обдумування всіх фактів, доступних спостереженню, обдумування альтер-

нативних можливостей їхньої інтерпретації та вибір тієї, що найбільше відповідає накопиченому досвіду суб'єкта і яку він готовий захищати як істинну»; тож «що складніший стан речей, що більша кількість можливих інтерпретацій, що складніше віднайти істину, то більше підстав для вживання предиката *вважати*» [Апресян 1993: 12].

Протиставляючи предикати *думати* й *уважати* за ознаками *припущення* – *упевненість*, беруть до уваги не синонімічність лексем *думати* і *припускати* та відповідно *уважати* й *бути впевненим*, а складник семантики лексем *припущення* і *впевненість* у реалізації значення аналізованих предикатів.

Тож за такого протиставлення в модусному предикаті *думати* (*Я думаю, що...*) заактуалізована семантика лексеми *припускати* – ‘уважати за можливе, імовірно що-небудь’ [СУМ, VII: 718], а модусному предикаті *вважати* (*Я вважаю, що...*) увиразнений семантичний складник лексеми *впевнений* – ‘який має тверде переконання в чомусь, щодо чогось, віру в кого-, що-небудь’ [СУМ, X: 456]. Водночас звертаємо увагу на те, що *впевненість* має свою шкалу інтенсивності, тобто семантика градуйована за інтенсивністю вияву ознаки: полярні лексеми на цій шкалі – *упевнений* (має тверде переконання) ↔ *сумніватися* (не бути впевненим); пор. *переконання* витлумачують як ‘тверду впевненість, певність у чому-небудь; віру у щось’ [СУМ, VI: 200], *сумніватися* – ‘відчувати, висловлювати сумнів щодо вірогідності, можливості чого-небудь; не бути впевненим у чомусь’ [СУМ, IX: 840], а також *упевненість* – ‘тверде переконання в чомусь, щодо чогось, віра в кого-, що-небудь’ [СУМ, X: 456] і *сумнів* – ‘непевність щодо вірогідності, можливості чого-небудь; брак твердої впевненості в комусь, чомусь’ [СУМ, IX: 839]. Окрім того, у системі епістемічних модальностей *сумнів* витлумачують як «можливість незнання, перехід від знання до незнання (припущення, що я можу чогось не знати)» і разом із *припущенням* як «можливістю знання» уналежують до «слабких» за «силою» інтенсивності пізнавальних, або епістемічних, модальностей. Натомість *упевненість* («я не просто знаю, а не можу не знати») кваліфікують як «сильну» епістемічну модальність [Епштейн 2001].

З огляду на зазначене вважаємо, що модусні предикати *думати* й *уважати* протиставлені насамперед за критерієм «сили» інтенсивності вияву семантики *впевненості* як складника семантики відповідного предиката та містять градаційні маркери модального значення – «слабкого» (*думати*) і «сильного» (*уважати*).

Диференціюючи предикати *думати* й *уважати* через протиставлення *припущення* – *оцінка* [Дмитровская 1988; Зализняк 1992] зацентровують на типах суджень, які вводять ці предикати:

1. Судження, що можуть бути верифіковані, тобто пропозиції, які корелюють із теперішнім, минулим і майбутнім; їх можуть вводити обидва предикати: *Я думаю / вважаю, що він уже приїхав = Те, що він приїхав, імовірно*. Це думка-припущення про факт. Пропозиція в таких реченнях – оцінка ймовірності факту; експліцитність модусного предиката обов'язкова [Дмитровская 1988: 10].

2. Оцінні судження, які виокремлюють за типом споглядання об'єкта чи контакту мовця з ним, зокрема: а) власне оцінні (оцінка-погляд), б) оцінні гіпотетичного характеру (оцінка-припущення). Власне оцінне судження, що його вводить предикат *уважати*, для мовця є фактично аналогом істини, тому здебільшого експліцитний модус – надлишковий. Утім, водночас мовець усвідомлює, що інший суб'єкт може інакше оцінювати той самий об'єкт; у такому разі модус має бути експліцитний [там само: 13], пор.: «*На наш погляд, Росія скоїла воєнні злочини по всій країні. Про деякі із цих злочинів розповіли ви – дякую “Голосу Америки”. Адже коли націлюються на мирних жителів, коли обстрілюють лікарні та школи, це воєнні злочини. Особисто я вважаю, що це фактично терористичні акти, і що визнання державного спонсорства тероризму є доречним*», – сказав сенатор Портман (<https://ukrainian.voanews.com/a/senators-support-ukraine/6723051>, 30.08.2022). Проте предикат *думати*, що вводить оцінку-припущення, обов'язковий.

Отже, предикат *думати* може вводити *думку-припущення про факт* (*Я думаю, що X-факт був/є/буде = X-факт – імовірний*): – **Я думаю, що ми повернемось іще до Слов'янська** ([Культура слова №97' 2022](https://health.fakty.com.ua/ua/novyny/vse-neobhidne-vmistylosya-</p>
</div>
<div data-bbox=)

u-dvoh-sumkah-pereselenczi-z-donechchynu-evakuyuvallysya-potyagom-zhyttya/, 25.07.2022) та оцінку-припущення (*Я думаю, що Х-оцінка*): *Навпаки, я думаю, що це буде корисно. Можливо, я заради цього сюди приїхав, щоб презентувати свою країну* (<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-chomu-sila-zsu-i-yak-zdolati-rosiyan-viyskoviy-ekspert-novini-ukrajini-50251384.html>, 21.06.2022); предикат *уважати* – думку-припущення про факт (*Я вважаю, що Х-факт був/є/буде*): – **Я вважаю, що ми ще довгий час не знайдемо порозуміння ані з росією, ані з білоруссю, тому зараз йде робота над тим, щоб замінувати всі шляхи**», – сказав він [помічник командувача Об'єднаних сил ЗСУ зі стратегічних комунікацій Євгеній Силкін. – Н. Г.] та оцінку-погляд (*Я вважаю, що це – Х* (власне оцінка): – **Я вважаю, що 2022 рік – це насправді один з найкращих років в історії України. Пояснити можу дуже легко. На початковому етапі був період, коли буда загроза існуванню України як держави. Ми стояли перед можливістю втратити державність, але цього не сталося. Цим потрібно пишатися і пам'ятати про це (<https://1plus1.ua/povnyu/2023-rik-nasoi-peremogi-kirilo-budanov-pro-jmovirnist-raketnih-obstriliv-6-7-sicna-ta-pidsumki-2022-roku>).**

Проаналізуємо когнітивні механізми й прийоми (ходи) модальної гри, що вможливають зміну (повну або часткову трансформацію) модального значення речень-висловлень, і визначимо наслідки маніпулятивних ходів модальної гри.

Вибір модусного предиката (*думати / вважати*)

Обираючи модусний предикат для введення тієї чи тієї пропозиції, мовець прогнозує відповідний ефект впливу на слухача / читача. Мовець має значно більший кредит довіри в реципієнта (пор.: довіра / довір'я – 'ставлення до кого-небудь, що виникає на основі віри в чийсь правоту, чесність, щирість і т. ін.' [СУМ, II: 335] у разі наявності в модусному складникові предиката *вважати* (*Я вважаю*), що сигналізує про ступінь упевненості мовця, тобто споживач інформації більшою мірою довіряє (вірять) інформації, що її мовець уводить в інформаційне поле за допомогою предиката *вважати*.

Згадаймо час до повномасштабного вторгнення росії в Україну – 24 лютого 2022 року. Інформаційний простір ряснів думками політиків, експертів щодо ймовірної ескалації конфлікту,

пор.: *Петро Порошенко, п'ятий Президент, лідер «Європейської Солідарності»*: «Почне Путін повномасштабне вторгнення чи ні? **Я вважаю, що ні. Що він почне? Гібридну війну.** А гібридна війна – це кібератаки, це масові заворушення, гібридна війна – це диверсійно-розвідувальні групи, які підривають об'єкти критичної інфраструктури, це “п'ята колона”, це інформаційна війна. Це все є в його розпорядженні, він знає, як це робити» (<https://www.volyn.com.ua/news/204182-chy-piderosiiia-v-novuyi-nastup-na-ukrainu>, 28.01.2022) і *Байден про вторгнення в Україну*: «**Я думаю, що Путін ухвалив рішення**» [заголовок]. «**На зараз я думаю, що він ухвалив рішення. У мене є підстави так говорити**» (https://lb.ua/world/2022/02/19/506083_bayden_pro_vtorgnennya_ukrainu_ua.html, 19.02.2022). Звернімо увагу на «обережність» уведення такої інформації в інформаційний простір, що вможливорює використання предиката *думати*. Водночас бачимо увиразнення позиції мовця – упевненості – за допомогою конструкції *У мене є підстави так говорити*, що корелює з пропозиціями-прогнозами, які вводить модусний предикат *уважати*.

У висловленнях-прогнозах ступінь упевненості мовця високий, оскільки підґрунтям для прогнозування є наявність об'єктивних відомостей (прогноз – ‘передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві’ [СУМ, VIII: 152]; прогнозувати – ‘на основі наявних даних передбачати напрям, характер і особливості розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві’ [там само]). Пор.: «*Доки Росія не змінить курс, неможливо буде вести з нею справи ‘як зазвичай’.* **Я прогноую, що задача відносин з Москвою буде значною проблемою в осяжному майбутньому**», – заявив він [колишній генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен. – Н. Г.] (<https://wz.lviv.ua/world/128695-rasmussen-svit-ne-povernet-sya-do-zvichnikh-vidnosin-z-rf-doki-kreml-ne-zminit-kurs>, 29.09.2014) і *Кирило Буданов висловив впевненість, що Україні вдасться деокупувати Крим наприкінці весни 2023 року.* «*Американський генерал сказав, що ЗСУ влітку 2023 увійдуть до Криму. Це його особиста думка. Він спирається на відомі йому факти.* **Я спираюсь на ті факти, що відомі мені.**

Я вважаю, що це все буде не влітку, а до кінця весни. Можливо, трошки раніше. Тут в днях можна помилятися. Головне – алгоритм», – вважає Буданов (<https://t1.ua/video/71781-shchedovho-budanov-pro-zakinchennya-viynu-deokupatsiyu-krym-ta-dolyu-rosiyi.html>).

Упевненість мовця корелює з іншим диференційним критерієм – категоричністю висловлення. Висловлення з модусним предикатом *уважати* відповідно мають вищий ступінь категоричності, ніж із предикатом *думати*. Цьому сприяє, зокрема, і наявність умотивування, що вказує на обсяг мисленнєвої роботи мовця. «Сила» вмотивування корелює зі ступенем категоричності: що сильніше вмотивування, то вищий ступінь категоричності висловлення. Таке висловлення відповідно має і сильніший вплив на реципієнта. Хоч, безперечно, сила впливу на слухача / читача насамперед залежить від авторитету мовця. Пор. фрагменти виступів та інтерв'ю.

Фрагмент виступу Тімоті Снайдера, історика, письменника, професора Єльського університету, постійного члена Інституту гуманітарних наук у Відні на Київському безпековому форумі 9 травня 2022 року:

Хочу навести 10 причин, чому ми маємо мислити в парадигмі української перемоги. Десять причин, чому українська перемога важлива не лише для української держави, а й для світу.

*Перша причина. Перша причина, ключова: перемога України, **на моє переконання**, – це єдиний шлях досягнення миру.*

*Очевидно, всі притомні люди хочуть, аби ця війна закінчилася. І, **я переконаний**, перемога України – єдиний шлях, як ця війна може закінчитися.*

Перемога Росії призведе до подальшої російської агресії. Капітуляція України означатиме продовження російських звірств на українській землі.

***Вважаю**, що єдиний шлях, як війна може закінчитися, – з перемогою України, тобто успіхом України на полі бою, який змусить Росію зрозуміти, що переговори є в її інтересах.*

*Друга причина. По-друге, **я вважаю**, що перемога України важлива для безпеки регіону. Єдиний спосіб захистити українців – це українська перемога. Водночас, це дуже важливо і для народів країн Балтії, для Польщі, Румунії, Молдови – щоб*

російська агресія не досягла успіху (<https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-maye-peremohty-desyat-pruchyn/31841591.html>).

Фрагмент інтерв'ю з Едвардом Лукасом, експертом із політичного та економічного життя Росії 29 липня 2022 року:

– *Як ви вважаєте, як саме санкції мають спрацювати і які зміни це спричинить усередині Росії?*

– **Я вважаю, що санкції точно вражають російську економіку. Недостатньо, щоб збити макроекономічні показники, бо рубль досі тримається, а Росія продовжує заробляти багато грошей завдяки експорту нафти, вугілля і газу. Але я вважаю, їхня здатність імпортувати необхідні деталі у їхні лінії поставок дуже скоротилась. Вони, звичайно, намагаються обійти це завдяки своїм іранським чи китайським друзям, але це додає їм проблем. Тож я вважаю, в нинішній ситуації для Росії було б раціонально взяти паузу (<https://www.radiosvoboda.org/a/edward-lucas-interview-putin-zahid-sanktsii-boris-johnson/31965247.html>).**

Фрагмент ексклюзивного інтерв'ю офіцера Сил спеціальних операцій армії США, капітана, ветерана бойових дій Майкла Гоука інформаційному агентству «Інтерфакс-Україна» 1 вересня 2022 року:

– *А як щодо побоювань НАТО щодо можливості війни з Росією? Ви вірите, що Україна може стати членом НАТО, навіть якщо в нашій країні триває війна?*

– **Я так вважаю. Абсолютно.** *Ми всі чули погрози Путіна, ми всі чули брехню Путіна, він брехун, він уже там, він уже створює глобальну проблему з паливом та продовольством, йому все одно. Отже, НАТО має відмовитися від старого мислення про те, що старий Путін поважатиме міжнародне право. Він помре, йому все одно, він хоче спадщини, незважаючи ні на що. Йому байдуже, скільки росіян він уб'є чи скільки уб'є інших громадян України чи навіть інших країн. Тому НАТО необхідно визнати, що це зараз загроза світу, вони повинні зупинити його зараз* (<https://interfax.com.ua/news/interview/855869.html>).

Як засіб пом'якшення риторики задля уникнення небажаної категоричності вживають конструкції зразка *Я можу помилятися*, напр.: «Тому, коли ми з вами говоримо про деокупацію українських територій, ми говоримо про Луганську і Донецьку

область і Крим. А коли ми говоримо про деокупацію українських територій, більша частина, я вважаю, європейських лідерів із тих, хто щось може вирішувати, не визнають анексію Криму, але в словосполучення “деокупація українських територій” закладають зміст “Донецька і Луганська області”. **Я так вважаю. Я можу помилятися, і мільйон разів кажу:** “Дякую всім лідерам, які підтримують Україну”. Кажу, щоб ніхто, не дай Боже, не образився», – сказав президент (<https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-krym-politviazni/31417875.html>, 19.08.2021); *Ми відчуваємо нестабільність. Ми бачимо рух, партнерство, трикутники. Те, що є в геополітиці сьогодні, я відчуваю – особливо після того, як Велика Британія вийшла з Європейського Союзу, – що модель досить крихка. І Україна якраз – дуже потужна країна з точки зору зміцнення і ЄС, і НАТО. Я так вважаю. Можливо, я помиляюсь і дуже добре про нас думаю...* (<https://www.president.gov.ua/news/intervyu-prezidenta-ukrayini-inozemnim-zmi-69061>, 16.06.2021).

Уживання конструкцій такого зразка у висловленнях із модусним предикатом *думати* слугує увиразненню / підсиленню семантики припущення: **І я думаю, що ознаки є – звісно, я можу помилятися і бути єдиною людиною, яка так думає.** *На території Росії тисячі одиниць ядерної зброї. Є багато дрібних етнічних регіонів, які тільки й чекають, щоб позбутися старої Російської імперії* (Генерал у відставці Бен Годжес: «Я вважаю, що українці досягли незворотного прогресу», <https://www.epochtimes.com.ua/novyny-svitu/general-u-vidstavci-ben-hodzhes-ya-vvazhayu-shcho-ukrayinci-dosyagly-nezvorotnogo-progresu-146275>, 21.09.2022); **Я думаю, що, швидше за все – це моє припущення** – вони [мости. – Н. Г.] були заміновані, просто вони не були підірвані (<https://www.unian.ua/war/rahmanin-rozpoviv-pro-shvidku-okupaciyu-hersonshchini-v-lyutomu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11923524.html>, 31.07.2022).

Цікавими видаються і спостереження щодо вибору респондентом того чи того предиката під час інтерв'ю. Пор. дзеркальний і недзеркальний варіанти вживання предикатів у запитаннях – відповідях:

– **Чи вважаєте Ви, що зустріч Путіна з Байденом може якось прискорити вашу зустріч з Путіним?**

– Чи може зустріч з Президентом США прискорити нашу зустріч? Зустріч відбувається тоді, коли у ній зацікавлені обидві сторони. Тому **я вважаю**, що зустріч президентів не може прискорити мою зустріч з Путіним (<https://www.president.gov.ua/news/intervyu-prezidenta-ukrayini-inozemnim-zmi-69061>, 16.06.2021);

– То що робити Європі, як **Ви думаєте**?

– **Я думаю**, що у Європи є дуже багато важелів. І зараз якраз Європа знаходиться не в такому становищі, як у минулому році. Вони дійсно хвилюються, але, зважаючи на те, що зараз в їхніх сховищах вже 65% запасів газу є, порівняно з минулим роком це набагато більше. І в минулому році ми не могли їх переконати в тому, що росія вже почала газову війну... (Олена Зеркаль про газовий блеф Росії, санкції Заходу і ціну на газ для українців; DW Ukrainian Інтерв'ю з Оленою Зеркаль, <https://www.youtube.com/watch?v=lsxy1HHGTbc>);

– **Чи можна вважати, що** мета кремля полягає в захопленні всіх стратегічних комунікацій, через які йде транзит газу в Європу?

– Мета кремля для мене невідома. Але **я думаю**, що мета кремля полягає, ну ('уживається для заповнення паузи у мові (при доборі потрібного слова, обдумування відповіді і т. ін.)' [СУМ, V: 449]; пауза, усмішка. – Н. Г.), але **очевидно** ('ясно, зрозуміло' [СУМ, V: 830]), що вона полягає в тому, щоб мати якнайбільший вплив на Європу (там само). Пор. мовленнєві ходи: невідомо (не знаю) → думаю (припускаю) → очевидно (упевнена); звернімо увагу й на виразну невербаліку респондента (пауза, усмішка), що демонструє усвідомлення мовцем зміни модальності.

Отже, вибір мовцем модусного предиката для введення в інформаційний простір того чи того судження вказує на ступінь упевненості мовця, прогнозує кредит довіри реципієнта, маркує ступінь категоричності висловлення, а відповідно й визначає «силу» інформаційного впливу мовця на реципієнта.

Способи модальної репрезентації прямої мови (чужої мови): заголовки, слова автора, непряма мова

Заголовки, як відомо, насамперед скеровані на привернення уваги читача. Згадаймо заголовок «*Росіяни переріза-*

ли сполучення трасою Лисичанськ – Бахмут. Луганщина в котлі?» (<https://svatove.city/articles/214624/rosiyani-pererizali-spoluchennya-trasoyu-lisichansk-bahmut-luganschina-v-kotli>, 25.05.2022) і відповідь-реакцію голови Луганської ОВА Сергія Гайдая: *Деякі заголовки, взагалі, викликають обурення. Писати «Росіяни перерізували сполучення трасою Лисичанськ – Бахмут. Луганщина в котлі?» безвідповідально і маніпулятивно. Свої припущення залиште при собі. <...> Вірте тільки офіційним джерелам інформації* (<https://tsn.ua/ukrayina/doroga-prostrilyuyetsya-ale-peresuvannya-mozhlive-v-luganskiy-ova-sprostovali-informaciyu-scho-okupanti-vidrizali-dorogu-zhittya-2070595.html>, 25.05.2022).

Заголовок – це інтрига, яка «не відпускає» читача. Одним із засобів створення такої інтриги вважаємо й винесення в заголовок лише диктуму речення; усічення модусного складника й створює інтригу, модальність набуває статусу імпліцитної, декодувати яку читачеві допоможе контекст. Напр., яку модальність репрезентує заголовок *Україна переможе – глава МЗС Франції?* Імпліцитний модус прогнозує модальність знання, можливий також у власне оцінних конструкціях. Пор. у тексті: *Міністр закордонних справ Франції Жан-Ів Ле Дріан заявив, що вірить у перемогу України у війні з Росією: «Вважаю, що Україна переможе. Уже протягом десяти днів найбільше вражає опір України в таких масштабах, яких експерти не могли собі уявити»* (<https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329004/>, 07.03.2022); Ле Дріан в ефірі телеканалу France 5, цитує DW). Утім, модуси *Я вірю, що...* (модальна інтерпретація автора допису), *Я вважаю, що...* (експліцитна модальність висловлення прямої мови) і *Я знаю, що...* (імпліцитна модальність у заголовку) не тотожні, а модальність віри чи знання не можна ототожнювати з модальністю припущення чи впевненості.

Пор. також модальну інтерпретацію автора допису, що демонструє модифікацію модальності через ступенювання модального значення *впевненості*: *«Я думаю, що кремлівські аналітики давно зрозуміли: усередині Росії від часів напіврозпаду (а напіврозпадом я називаю розпад Радянського Союзу) цей процес не зупинився – і що відцентрові сили все-*

редині самої Росії призвели б до того, що вона сама почала б розпадатися на губернії, – **вважає** підприємець. – Тому Путін вирішив відтягнути це, створивши образ “збирача російських земель”» (<https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/kazahstanskij-biznesmen-shurajev-ne-zdivujusja-jakshcho-cherez-dva-tri-roki-koli-rozsipletsja-rf-ukrajina-ta-kazahstan-matime-spilnij-kordon-1618357.html>, 20.07.2022); **Президент США Джо Байден вважає за ймовірне**, що Україна буде членом Європейського Союзу, повідомляє C-SPAN у понеділок. «**Я думаю, що це, ймовірно, станеться**», – відповів Байден на запитання журналістів «Чи стане Україна членом ЄС?» (<https://interfax.com.ua/news/general/840508.html>, 21.06.2022). Звернімо увагу, що **вважати за ймовірне** – це витлумачення лексеми *припускати* ‘уважати за можливе, ймовірне що-небудь’ [СУМ, VII: 718].

Докладніше проаналізуємо інформаційні дописи, що з’явилися на шпальтах українських ЗМК 21 вересня 2022 року, у яких висвітлено реакцію Президента України В.О. Зеленського на чергові погрози путіна застосувати ядерну зброю. Це інтерв’ю Президента України порталу *Bild*: «**Я не вірю, що він буде використовувати цю зброю. А навіть** (пауза) **я скажу Вам так. Я не вірю, що весь світ йому дозволить використовувати цю зброю. Якщо...** (пауза) **Дивіться, залізи в голову цій людині ми не можемо. Ризики такі є**» (<https://www.youtube.com/watch?v=EjOmDjKUбуо>; фрагмент інтерв’ю українською мовою). Один із заголовків опублікованої новини – *Світ не дозволить Путіну застосувати ядерну зброю – Зеленський* (<https://itta.info/svit-ne-dozvolit-putinu-zastosuvati-yadernu-zbroyu-zelenskij/>). Безперечно, саме такий заголовок найвіддаліший для позитивного впливу на свідомість читача, оскільки прогнозує модальність знання. Зауважимо, що експліцитний модус у реченнях, що репрезентують модальність знання, здебільшого надлишковий; експліцитний модус *Я знаю* підсилює достовірність повідомлення. Пор. також схожі варіанти заголовків в інформаційній стрічці новинного інтернет-сервісу Ukr.net: *Зеленський про можливість застосування ядерної зброї: Путіну не дозволять цього зробити* (The Page); *Зеленський: Я не вірю, що Путін застосує ядерну зброю. Світ не*

дозволить (ЛІГА.Новини); *Зеленський: світ не дасть Путіну застосувати ядерну зброю, але є ризики* (Медіастар).

Звернімо увагу на варіанти висвітлення цієї новини в різних інформаційних джерелах:

1. *Зеленський: світ не дасть Путіну застосувати ядерну зброю, але є ризики* [заголовок]. **«Я не вірю, що він застосує цю зброю. Я не вірю, що світ дозволить йому використати цю зброю»**, – *вважає* Володимир Зеленський. І далі: *«Ми не можемо зазирнути в голову цій людині, є ризики»*, – сказав Зеленський (<https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/21/7368471/>; автора допису не вказано; покликання на <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/21/7147215/>).

2. *Світ не дозволить Путіну застосувати ядерну зброю – Зеленський* [заголовок]. *ІНТЕРФАКС-УКРАЇНА – Президент України Володимир Зеленський вважає, що світ не дозволить Володимиру Путіну застосувати ядерну зброю. «Я не вірю, що він застосує цю зброю. Я не думаю, що світ дозволить йому використовувати цю зброю»*, – сказав Зеленський у п'ятницю в інтерв'ю *BILD* (<https://itta.info/svit-ne-dozvolit-putinu-zastosuvati-yadernu-zbroyu-zelenskij/>, 21.09.2022; автора допису не вказано, зазначено джерело наведеної інформації: <https://www.bild.de/politik/ausland/politik-ausland/selenskyj-interview-nach-putin-drohung-er-will-die-ukraine-in-blut-ertraenken-81391902.bild.html>).

3. *Зеленський не вірить, що росія застосує ядерну зброю* [заголовок]. *Президент Володимир Зеленський сумнівається в тому, що росія застосує ядерну зброю. Про це він розповів в інтерв'ю Bild. «Я не вірю, що він застосує цю зброю. Я не думаю, що світ дозволить йому використати цю зброю. Ми не можемо зазирнути в голову цій людині, є ризики»* (<https://babel.ua/news/84553-zelenskiy-ne-virit-shcho-rosiya-zastosuye-yadernu-zbroyu>, 21.09.2022; Олег Панфілович).

4. *Зеленський: Я не вірю, що Путін застосує ядерну зброю. Світ не дозволить* [заголовок]. *Російський диктатор Володимир Путін не застосує ядерну зброю проти України, вважає президент Володимир Зеленський. Про це він заявив в інтерв'ю BILD. «Я не вірю, що він застосує цю зброю. Я не думаю, що*

світ дозволить йому використовувати цю зброю», – сказав Зеленський. Але ризики є, визнає президент: «Ми не можемо зазирнути у голову цієї людині» (<https://news.liga.net/ua/politics/news/zelenskiy-ya-ne-veryu-chto-putin-primenit-yadernoe-orujie-mir-ne-pozvolit>, 21.09.2022; Марко Сировой).

По-перше, пряма мова, що її, як відомо, у тексті маркують лапками, – це дослівне відтворення усного мовлення. Автори інформаційних дописів, відтворюючи в тексті фрагмент інтерв'ю, заступили модус *Я не вірю* в реченні *Я не вірю, що весь світ йому дозволить використовувати цю зброю на Я не думаю – Я не думаю, що світ дозволить йому використати цю зброю*. Утім, предикати *вірити* ('бути впевненим, переконаним у чому-небудь' [СУМ, I: 680]) і *думати* не лише не вступають у синоніміїні відношення, а й докорінно відрізняються ступенем упевненості мовця; ба більше, в ієрархізованій системі епістемічних модальностей *віра* – це «надсильна» модальність, а припущення – «слабка». Оператор заперечення *не* в таких висловленнях слугує увиразненню позиції мовця.

По-друге, в одному з прикладів автор запропонував альтернативну модальну інтерпретацію прямої мови, зацентрувавши на модальності сумніву: *Президент Володимир Зеленський сумнівається в тому, що росія застосує ядерну зброю*, пор.: **Я сумніваюся* ('відчуваю, висловлюю сумнів щодо вірогідності, можливості чого-небудь; не впевнений' [СУМ, IX: 840]), *що він буде використовувати цю зброю і Я не вірю, що він буде використовувати цю зброю*. Такі дописи-преамбули слугують інструкцією для сприйняття тексту в цілому, мають відповідний вплив на реципієнта. Наголошуємо, що за ступенем інтенсивності модальність сумніву (як і *припущення*) – «слабка», натомість модальність *віри* – «надсильна». Сумнів – це можливість незнання, «перехід від знання до незнання (припущення, що я можу чогось не знати)», а *віра* – «не можу знати, але знаю»; це полярні модальності (припущення / сумнів ← знання / незнання (нульова категорія) → впевненість / незбагненність → віра / мудрість (докл. див.: [Эпштейн 2001])).

Проаналізуємо інший інформаційний допис, що виразно демонструє ходи модальної гри: *Стефанчук: Закон про медіа*

буде однією з найбільш дискусійних євроінтеграційних ініціатив [заголовок]. **Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук вважає, що закон про медіа буде однією з найбільш дискусійних євроінтеграційних ініціатив, які планує ухвалити український парламент. Про це він сказав в ефірі загальнонаціонального марафону, його цитує «Укрінформ». «Є ті, які можуть викликати дискусію, і це нормально. Зокрема, я думаю, що буде велика дискусія щодо закону про медіа, буде дискусія по закону про національні спільноти. Але ми маємо просто закладати у них директиви ЄС...», – сказав Стефанчук** (<http://prportal.com.ua/Fakty/stefanchuk-zakon-pro-media-bude-odniieyu-z-naybilsh-diskusiynih-ievrointegraciynih-iniciativ>, 25.07.2022). Пор. пряму мову й способи репрезентації-інтерпретації модальности чужої мови (непряму мову і заголовок): **Стефанчук [сказав]: Закон про медіа буде однією з найбільш дискусійних євроінтеграційних ініціатив ← Я думаю, що буде велика дискусія щодо закону про медіа → Руслан Стефанчук вважає, що закон про медіа буде однією з найбільш дискусійних євроінтеграційних ініціатив.** Відбувається трансформація модальности: *Я думаю, що...* → *Я вважаю, що...* – заступлення модальним значенням, що має вищий ступінь упевнености, і зміна модальности → *Я знаю, що...* (*знаю* / зміна модальности ← *думаю* → *вважаю* / модифікація модальности), що регламентує силу інформаційного впливу на читача.

Отже, визначені й проаналізовані когнітивні механізми та прийоми модальної гри (вибір модусного предиката; заступлення модусних предикатів *думати* ↔ *вважати*; заступлення модусних предикатів *думати* / *вважати* репрезентантами різних епістемічних модальностей; усічення модусного складника речення з предикатами *думати* / *вважати*) засвідчують ефективність маніпулятивної тактики модальної гри задля успішної реалізації стратегії впливу мовця на свідомість споживачів інформації, які на новому етапі модальної гри набувають статусу мовців – продуцентів стимулу, а відповідно можуть створювати новий – трансформований / модифікований – інформаційний продукт.

Апресян Ю.Д. Синонимия ментальных предикатов: группа считать. *Логический анализ языка: Ментальные действия*. Москва: Наука, 1993. С. 7–22.

Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд. иностр. лит., 1955.

Дмитровская М.А. Знание и мнение: образ мира, образ человека. *Логический анализ языка. Знание и мнение*. Москва: Наука, 1988. С. 6–17.

Зализняк Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния. München: Verlag Otto Sagner, 1992.

Скопненко О. Дехто не вважає за потрібне рахувати гроші, а народ каже: гроші лічбу люблять. *Голос України*, 28.02.2018. URL: <http://www.golos.com.ua/article/300296>

Эпштейн Михаил. Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре. СПб.: Алетейя, 2001. URL: <https://www.emory.edu/INTELNET/fv43.html>

REFERENCES

Aprasyan, Yu.D. (1993). Synonymy of the mental predicates: group to count. *Logical analysis of language: Mental actions*. Moscow, 7–22. (in Russ.).

Bally, Sh. (1955). General Linguistics and French Language Questions. Moscow (in Russ.).

Dmitrovskaya, M.A. (1988). Knowledge and opinion: the image of the world, the image of a person. *Logical analysis of language. Knowledge and opinion*. Moscow, 6–17. (in Russ.).

Zaliznyak, A.A. (1992). Studies on the semantics of the predicates of the internal state. München: Verlag Otto Sagner (in Russ.).

Skopenko, O. Some people do not consider it necessary to count money, but people say: money loves numbers. *Voice of Ukraine*, 28.02.2018. URL: <http://www.golos.com.ua/article/300296> (in Ukr.).

Epstein, Mikhail (2001). A Philosophy of the Possible. Modalities in Thought and Culture. St. Petersburg: Aletheia. URL: <https://www.emory.edu/INTELNET/fv43.html> (in Russ.).

Статтю отримано 28.11.2022

Nina Horholiuk

IDEAS ARE DIFFERENT..., OR THE MODAL GAME IN MEDIA DISCOURSE

The article analyzes the functional and semantic potential of the modus predicates ‘to think’ and ‘to consider’, describes the criteria for semantic differentiation of the tokens ‘to think’ and ‘to consider’, and characterizes the types of sentences that introduce these modus predicates. The concept of the “modal game” is proposed, the cognitive mechanisms and techniques of a modal game are defined and characterized, and the effectiveness of a modal game as a manipulative tactic of the strategy of influence of speakers on the consciousness of information consumers is substantiated.

The methods of modal representation of the direct speech (foreign speech) are analyzed in detail on the material of mass communication media (interviews, speeches, speeches, news websites, etc.). The moves of the modal game (substitution of modal predicates to think ↔ consider; substitution of modal predicates to think/consider by representatives of different epistemic modalities; truncation of the modal component of a sentence with predicates to think/consider), the consequence of which is a change (full or partial transformation) of modality are defined and analyzed; the criteria for the speaker’s choice of a mode predicate for introducing a judgment into the information space, which regulates and determine the power of the speaker’s information influence on the recipient, are characterized.

Key words: modal game, modality, mode predicate, differentiation.

ДИСКУСІЇ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.18>

УДК 811.161.2'26'27

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНО МАРКОВАНІ ФОРМИ ДІЄСЛІВНОГО КЕРУВАННЯ

КОЛІБАБА

Лариса Миколаївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової
термінології,
Інститут української мови НАН
України,
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: kolibaba79@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7063-5309

Larysa

KOLIBABA,

PhD in Philology, Senior researcher
of the Department of grammar and
scientific terminology,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,
4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: kolibaba79@gmail.com

ФУРСА

Валентина Миколаївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової
термінології,
Інститут української мови НАН
України,
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: v_fursa@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7862-1542

Valentyna

FURSA,

PhD in Philology, Senior researcher
of the Department of grammar and
scientific terminology,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,
4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: v_fursa@ukr.net

Статтю присвячено проблемі впливу позамовних чинників на вибір форми дієслівного керування в українській літературній мові ХХ ст. За лексикографічними джерелами кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. сформовано реєстр українських національно маркованих форм дієслівного керування, що зазнали ідеологічного тиску за радянської доби, унаслідок чого їх штучно було витіснено на периферію мовного вжитку. Виокремлено і проаналізовано дві групи таких дієслівних керувань: 1) периферійні, або призабуті; 2) утрачені.

Ключові слова: дієслівне керування, дієслово, іменник, граматична форма, відмінок.

Від кінця 90-х рр. ХХ ст. після здобуття Україною незалежності в українській літературній мові спостерігаємо тенденцію до поступового повернення тих питомих, національно маркованих мовних одиниць, що їх за радянського часу або обмежували у використанні, або й зовсім не рекомендували як «шкідливі» чи такі, що суперечать «живій мові трудящих» [Хроніка НДІМ 1933–1934 рр.: 153–154], оскільки ними українська мова відрізнялася від російської.

Найпомітніше ця тенденція виявляється в лексичній та граматичній системах. Ба більше, вона є однією з визначальних у розвитку граматичного ладу української літературної мови початку ХХІ ст. Проте на противагу лексичним національно маркованим граматичним одиницям в сучасній лінгвоукраїністиці вивчено ще недостатньо ґрунтовно. На сьогодні досліджено окремі синтаксичні конструкції [Терлак 2004; Гінзбург 2006; Харченко 2017; Фурса 2019 та ін.] та морфологічні форми [Ланова 2010; Гінзбург 2012; Гінзбург 2013; Колібаба 2015; Городенська 2017; Колібаба 2020 та ін.], які зазнали ідеологічного тиску за радянської доби, унаслідок чого їх було вподібнено до відповідних одиниць російської мови або й замінено ними.

З-поміж синтаксичних конструкцій, що після тривалої перерви поступово відновлюють своє життя в мові, вирізняються дієслівно-іменникові словосполучення, компоненти яких поєднані синтаксичним зв'язком керування, що віддзеркалює національну своєрідність синтаксису української мови, оскільки воно становить ту найважливішу основу кожної мови, без якої

«зостається тільки рабське копіювання з чужої мови» [Гладкий 1928: 49]. М. Рильський зауважував, що «мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, колорит, і секрет того запаху й колориту, – на його думку, – полягає передовсім у синтаксисі, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів» [Рильський 1987: 363].

Тривале зросійщування українців спричинило слабке знання ними синтаксичних норм і традицій української літературної мови, що призвело до втрати національної специфіки сполучуваності слів. Упродовж 40–80-х рр. ХХ ст. в українській літературній мові поширилися не характерні для неї дієслівно-іменникові словосполучення, скомпоновані на російський лад. З огляду на панівну на той час ідеологію «наближення і злиття мов» іменник, залежний від опорного дієслова, ставили в тій відмінковій або прийменниково-відмінковій формі, що була спільною з російською мовою. Унаслідок цього процесу багато не властивих українській мові граматичних форм іменників на зразок *вибачати кого? що?*, *глузувати (кепкувати, насміхатися, сміятися) над ким? над чим?*, *дякувати кого? що?*, *зрадити кому? чому?*, *зректися від чого? від кого?*, *навчати чому?*, *опанувати чим? ким?*, *позбуватися від чого? від кого?*, *хворіти чим?* і под. під впливом російської мови узвичаїлися в українській мовній практиці навіть попри те, що в нормативних словниках подано граматично правильні форми *вибачати кому? чому?*, *глузувати (кепкувати, насміхатися, сміятися) з / із кого? із чого?*, *дякувати кому? чому?*, *зрадити кого? що?*, *зректися чого? кого?*, *навчати чого?*, *опанувати що? кого?*, *позбуватися чого? кого?*, *хворіти на що?* та ін. Однак відмінкові чи прийменниково-відмінкові форми керованих слів у споріднених мовах сплутувати не можна, бо вони істотно відрізняються й увиразнюють синтаксичні особливості тієї чи тієї мови.

На початку ХХІ ст. для читацького загалу доступно словникову спадщину та наукові дослідження 20–30-х рр. ХХ ст., що дало змогу відновити обширний пласт утраченого питомого українськомовного матеріалу, значну частину якого становлять власне українські, національно марковані, форми дієслівного керування. Зокрема, обстеживши лексикографічні джерела за

понад 100 років – від кінця XIX ст. до перших двох десятиріч XXI ст., ми спостерегли, що в них до тих самих дієслів зафіксовано неоднакові граматичні форми керованих іменників. Помічено розбіжності кількох типів: деяких керувань, наявних у лексикографічних джерелах кінця XIX – першої третини XX ст., у словниках 40–80-х і наступних років узагалі немає, деякі з них обмежено в ужиткові за допомогою спеціальних стилістичних позначок, а ще частину варіантних морфологічних форм іменників поміняно місцями й на першому місці поставлено ті з них, які спільні з російською мовою.

Зіставний аналіз лексикографічних джерел різних часових періодів дав змогу сформувати реєстр українських національно маркованих форм дієслівного керування, що їх штучно, найімовірніше через розбіжності з російською мовою, було переведено до розряду неосновних, другорядних граматичних форм або й зовсім вилучено з ужитку. Залежно від ступеня обмеження цих форм у використанні (часткового чи повного) серед них виокремлено два різновиди: 1) периферійні, або *призабуті*; 2) *утрачені*.

Як *периферійні*, або *призабуті*, кваліфікуємо такі дієслівні керування, що за своєю суттю є питомими українськими граматичними формами, проте внаслідок позамовних, здебільшого ідеологічних, чинників у 40–80-х рр. XX ст. були штучно витіснені на периферію мовного вжитку.

Прикметно, що керування цього різновиду наявні у словниках радянської доби, передовсім у «Словникові української мови» в 11 т., але здебільшого як неосновні, другорядні, розташовані після форм, спільних із російською мовою. Багато таких керувань марковано стилістичними позначками *заст.*, *діал.*, *рідко*, *рідше*, що обмежували їх вільне використання в тогочасній мовній практиці відповідно до загальної тенденції уникати характерних для української мови слів, граматичних форм і синтаксичних конструкцій в офіційних текстах.

Периферійними в сучасній українській літературній мові є керування *берегти кого? чого?*, *боліти кому? кого?*, *ворогувати на кого? на що?*, *воювати кого? що?*, *грати* (‘виконувати на музичному інструменті’) *на що?*, *дивуватися з / із кого? із чого?*, *довідуватися чого?*, *доглядати кого? чого?*, *знемагати*

на що?, користуватися із чого?, радити із чого? з / із кого?, стосуватися до кого? до чого?, терпіти (‘страждати від хвороби, немощів і т. ін.’) *на що?, терпіти* (‘поблажливо ставитися до когось’) *кому?, тішитися з / із кого? із чого? на кого? на що?, уживати чого?, утікати кого? чого?* та ін.

Згідно зі «Словником української мови» в 11 т. дієслово **БОЛТИ** (‘давати відчуття фізичного болю’) керує іменниками, що мають три граматичні форми вираження – приєменникового родового відмінка (*у / в кого?*), давального безприєменникового (*кому?*) і знахідного безприєменникового (*кого?*) відмінків (СУМ, I: 214). На першому місці з-поміж них наведено спільну з російською мовою приєменниково-відмінкову форму *у / в кого?*, тоді як двом іншим надано статусу рідше вживаної розмовної (*кому?*) і рідковживаної (*кого?*) форм (там само).

У словниках ХХІ ст., так само як і у «Словникові української мови» в 11 т., першість серед керованих іменникових форм дієслова **БОЛТИ** переважно збережено за приєменниковою формою родового відмінка (*у / в кого?*), після якої з тими ж стилістичними ремарками подано форми давального (*кому?*) і знахідного (*кого?*) безприєменникових відмінків (ВТССУМ: 91; СУМ-20, I: 588). Проте реальна мовна практика українців, а також граматична інформація, наведена в інших словниках, дає підстави не погодитися з об’єктивністю такої лінгвістичної кваліфікації керувань *кому?* і *кого?*, оскільки іменники й у формі давального, й у формі знахідного відмінків без приєменника, залежні від дієслова **БОЛТИ**, широко зафіксовані в лексикографічних та наукових джерелах кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., передовсім у словниках доби українізації (пор.: *кого?* (СГ, I: 84, 156; СУМ-ЄН, I: 99; РУС-Кр, I: 34; Курило 1925: 100; УРС-Нік: 44 та ін.); *кому?* (Курило 1925: 96; РУФС-ПП: 22; СДМ: 17 та ін.), а також в українському фольклорі та в художній літературі:

БОЛТИ кому? чому?: *Кому кортить, тому й болить* (Практ. рос.-укр. словник приказок); *Чужий біль нікому не болить* (Укр. прислів’я); *Після бійки Семен лежав на соломі, і всі кості йому боліли* (Леся Українка); *...боліла мені голова і груди* (М. Коцюбинський); *Я квітку не можу зірвати, бо їй, як людині, болить* (В. Сосюра); *Василь Іванович ...думав про Даринин*

лист. *Що вона там пише, голубка, де їй болить?* (Ю. Яновський); *...болить Андрієві* (Іван Багряний); *Стенура чув, як болить корінню від кожного його удару* (О. Гончар); [Костя:] *Але батьківщина, Ганнусю, на те і батьківщина, що їй болить серце навіть за тими, хто покинув її* (В. Рутківський); *Очам болить* (Ю. Андрухович) і под.;

БОЛІТИ кого?: *Татка болять очі* (СТ); *Кого болять кості, той не думає в гості* (М. Номис); *Болить мене голова з потилиці до чола* (Укр. нар. пісня); *Болить мене головонька* (С. Руданський); *Може назвати [Ряжанка] лише те, що болить його, індивіда* (І. Білик); *Коли Дарусю болить голова, вона мусить іти до ріки і лізти до пояса у воду* (М. Матіос); *У неї температура, їй [Астрід] болить горло, тече з носа і коле в грудях* (С. Андрухович) та ін.

Крім того, обидві граматичні форми іменників, залежних від дієслова **БОЛІТИ**, широко засвідчені в українській народній мові. Згідно з «Атласом української мови» приєменниково-відмінкова форма *у / в мене (у / в кого?)* переважає в північному (Чернігівська та Сумська області) та в деяких регіонах південно-східного наріччя (Полтавська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська області); граматична форма *мені (кому?)* поширена в північному наріччі (Волинська область, деякі регіони Житомирської та Рівненської областей), а *мене (кого?)* – у південно-західному наріччі (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області) та на Закарпатті [АУМ, I: к. № 280; АУМ, II: к. № 272; АУМ, III 2: к. № 81]. Паралельний ужиток керованих відмінкових форм *у / в мене – мене* характерний для Уманщини та деяких районів Миколаївщини [АУМ, I: к. № 280].

З огляду на викладені аргументи вважаємо за потрібне переглянути лінгвістичний статус керувань **БОЛІТИ кому?** і **БОЛІТИ кого?** у наступних виданнях українських словників різних типів – і тлумачних, і перекладних, і граматичних.

Значення фізичного стану ‘спричиняти відчуття свербіжу’, ‘давати відчуття тупого болю; нити’ притаманні в українській літературній мові дієслову **СВЕРБИТИ** (СУМ, IX: 68), керування якого також зазнали ідеологічного тиску. У «Словникові

української мови» в 11 т. нормативні граматичні форми іменників, залежних від дієслова *СВЕРБИТИ*, наведено лише для фразеологізмів. Проте й за такої вибірковості помітно, що, як і для дієслова *БОЛТИ*, на першому місці серед його керувань поставлено прийменниково-відмінкову форму «у / в + родовий відмінок» (у / в кого?), на другому – безприйменникову форму давального відмінка (кому?), а керування безприйменниковим знахідним відмінком іменників (кого?) або взагалі немає, або його марковано стилістичною позначкою «рідко» (УРС, V: 267; РУС-48: 619; РУС-70, III: 239; СУМ, IX: 68 та ін.), хоч іще у 20-х рр. ХХ ст. О. Курило на широкому фактичному матеріалі проілюструвала, що типовими для дієслів *болить*, *кортить*, *свербить* в українській мові є керування *кому?* і *кого?* [Курило 1925: 96, 100]. Висновки дослідниці підтверджує також ужиток цих керувань у джерелах пізнішого часу, пор.: *Свербить тебе шкура, то й добре, я тебе почухаю* (А. Чайковський); *Як тебе свербить рука, то намочи її в теплій воді і перестане!* (Дарія Ярославська); *...він [Охрім] не обзивався, бо спрожогу вскочив у кропиву і аж сичав, чухаючись, так йому свербіли ноги* (Григорій Тютюнник); *Тоді відчув [Петро], як нестерпно почали свербіти йому п'яти* (Вал. Шевчук) та ін.

У 40–80-х рр. ХХ ст. було штучно обмежено у функціонуванні й керування дієслова *ВОРОГУВАТИ*. У нормативних лексикографічних джерелах радянської доби на першому місці, як основне, зафіксовано керування цього дієслова іменниками, що мають подібно до російської мови форму орудного відмінка з прийменниками *з / із / зі – з / із ким? із чим?* (пор.: рос. *с кем? с чем?*) (УРС, I: 291; РУС-70, I: 167; СУМ, I: 739), тоді як ще одне українське керування «на + знахідний відмінок» – *на кого? на що?*, зважаючи на його поширеність у говорах південно-західного наріччя, обмежували стилістичними позначками «діал.» (СУМ, I: 739) або «розм.» (УРС, I: 291). Справді, іменники у формі знахідного відмінка з прийменником *на*, залежні від дієслова *ВОРОГУВАТИ*, широко вживані в мові західноукраїнських письменників, напр.: *А вони [діти] нехай собі ворогують на батька* (О. Кобилянська); *Сестра сестриці чари готує, Ой кум на кума все ворогує* (Я. Головацький); *Марко присягався у своїй невинності, оправдувався тим, що не було йому*

жодної причини **ворогувати на ректора** (А. Чайковський); [Агамемнон до Кассандри:] *Ти все на мене ворогуєш, бачу* (Леся Українка); *Чом «Слово» на «Правду» раз в раз ворогує?* (І. Франко); [Князь до Шварно:] *Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро?* (Юліан Опільський) та ін. Проте керування *на кого? на що?*, крім художньої літератури, засвідчене також у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (СГ, I: 255) та в багатьох українських лексикографічних джерелах 20–30-х рр. ХХ ст. (РУС-Кр, I: 115; РУС-Кр, III 1: 123, 229; УРС-Нік: 141; СДМ: 28 та ін.), що дає підстави вважати його нормативним, стилістично не обмеженим дієслівним керуванням.

Так само словники радянської доби, за винятком окремих із них (РУССВ: 143, 624), та більшість сучасних лексикографічних джерел (ВТССУМ 2007: 202; РУС 2011–2014, I: 337; СУМ-Ж: 164; СУМ-20, III: 287) не подають керування **ВОРОГУВАТИ проти кого? проти чого?**, хоч його й фіксує українська мовна практика кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема лексикографічні джерела (РУС-Кр, I: 115; РУС-Кр, III 1: 123; РУФС-ПП: 48 та ін.), художні та наукові тексти, пор.: *Він [Згура] ... став розказувати про Кочубеїв, котрі ще й тепер, коли Чуйкевичі побралися, не перестають ворогувати проти гетьмана* (Б. Лепкий); *Щоправда, Йван ніколи не ворогував проти Грицька, як Панас* (Б. Грінченко); [Ліда до Юркевича:] *А ти все такий же – по-давньому ворогуєш проти часу?* (І. Кочерга); *...простий народ інколи бив тих гусарів, а старшина не запиняла його у сих вчинках, бо й сама ворогувала проти них* (Д. Багалій); *Палій був щирий демократ, він хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Запорозькій Січі; він ворогував проти панів і шляхти* (Д. Дорошенко) та ін.

Як і для дієслова **ВОРОГУВАТИ**, керування іменниками, що подібно до російської мови мають прийменникову форму вираження «з / із / зі + орудний відмінок» – *з / із ким? із чим?* (пор.: рос. *с кем? с чем?*), зафіксовано в радянських лексикографічних джерелах на першому місці для дієслова **ВОЮВАТИ** (СУМ, I: 746). Але, на відміну від дієслова **ВОРОГУВАТИ**, для **ВОЮВАТИ** на другому місці наведено керування *проти кого? проти чого?*

(там само), теж спільне з російською мовою. Натомість відмінне від неї керування іменниками у формі знахідного відмінка без прийменника **кого? що?** у словниках цієї доби обмежено стилістичною позначкою «заст.» (там само) або взагалі не подано (УРС, I: 294; РУС-48: 140; РУС-70, I: 145), хоч, за висновками мовознавців [Курило 1925: 101 та ін.] та матеріалами лексикографічних джерел (СГ, I: 257; РУС-Кр, I: 91, 101; РУС-Кр, II 1: 14; РУС-Кр, III 1: 331; РУС-Із: 50 та ін.), це питома українське керування. Воно широко засвідчене в українському фольклорі (думах, піснях, казках, легендах), історичних джерелах (передовсім у літописах) та художній літературі, пор.:

ВОЮВАТИ кого?: [Цар до царедворців:] *Мене хочуть воювати, а ви нічого не знаєте* (Укр. нар. казка); *А москалі за Дунаєм Турка воювали* (Т. Шевченко); *Пішов Володимир у наші Карпати, Пішов він карпатських хорват воювати* (І. Франко); *...у 1772 році Запорозьке Військо лагодилося до походу, щоб разом з російським військом воювати турків* (А. Кашенко); [Ярослав до Ігоря:] *...не діло ти замислив – воювати самому половців* (Володимир Малик); *...йдемо воювати ляхів* (Р. Іваничук) тощо;

ВОЮВАТИ що?: *...не було ж у землі Руській раніше [нікого], хто воював би землю Чеську* (Галицько-Волинський літопис); *Стали [козаки] їх [турків] рубати, Город Козлов огнем мечем воювати* (Укр. дума); [Лисичка:] *Була я у змія, хвалився він мені, що буде твоє царство воювати* (Укр. нар. казка); *...цар знову хоче воювати Скіфію!* (І. Білик); *Одначе воювати королівства Римської держави почесно й вигідно для скарбниці, а воювати оці Ладижини <...> важко й принизливо для великого падишаха* (Ю. Мушкетик) та ін.

З-поміж керувань дієслів із семантикою емоційного стану на взірць **ДИВУВАТИСЯ, РАДІТИ, ТІШИТИСЯ, УТІШАТИСЯ** і под. унаслідок штучних обмежень у вжиткові периферійним, або призабутим, стало питома українське керування «з / із + родовий відмінок» – **з / із кого? із чого?** Натомість статус основних керувань закріпився за іменниками у формі давального – **кому? чому?** (для дієслів **ДИВУВАТИСЯ, РАДІТИ**) та орудного – **ким? чим?** (для дієслів **ТІШИТИСЯ, УТІШАТИСЯ** і под.) відмінків, спільних із російською мовою. Саме їх у словниках

радянської доби переважно подано на першому місці (УРС, I: 403; УРС, VI: 55, 247; СУМ, II: 273; СУМ, VIII: 436; СУМ, X: 151, 514 та ін.). Ба більше, керування дієслова *ТІШИТИСЯ* з / із кого – із чого у «Словникові української мови» в 11 т. (СУМ, X: 151) та в «Українсько-російському словникові» в 6 т. марковано позначкою «заст.» (УРС, VI: 55, 247), хоч у деяких лексикографічних та наукових джерелах 20–30-х рр. ХХ ст. воно було єдиним керуванням дієслова *ТІШИТИСЯ* (РУФС-ПП: 166–167; Курило 1925: 94). Крім того, у словниках «золотого десятиріччя» послідовність розташування керованих варіантних іменникових форм аналізованих дієслів помітно відрізняється: спочатку – *із чого? з / із кого?*, а далі – *кому? чому? або ким? чим?* (РУС-Кр, I: 216), причому в деяких словниках і доби українізації (РУФС-ПП: 223; ПС: 97), і радянського періоду (РУС-48: 559), і новітнього часу (РУССЛ; РУС 2011–2014, III: 656) керованої форми *кому – чому* немає взагалі.

Керування дієслів *ДИВУВАТИСЯ*, *РАДІТИ*, *ТІШИТИСЯ*, *УТІШАТИСЯ* іменниками у формі родового відмінка з прийменниками з / із широко проілюстроване в художній літературі різних часових відтинків, що дає підстави кваліфікувати його як типове для української мови, а не випадкове чи рідкісне явище, пор.: *Федір по якомусь праву не дивувався з такої дружності цілком незнайомі йому людини* (В. Винниченко); *З воріт дехто визирав і дивувався з цього довгого стрункого юнака* (М. Івченко); *...дивується з себе Мар'яна* (Докія Гуменна); *Сама вона [дівчинка] дивувалася з усього* (О. Іваненко); *З незвичайної делікатності дідуся дивувались і потроху підсміювались наші вуличани* (М. Стельмах); *Дивуватися зі світу, з його чудес і багатств, ніколи не знаючи ні спочинку, ні втоми в цьому* (П. Загребельний); *...не дивуйтеся з Іванової відвертості* (В. Дрозд); *Дивуватися із цього відкриття чи сприймати як належне?* (Анатолій Дністровий); *Одеський глядач радіє з успіху театру, боліє з його невдач* (Остап Вишня); *Двоє людей надзвичайно раділи з тієї перемоги* (Микола Трублаїні); *...[Свпраксія] хотіла ...бачити більше, насолоджуватися світом, радіти з життя, сміятися* (П. Загребельний); *Не тільки Ян, але й Ганічка раділа зі свого квартиранта, що той потрапив до такої чудової людини, як пан професор*

Нейман (А. Копинець); ...солдати ...**раділи** з несподіваної розваги (В. Дрозд); ...**не радів** я з доброго діла, яке вчинив (Вал. Шевчук); *Око в око наш брат Хвалько, як небитий вертається з служби та **тішиється з себе**, який-то він здатний в Бога вродився* (Марко Вовчок); *Отаман **тішився** з його [хлопця] зміцнілої краси* (В. Підмогильний); ***Зі** зганьбленої любови він [Вінсент] пишатиметься й **тішитиметься*** (В. Домонтович); *І от роки живете ви побіч себе, **тішитесь з літа**, нудьгуєте взимку* (Олег Ольжич); *Ніколи ще **не тішився** [Андрій] так із зустрічі з нею [Риною], як у цей час* (У. Самчук); *І милувалась та **тішилась з дочки**, що вийшла переможницею* (Іван Багряний); ***Утішалася з тексту**, день видався найкращим* (М. Меднікова); [Григорій до Михайла:] *Я й **тішуся з тебе** і плачу, передчуваючи біду* (Г. Пагутяк); *Про жінку, кандидата медичних наук, яка щоразу **тішиється** з новонароджених кошенят* (газета «День», 11.01.2007) і под.

Прийменниково-відмінкову форму «з / із + родовий відмінок» – *із чого?* – зафіксовано як периферійну й для дієслів **КОРИСТУВАТИСЯ / СКОРИСТАТИСЯ** в більшості словників 40–80-х років ХХ ст. (СУМ, IV: 290; УРС, II: 377; РУС-48: 470; РУС-70, II: 592) та в новітніх словниках української мови (ВТССУМ: 574; СУМ-Ж: 462; СУМ-20, VII: 442; РУС 2011–2014, III: 323), тоді як безприйменникову форму орудного відмінка *чим?*, спільну з російською мовою, подано в них на першому місці. Прикметно, що у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (СГ, II: 283), лексикографічних працях першої половини ХХ ст. (РУС-Кр, I: 131; РУС-Кр, II 1: 201; РУС-Кр, II 2: 533; РУС-Кр, III 1: 52; РУС-Кр, III 2: 348, 575; УРС-Нік: 366; СДМ: 31, 65, 112, 152, 159, 161; ПС: 182; РУФС-ПП: 53, 115, 166, 172, 202 та ін.) і новітнього часу (РУССЛ; РУССВ: 108, 137, 168, 598, 685, 715) керовану прийменниково-відмінкову форму *із чого?* зафіксовано як єдину нормативну або на першому місці серед пропонованих варіантів, що свідчить про її органічність для української мови. Керування **КОРИСТУВАТИСЯ / СКОРИСТАТИСЯ із чого?** активно вживане на сторінках різностильових українських видань упродовж тривалого часу, пор.: *Жити треба на те, щоб користуватися з правди, з добра, з краси, з волі, з братерства, і за це самому треба було роби-*

ти так, щоб і люди могли з цього користуватися (Б. Грінченко); *Щоб допомогти користуватися з книжки, у кінці дано покажчика відзначених у ній слів і зворотів, як поправних, як і хибних* (О. Курило); *...їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться* (Микола Хвильовий); *Агент сів на потрібний поїзд і невдовзі прибув у потрібне місце, де йому знову довелося скористатися з послуг таксі* (П. Загребельний); *Гайдук думав було скористатися з геджету [гаджета], локалізацію якого не можна було встановити, і подзвонити до свого колеги* (Ю. Щербак); *Я скористаюся з Людиних записів, не додаючи до промови Загатного жодного свого слова* (В. Дрозд).

Маловідомою для багатьох теперішніх мовців стала прийменниково-відмінкова форма іменника, залежного від дієслова **СТОСУВАТИСЯ**, «до + родовий відмінок» – **до кого? до чого?** Словники 40–80-х рр. ХХ ст. (СУМ, IX: 740; УРС, V: 521; РУС-48: 186; РУС-70, I: 543) та деякі словники початку ХХІ ст. (ВТССУМ: 1398; РУС 2011–2014, II: 33; СУМ-Ж: 1110) фіксують на першому місці безприйменникову форму *кого? чого?*, а на другому – прийменниково-відмінкову форму родового відмінка *до кого? до чого?* Натомість у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка (СГ, IV: 211–212), лексикографічних працях «золотого десятиріччя» (РУС-Кр, II 1: 180, 222; РУС-Кр, III 1: 123; РУС-Із: 477; РУФС-ПП: 149–150; СДМ: 61, 72, 125; ПС: 384) та деяких новітніх словниках (РУССВ: 374; РУССЛ) *до кого? до чого?* зафіксовано як єдине керування дієслова **СТОСУВАТИСЯ**, що дає підстави вважати його власне українським. Форми родового прийменникового відмінка іменників, залежних від дієслова **СТОСУВАТИСЯ**, широковживані на сторінках різностильових українськомовних текстів, пор.: – *Писар напише нам розписку, а я вам заплачу по тій розписці гроші, – сказав Мотуз, дуже обережний, коли діло стосувалось до грошей* (І. Нечуй-Левицький); *Кепкують із бойка; кепкування більше стосується до цигана, ніж до бойка* (І. Франко); *Не було сумніву, що це стосується до Нестора* (У. Самчук); *Все це стосується до пересічного українського мовця, а може ще більшою мірою до працівників преси, радіо* (Ю. Шевельов); *Це також стосується до телебачення і радіо* (журнал «Сучасність», 1978); *Це не стосується до нашої балачки* (Ю. Янов-

ський); *Це переважно стосується до людини...* (О. Донченко); *Як це стосується до нашого знайомства?* (Р. Андріяшик); *Це твердження так само стосується й до викладання в проєкті Українського правопису правил про чергування і, й та з, із, зі, зо* (Р. Воронезький).

Серед сукупності іменникових керувань дієслова **ГРАТИ** («виконувати / виконати що-небудь на музичному інструменті») «під тиском російської складні» [Островський, Островська 2013: 86] на периферії сучасного мововжитку опинилася прийменниково-відмінкова форма «*на + знахідний відмінок*» – **на що?** Від середини ХХ ст. її потіснила спільна з російською мовою прийменниково-відмінкова форма «*на + місцевий відмінок*» – *на чому (чим)?* (пор.: рос. *на чем?*), що відбито у словниках 40–80-х рр. ХХ ст. (УРС, I: 359; РУС-48: 160; РУС-70, I: 467–468; СУМ, II: 159). Лише в деяких працях радянської доби іменники, керовані дієсловом **ГРАТИ**, що мають форму знахідного відмінка з прийменником *на*, подано на першому місці, пор.: *грати на скрипку (на скрипці)* (РУССВ: 361).

Керування *на чому (чим)?* перенесено й до лексикографічних джерел ХХІ ст. (ВТССУМ: 259; РУС 2011–2014, I: 888; СУМ-Ж: 203; СУМ-20, III: 762 та ін.), натомість у словниках і в наукових дослідженнях 20–30-х рр. ХХ ст. місце основного керування поряд із прийменниковими відмінковими формами «*на + місцевий відмінок*» та «*у / в + знахідний відмінок*» посідала прийменниково-відмінкова форма «*на + знахідний відмінок*», пор.: *грати на ліру (и на лірі), на скрипку (и на скрипці), на дудку (и у дудку), на піяніно (и на піяніні), на роялі* (РУС-Кр, I: 139; СУМ-ЄН, I: 391; Курило 1925: 105 та ін.).

Г.Ф. Островська звертала увагу, що «Грінченко (т. 1, с. 322) не наводить **жодного** прикладу, де б мовилося *грати на чому*, а тільки – **грати на що** або **в (у) що**. Навіть Шевченкове *він усюди вештається та на кобзі грає* поминув, хоч у цілому посилається на Кобзаря дуже часто. Може, тому поминув, що **на кобзі** не вписується в народну складню, за якою, власне, й компоновано словник?» [Островський, Островська 2013: 86].

Керування дієслова **ГРАТИ на що?** широко проілюстроване в українському фольклорі та в українській художній літературі, що засвідчує його природність для української мови, пор.:

Ведмедя коли вчать танцювать, то йому на сопілку грають (Практ. рос.-укр. словник приказок); *Цап меле, цап меле, Коза засипає, А маленьке козенятко На скрипочку грає* (Укр. нар. пісня); *На барабан буду грати* (П. Чубинський); *Попереду розвеселяв глядачів старий музика, що грав на бубон* (А. Кримський); *Козак гарно грає на бандуру* (Є. Тимченко); *Грає на дудку* [чорт], *сам із бородою, дві пари крил, а на голові така шапка рогата, як наче старий корч* (І. Микитенко) і под.

Дієслова **ЗНЕМАГАТИ / ЗНЕМОГТИ, СЛАБУВАТИ, ТЕРПІТИ, ХВОРИТИ** в українській літературній мові вживані із синонімійними значеннями 'почувати себе хворим, слабким; страждати від якоїсь хвороби чи перевтоми'. Проте у «Словникові української мови» в 11 т. для цих дієслів зафіксовано неоднакові форми керованих іменників: до дієслів **СЛАБУВАТИ, ХВОРИТИ** на першому місці подано суто українську приєдниково-відмінкову форму знахідного відмінка – *на що?*, на другому – безприєдникову форму орудного відмінка *чим?* (СУМ, IX: 344; СУМ, XI: 46), а до дієслів **ЗНЕМАГАТИ / ЗНЕМОГТИ, ТЕРПІТИ** наведено іншу послідовність іменникових керувань: спочатку – спільне з російською мовою керування *від чого?*, далі – *на що?* (СУМ, III: 655; СУМ, X: 96). Причому вжиток питомого українського керування дієслова **ТЕРПІТИ** «*на + знахідний відмінок*» – *на що?*, очевидно з огляду на його поширеність у говорах південно-західного наріччя, обмежено стилістичною позначкою «*діал.*» (СУМ, X: 96).

Деякі словники ХХІ ст., наслідуючи «Словник української мови» в 11 т., до дієслів **ЗНЕМАГАТИ / ЗНЕМОГТИ** так само подають форму *від чого?* як основну, а власне українське керування *на що?* – або як периферійне (ВТССУМ: 471; СУМ-20, VI: 273), або й узагалі його не фіксують (СУМ-Ж: 382; РУС 2011–2014, I: 916–917). Проте в інших словниках першої чверті ХХІ ст. (РУССЛ) подібно до «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (СГ, II: 173) та лексикографічних видань 20–30-х рр. ХХ ст. (РУС-Кр, I: 128, 273; РУС-Кр, II 1: 167; РУС-Кр, III 1: 96; РУС-Кр, III 2: 419; РУФС-ПП: 104; УРС-Нік: 326, 774) серед керувань дієслів **ЗНЕМАГАТИ / ЗНЕМОГТИ** наведено лише «*на + знахідний відмінок*», що дає підстави кваліфікувати його як питоме українське.

Природність керування дієслів *ЗНЕМАГАТИ* / *ЗНЕМОГТИ*, *ТЕРПТИ* іменниками у формі знахідного відмінка з прийменником *на* для мовної практики українців засвідчують і різночасові тексти, пор.: [Рябина:] *Пане писарю, скажіть-бо їй на розум, що там такого, бо я щось слабій. Бачите, на язик знемагаю* (І. Франко); *Той [Захарко] здорово знемагав на похмілля, не міг і голови звести горопаха* (Б. Грінченко); *І водили до Нього недужих усіх, хто терпів на різні хвороби та муки, і біснуватих, і сновид, і розслаблених* (Біблія, перекл. І. Огієнко); *...ночами я дуже часто знемагав на спрагу, надто найвшись дикої цибулі чи жерухи* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка, К. Корякіна); *Тепер він був самотний, старий, і терпів на дишавицю, характерну недугу різьбярів та каменярів, але попри те не вступався з робітні допізна* (Г. Пагутяк); *Люди, які живуть або працюють поруч з автомагістралями з інтенсивним рухом, частіше терплять на захворювання серцево-судинної системи, зокрема артеріальну гіпертонію та ішемічну хворобу серця* (газета «Високий Замок», 2003).

Для дієслів із семантикою піклування та захисту на зразок *ДОГЛЯДАТИ*, *ДБАТИ*, *БЕРЕГТИ*, *БОРОНИТИ*, *ПИЛЬНУВАТИ*, *СТЕРЕГТИ*, *ОХОРОНЯТИ* і под. типовим є керування іменником, що позначає власне-об'єкт дії. Його граматична форма в лексикографічних джерелах 20–30-х і 40–80-х рр. ХХ ст. істотно відрізняється. У словниках доби українізації цей іменник мав переважно форму родового відмінка – *кого? чого?*, тоді як у словниках радянського періоду – форму знахідного відмінка *кого? що?* Керовану форму родового відмінка іменників у лексикографічних джерелах 40–80-х рр. ХХ ст. або не подавали зовсім (напр.: *БОРОНИТИ* (УРС, I: 56; РУС-48: 16; РУС-70, I: 49), *ДБАТИ* (УРС, I: 189–190; РУС-48: 123; РУС-70, I: 357; СУМ, II: 215), *ОХОРОНЯТИ* (УРС, III: 189–190; РУС-48: 384; РУС-70, II: 353; СУМ, V: 825), *ПИЛЬНУВАТИ* (УРС, III: 344; РУС-70, II: 353; СУМ, VI: 355), *СТЕРЕГТИ* (РУС-48: 677; РУС-70, III: 388; СУМ, IX: 687 та ін.), або ставили її після форми знахідного відмінка (див.: *БЕРЕГТИ* (СУМ, I: 158); *ДОГЛЯДАТИ* (СУМ, II: 339; УРС, I: 426); *СТЕРЕГТИ* (УРС, V: 501).

Іменники у формі родового відмінка, якими керують дієслова із семантикою піклування та захисту, широко вживані в мовній

практиці різних історичних періодів, що свідчить про дискусійність витлумачення їх як периферійних граматичних форм, пор.:

БЕРЕГТИ чого?: ...*хто береже добра пана свого, той у добрій славі буде* (Біблія, перекл. П. Куліш); *За усіх усе зробить* [Микола], ...*хазяйського добра, як ока, береже* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Нужда та злидні навчають і свого берегти, і чужого глядіти* (Панас Мирний);

ДОГЛЯДАТИ чого?: *Поки діти були малі, біля них піклувалася мати; вона ж і хатнього господарства доглядала* (Панас Мирний); [Стара пані до панночки:] *Я такеньки міркую: зостанусь я тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати* (Марко Вовчок); *Треба й обіду доглянути й коло дитини побути* (М. Коцюбинський); *Мов новобранець той, що догляда гармат* (Микола Зеров);

СТЕРЕГТИ чого?: *В Сицилію якраз спустилась* [Ірися], *Човни троянські де були; І між троянок помістилась, Которі човнів стерегли* (І. Котляревський); *Він [вартовий] стеріг одчинених дверей, доки приладновували замки* (Олесь Досвітній); [Арсен:] *Я через вал переліз – ревно стережуть входів твої вої* (Р. Іваничук) та ін.

Форма родового безприйменникового відмінка є органічною також для іменників зі значенням власне-об'єкта дії, залежних від українських дієслів із семантикою навчання на зразок *ДОВІДУВАТИСЯ / ДОВІДАТИСЯ, ДІЗНАВАТИСЯ / ДІЗНАТИСЯ* та ін. Подібно до дієслів *УЧИТИ, УЧИТИСЯ, НАВЧАТИ / НАВЧИТИ, НАВЧАТИСЯ / НАВЧИТИСЯ* дієслова *ДОВІДУВАТИСЯ / ДОВІДАТИСЯ, ДІЗНАВАТИСЯ / ДІЗНАТИСЯ* в українській мові, на відміну від російської, керують іменниками у формі родового відмінка – *чого?*, проте внаслідок ідеологічних чинників цю форму було витіснено на периферію мовного вжитку й замінено формою знахідного відмінка – *що?*.

На підставі аналізу лексикографічних джерел 20–30-х рр. ХХ ст. та фактичного матеріалу, дібраного з різностильових джерел хронологічно неоднакових відтинків часу, можемо констатувати активний ужиток форми родового відмінка іменників, поєднаних із дієсловами *ДОВІДУВАТИСЯ / ДОВІДАТИСЯ, ДІЗНАВАТИСЯ / ДІЗНАТИСЯ*, у мовній практиці українців, пор.:

ДОВІДУВАТИСЯ / ДОВІДАТИСЯ чого?: ...губернатор поді тільки **довідується правди**, коли йому на неї показали (газета «Рада», 24.02.1911); *Та зараз при першій хаті довідався [Андрій] правди* (А. Чайковський); *Після чарок він [гетьман] довідувався такого, чого по тверезому [по-тверезому] може б ніколи й не почув* (Б. Лепкий) і под.;

ДІЗНАВАТИСЯ / ДІЗНАТИСЯ чого?: ...представники біржових [біржових] комітетів візьмуть «спроби» зерна, яке продають великі й дрібні господарі й селяне [селяни] й по цих «спробах» **дїзнаються того, чого треба** (газета «Рада», 16.01.1911); *Дні минали, і Білозуб щораз дїзнавався нового* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка, К. Корякіна); ...*двома-трьома каверзними запитаннями я дїзнаюся всього, чого мені треба* (Ю. Смолич) та ін.

Призабутим, а то й невідомим для багатьох сучасних мовців, стало керування дієслів **УЖИВАТИ (ВЖИВАТИ) / УЖИТИ (ВЖИТИ)** іменниками у формі родового безприйменникового відмінка – **чого?** Воно наявне у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка [СГ, III: 77; СГ, IV: 186, 322, 485]. У словниках та наукових дослідженнях 20–30-х рр. ХХ ст. його зафіксовано або як єдину морфологічну форму вираження власне-об'єкта дії, або на першому місці серед пропонованих варіантів (РУС-Кр, I 1: 126, 161, 347; РУС-Кр, II 2: 514; РУС-Кр, III 2: 348, 376, 450; УРС-Нік: 70, 742; РУФС-ПП: 117, 211, 221, 235; СДМ: 152, 168, 230; Курило 1925: 91 та ін.). Формами родового відмінка іменників, залежних від дієслів **УЖИВАТИ (ВЖИВАТИ) / УЖИТИ (ВЖИТИ)**, рясніють також наукові, художні та публіцистичні тексти цього періоду, напр.: *Проти інших дієслівного походження прикметників найширше мова українська вживає прикметників на -ний* (О. Курило); *Крім знаків абетки, тобто літер, на письмі і в друковій українці вживають ще двох знаків додаткових* (О. Синявський); *Любить щиронародніх слів та зворотів уживати* (С. Єфремов); *А найважливіше для нас то те, щоб ми навчилися правильно ... вживати значоків на звуки, що їх має українська мова, та форм, якими вона розпоряджає* (В. Сімович); *Але до неї [Марії Пилипівни] підбігає її мазунчик, Стьопа, і вживає свого звичайного засобу: треться своєю щокою об її щоку* (В. Винниченко); *Диригент*

уживає в тактуванні вертикальних і горизонтальних *жестів* (Ф. Колесса) та ін.

У мовній практиці 40–80-х рр. ХХ ст. керування *чого?* уживане значно рідше, хоч офіційно воно не було заборонене й лексикографічні джерела того часу його фіксували (УРС, VI: 167; СУМ, X: 401), проте вже на другому місці й із позначкою «*рідше*», тобто як неосновну, периферійну граматичну форму, що вплинуло на її частотність використання й призвело до втрати цього керування в комунікативному просторі сучасних мовців. За радянського часу форми родового відмінка іменників, керованих дієсловами *УЖИВАТИ (ВЖИВАТИ) / УЖИТИ (ВЖИТИ)*, можна натрапити хіба в художній літературі, пор.: *На новій службі він [Юхрим] ще більше запишався, зашляхтився, але став менше **вживати** писарських слів* – кинувся до політичних (М. Стельмах); *Тактика Сташки полягала в тому, що вона, нагледівши собі жертву, доти кружляла біля неї, доти **уживала** різних **штучок**, доки врешті «він» не заговорював з нею* (Ірина Вільде); *Султанов уперто **вживав** тільки твердо встановлених **формул*** (П. Загребельний) і под. Цим керуванням послуговувалися і представники діаспори: *Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли **вживати** української мови прилюдно, цілковито або частково...* (Ю. Шевельов); *Яків... пригадав нову заборону Рейхскомісаріату **уживати тризубчиків і прапорів*** (У. Самчук) і под.

У словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. (ВТССУМ: 1498; СУМ-Ж: 1191) переважно збережено радянську традицію подавати морфологічну форму родового відмінка *чого?* для іменників, залежних від дієслів *УЖИВАТИ (ВЖИВАТИ) / УЖИТИ (ВЖИТИ)*, як периферійну щодо форми знахідного відмінка *що?* Проте попри це в новітній період мовці послуговуються керуванням *чого?* значно активніше, причому не лише в художній, а й у науковій літературі та в публіцистиці, пор.: *Слово «завідувачка», як свого часу і «столяр-теоретичка», коштувало мені кількох дискусій із консервативними літредакторами, які воліли, згідно з правописом, **вживати** тільки чоловічих **форм** на позначення посад* (Н. Сняданко); *Деякі мовці..., зрадівши з*

поновлення літери г, почали активно **вживати** позначуваного нею **звук** (О. Пономарів); *Часто вживають* знахідного **відмінка** із закінченням *-а* в мові художньої літератури (І. Вихованець); **Віддієслівних іменників** на *-ння, -ття* **недоконаного виду** треба **вживати** тільки в однині (М. Гінзбург); ...у § 10, п. 1, прим. 1 цього правопису [1928 р.] **вжито терміна** «початкові в й у» (Р. Воронезький); *Мрію, що колись на люди вийде офіційна особа, що від щирого серця вживатиме* українських **ідіом** чи й цілих **прислів'їв** (С. Саржевський) і под.

Однак незважаючи на відомі на сьогодні рекомендації видавати перевагу в сучасному мововжитковій дієслів **УЖИВАТИ** (**ВЖИВАТИ**) керуванню *чого?*, а не *що?*, оскільки вони «вимагають по собі родового відмінка», «коли мовиться про щось абстрактне» [Островський, Островська 2013: 71], це керування ще не поновило того свого місця, яке воно посідало до реформи, спрямованої на «наближення і злиття» української та російської мов.

Так само призабутим для теперішніх мовокористувачів є керування дієслів **ТІКАТИ, УТІКАТИ (ВТІКАТИ) / УТЕКТИ (ВТЕКТИ)** іменниками у формі родового відмінка – *кого? чого?* Це керування фіксують словники 20–30-х рр. ХХ ст., причому як пріоритетне, пор.: ...*тікати* и *утікати, утекти кого, чого* и *від кого, від чого; утекти кари* и *від кари; тікати зустрічі (стрічи)* (РУС-Кр, II 1: 145). Словники радянської доби подають його обмежено й непослідовно: воно наявне лише в окремих лексикографічних джерелах (РУССВ: 22, 28, 365, 578), тоді як в інших його обмежено стилістичними ремарками «заст.» (СУМ, X: 136, 512) чи «рідко» (УРС, VI: 245–246) або й не подано взагалі (РУС-48: 13; РУС-70, I: 38).

Словники незалежної України керування дієслів **ТІКАТИ, УТІКАТИ (ВТІКАТИ) / УТЕКТИ (ВТЕКТИ)** *кого? чого?* також не фіксують (ВТССУМ: 1453, 1519; СУМ-Ж: 1152, 1208). Це суперечить граматичним особливостям української літературної мови, оскільки іменники у формі родового відмінка, поєднані з дієсловами **ТІКАТИ, УТІКАТИ (ВТІКАТИ) / УТЕКТИ (ВТЕКТИ)**, наявні в мовній практиці українського народу, пор.: *Маймо Бога в серці, утікаймо уроєння і блудів, поступаймо дорогою простою і чесною до правди і повинності!*

(А. Могильницький); [Василь:] *Чого ж ви людей цураєтесь, світу тікаєте?* (Панас Мирний); *Тепер стояла справа так, що як-небудь викрутитись, щоб утекти зустрічі з інтелігенцією, Вові не можна було...* (Степан Васильченко) і под.

До другої групи форм дієслівного керування, що зазнали ідеологічного тиску за доби тоталітаризму, уналежнюємо так звані *утрачені* керування, які здебільшого не відомі теперішнім мовокористувачам. Вони зафіксовані у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, у словниках першої третини ХХ ст., проте в лексикографічних джерелах радянського часу їх немає, оскільки з ідеологічних міркувань їх було замінено граматичними формами, спільними з російською мовою. Не подано цих форм і в новітніх словниках. Їх відновлення значною мірою стало можливим завдяки вступленню для читацького загалу словникової спадщини так званого «золотого десятиріччя» – 20–30-х рр. ХХ ст. та створенню корпусів текстів української мови. Утрачені керування, подібно до периферійних, або призабутих, керувань поступово, переважно зусиллями національно свідомих, патріотично налаштованих мовців, повертаються до сучасного мововжитку після тривалої перерви.

Причину свідомого усунення значної частини дієслівно-іменникових конструкцій з активної українськомовної практики 40–80-х рр. ХХ ст. вбачаємо у прагненні позбутися національно маркованих рис української мови, бо ними вона відрізнялася від російської.

До утрачених уналежнюємо керування на кшталт *боронити чого?*; *вивчити* (‘навчити кого-небудь’) *чого?*; *вірити на кого? на що?*; *відмовляти / відмовити чого?*; *відмовлятися / відмовитися кого? чого?*; *голосувати / проголосувати на кого? на що?*; *грати / зіграти* (‘виконувати на музичному інструменті’) *чого? у / в що?*; *дбати ким? чим?*; *дивувати, дивуватися / здивуватися на кого? на що?*; *забувати / забути на кого? на що?*; *зловживати / зловжити чого?*; *знемагати / знемогти із чого?*; *надуживати / надужити чого?*; *пишати з / із кого? із чого? на що? проти кого? проти чого?*; *питати / запитати / спитати* (‘розпитувати / розпитати, довідуватися / довідатися про кого-, що-небудь’) *за ким? на що?*; *питати / спитати / запитати* (‘звертатися / звернутися до кого-небудь з проханням про одержання чогось’) *за чим?*; *шукати за ким? за чим?*; *шко-*

дити на що?»; охороняти чого?¹ та ін. Принагідно зазначимо, що керування *надуживати чого?* зі стилістичною позначкою «*рідше*» вже зафіксоване у «Словникові української мови» у 20 т. (СУМ-20, IX: 423). Решта керувань ще чекають свого повернення до сучасних лексикографічних джерел.

Проаналізувавши вжиток утрачених керувань за матеріалами Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України та за сучасними корпусами текстів української мови – Корпусом текстів української мови (<http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>) і Генеральним регіонально анотованим корпусом української мови (ГРАК) (М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, М. Крук, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк. Київ – Осло – Єна, 2017–2022. URL: uas Corpus.org), ми спостерегли, що зазначеними вище синтаксичними конструкціями сучасні мовці майже не послуговуються. Їх здебільшого засвідчують лексикографічні та наукові джерела кінця XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст., фольклор, матеріали етнографічних збірників, художня література й публіцистика, опубліковані до 1933 р. У наступні часові періоди вживання таких керувань є рідкісним. Його подеколи натрапляємо в текстах представників української діаспори або тих мовців (переважно філологів або перекладачів), які знають питомі граматичні риси української мови.

Отже, унаслідок граматичного спадку, сформованого в радянський період під впливом російської мови, що домінувала майже в усіх сферах громадсько-політичного, ділового, господарського та культурного життя в Україні, значна частина питомих українських синтаксичних конструкцій та морфологічних форм наприкінці першої чверті XXI ст. все ще перебуває на периферії мовного вжитку. Поступове повернення цих одиниць до активної мовної практики, яке спостерігаємо від кінця 90-х рр. XX ст., засвідчує прагнення сучасних національно свідомих мовців відновити автохтонну, історично сформовану граматичну основу української літературної мови.

¹ У статті наведено лише короткий перелік основних утрачених на сьогодні форм дієслівного керування. Їх докладно проілюстровано в публікації: Колібаба Л., Фурса В. Периферійні та утрачені керування дієслів (матеріали до другого видання «Словника дієслівного керування»). *Лексикографічний бюлетень*. 2022. Вип. 31. С. 101-122.

Аналіз лексикографічних, наукових джерел і фактичного мовного матеріалу різних часових зрізів засвідчив, що в історично сформованих нормах дієслівного керування під впливом позамовних чинників відбувалися зміни. Унаслідок цих змін питомі керовані словоформи, що відбивають народнорозмовне походження і національну своєрідність української літературної мови, було обмежено у використанні. Їх якщо й подавали у словниках 40–80-х рр. ХХ ст., то на першому місці ставили ті, що були спільними з російською мовою. У деяких словниках такі форми дієслівного керування «приховували» від допитливого ока за допомогою спеціальних стилістичних позначок або й не наводили зовсім.

Сподіваємося, що запропоновані матеріали допоможуть розкрити національну специфіку дієслівного керування в українській літературній мові і прислужаться під час укладання словників нового покоління, які матимуть на меті відновити українське обличчя української мови.

Не біймося повертати до активного мовного вжитку питомі українські керування, послуговуючись ними в різних сферах функціонування сучасної української літературної мови. Обері-гаймо «питоменні риси української мови», плекаймо їх «як зіницю ока свого» [Огієнко 2010: 422–423].

Гінзбург М. Система правил українського ділового та наукового стилю. *Українська мова*. 2006. № 2. С. 30–43.

Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 29–40.

Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів. *Стиль і текст*. 2013. Вип. 14. С. 93–101.

Гладкий М. Наша газетна мова. Харків, 1928.

Городенська К. Граматичні норми української літературної мови і сучасна практика професійної спільноти. *Дивослово*. 2017. № 4. С. 40–45.

Колібаба Л. Актуалізація відмінкових форм як одна з новітніх тенденцій розвитку граматичного ладу української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ сторіч. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. За ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк. Частина II. Варшава – Івано-Франківськ, 2015. С. 315–330.

Колібаба Л. Закінчення знахідного відмінка іменників в історії українського правопису. *Українська мова*. 2020. № 3. С. 28–44.

Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 1925.

Ланова Т. Актуалізовані граматичні форми в мовленні викладачів ВНЗ (соціолінгвістичне дослідження). *Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. пр.* Вип. 12. Серія «Лінгвістика». Херсон, 2010. С. 55–61.

Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова. Київ, 2010.

Островський В.І., Островська Г.Ф. А українською кажуть так... Тернопіль, 2013.

Рильський М. Зібрання творів: у 20 т. Київ, 1983–1990. Т. 16. 1987.

Терлак З. Синтаксичні кальки в аспекті норми. *Вісник Львівського університету*. 2004. Вип. 34. Част. II. Серія «Філологічна». С. 498–505.

Фурса В. Зміни в нормах дієслівного керування в українській літературній мові початку ХХІ ст. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики: зб. наук. пр.* Київ, 2019. С. 245–254.

Харченко С. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст. Київ, 2017.

Хроніка НДІМ 1933–1934 рр. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали*. Упор. Л. Масенко та ін. Київ, 2005. С. 152–163.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АУМ – Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка. Т. 1. 1984; Т. 2. 1988; Т. 3. 2001.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2007.

ПС – Голоскевич Г. Правописний словник. Видання дванадцяте. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994.

РУС-Кр – Російсько-український словник: у 4 т. Гол. ред.: А. Кримський, С. Єфремов. Т. 1. Вип. 1. *Репринтне відтворене видання 1924 року*. Київ, 2016; Т. 2. *Репринтне відтворене видання 1929 року*. Київ, 2017; Т. 2. Вип. 2. *Репринтне відтворене видання 1932 року*. Київ, 2017; Т. 3. Вип. 1. *Репринтне відтворене видання 1927 року*. Київ, 2017; Т. 3. Вип. 2. *Репринтне відтворене видання 1928 року*. Київ, 2017.

РУС-1948 – Російсько-український словник. Гол. ред. М.Я. Калинович. Москва, 1948.

РУС-1970 – Русско-украинский словарь: у 3 т. Київ, 1970.

РУС 2011–2014 – Російсько-український словник: у 4 т. Київ, 2011–2014.

РУС-Із – Ізюмов О. Російсько-український словник. Видання четверте, доповнене й виправлене за новим правописом. Харків – Київ, 1930.

РУССЛ – Караванський С. Російсько-український словник складної лексики (2012). URL: <https://r2u.org.ua> (дата звернення: 10.11.2022).

РУФС-ПП – Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови. Уложили: В. Підмогильний, Є. Плужник. *Перевидання 1927 р.* Київ, 1993.

РУССВ – Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. За ред. М.Ф. Наконечного. Харків, 2002.

СГ – Словарь української мови: у 4 т. Упоряд. з дод. власн. мат-лів Борис Грінченко. *Репринтне відтворене видання 1907–1909 років.* Київ, 1997.

СДМ – Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. *Репринтне відтворене видання 1930 року.* Київ, 2018.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

СУМ-Ж – Словник української мови. Кер. В.В. Німчук та ін.; відп. ред. В.В. Жайворонюк. Київ, 2012.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. Т. I–XII. Київ, 2010–2021.

СУМ-ЄН – Словник української мови: у 3 т. Редактори: акад. С. Єфремов, А. Ніковський. Упорядкував: Б. Грінченко. *Репринтне відтворене видання 1927 року.* Київ, 2017.

Уманець, Спілка – Уманець М., Спілка А. (Комарь М.). Словарь російсько-український. Уманець М., Спілка А. Русско-украинский словарь. *Передрук із видання 1893 року.* Берлін, 1924.

УРС – Українсько-російський словник: у 6 т. Київ, 1953–1963.

УРС-Нік – Ніковський А. Українсько-російський словник. *Репринтне відтворене видання 1926 року.* Київ, 2018.

REFERENCES

- Chronicle of NDIM 1933–1934 (2005). *The Ukrainian language in the 20th century: the history of linguistic: Documents and materials*. L. Masenko and others, eds. Kyiv (in Ukr.).
- Fursa, V. (2019). Changes in directive of verbal control in the ukrainian literary language of the beginning of XXI century. *Hramatychnyi prostir suchasnoi linhvoukrainistyky: zb. nauk. pr.* Kyiv, 245–254 (in Ukr.).
- Ginzburh, M. (2006). The system of rules of the Ukrainian business and scientific style. *Ukrainian Language*, 2, 30–43 (in Ukr.).
- Ginzburh, M. (2012). About the forms of accusative in Ukrainian scientific texts. *Ukrainian Language*, 4, 29–40 (in Ukr.).
- Ginzburh, M. (2013). The traditional Ukrainian accusative form as the means to ensure accuracy and clarity of professional texts. *Stale and Text*, 14, 93–101 (in Ukr.).
- Gladkyi, M. (1928). Our newspaper language. Kharkiv (in Ukr.).
- Horodenska, K. (2017). Grammatical norms of the Ukrainian literary language and modern practice of the professional community. *Dyvoslovo*, 4, 40–45 (in Ukr.).
- Kharchenko, S. (2017). Syntactic norms of the Ukrainian literary language of the XX – beginning of the XXI century. Kyiv (in Ukr.).
- Kolibaba, L. (2015). Actualization of case forms as one of the latest tendencies of development of grammatical system of Ukrainian literary language of end of XX – beginning of XXI of centuries. *Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta hramatyky*. I. Kononenko, I. Mytnik, S. Romaniuk, eds. Part II. Varshava – Ivano-Frankivsk, 315–330 (in Ukr.).
- Kolibaba, L. (2020). The endings of accusative case of nouns in history of Ukrainian orthography. *Ukrainian Language*, 3, 28–44 (in Ukr.).
- Kurylo, O. (1925). Comments to the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
- Lanova, T. (2010). Actualization grammatical forms in the speech of university teachers (a sociolinguistic study). *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu: zb. nauk. pr.*, 12, serii “Linhvistyka”, 55–61. Kherson (in Ukr.).
- Ohienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2010). The mother tongue. Kyiv (in Ukr.).
- Ostrovskiy, V.I., Ostrovska, H.F. (2013). And in Ukrainian they say like this... Ternopil (in Ukr.).
- Rylskiy, M. (1987). Collection of works: in 20 vol. Vol. 16. Kyiv (in Ukr.).

Terlak, Z. (2004). Syntactic tracings in the aspect of the norm. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 34. Part II. Seriiia "Filolohichna", 498–505 (in Ukr.).

LEGEND

АУМ – Atlas of the Ukrainian language: in 3 vol. (1984–2001). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

BTCCYM – Busel, V.T. (Ed.). (2007). A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv – Irpin (in Ukr.).

ПС – Holoskevych, H. (Ed.). (1994). Dictionary of spelling. Niu-York – Paryzh – Sydnoi – Toronto – Lviv (in Ukr.).

РУС-Кр – Krymskyi, A., Yefremov, S. (Eds.). (1924–1933). Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. Vol. 1. Part. 1. *Reprint from the edition of 1924*. Kyiv; Vol. 2. Part 1. *Reprint from the edition of 1929*. Kyiv: Vydavnychi Dim D. Buraho; Vol. 2. Part 2. *Reprint from the edition of 1932*. Kyiv; Vol. 3. Part. 1. *Reprint from the edition of 1927*. Kyiv; Vol. 3. Part. 2. *Reprint from the edition of 1928*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

РУС-1948 – Kalynovych, M.Ya. (Ed.). (1948). Russian-Ukrainian Dictionary. Moscow (in Ukr.; in Rus.).

РУС-1970 – Russian-Ukrainian Dictionary: in 3 vol. (1970). Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

РУС 2011–2014 – Russian-Ukrainian Dictionary: in 4 vol. (2011–2014). Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

РУС-Із – Iziunov, O. (1930). Ukrainian-Russian Dictionary. Kharkiv – Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

РУССЛ – Karavanskyi, S. (Ed.). (2012). Russian-Ukrainian dictionary of complex vocabulary. URL: <https://r2u.org.ua> (accessed: 10.11.2022) (in Ukr.; in Rus.).

РУФС-ПП – Pidmohylnyi, V., Pluzhnyk, Ye. (Eds.). (1993). Russian-Ukrainian phraseological dictionary. Phraseology of business language. *Reprint from the edition of 1927*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

РУССБ – Vyrgan, I.O., Pylynska, M.M. (Eds.). (2002). Russian-Ukrainian Dictionary of fixed word-combination. Kharkiv (in Ukr.; in Rus.).

СГ – Hrinchenko, B. (Ed.). (1997). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vol. *Reprint from the edition of 1907–1909*. Kyiv (in Ukr.).

СДМ 1930 – Doroshenko, M., Stanyslavskyi, M., Strashkevych, V. (Eds.). (2018). Business Language Dictionary. Terminology and phraseology. *Reprint from the edition of 1930*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Vol. I–XI. Kyiv (in Ukr.).

СУМ-Ж – Zhaivoronok, V.V. (Ed.). (2012). Dictionary of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

СУМ-20 – Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol. (2010–2021). Vol. I–XII. Kyiv (in Ukr.).

СУМ-СН – Hrinchenko, B. (Ed.). (2017). Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vol. Compilers: S., Yefremov, A., Nikovskyi. *Reprint from the edition of 1927*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

Уманець, Спілка – Umanets, M., Spilka, A. (Komar M.) (Eds.). (1924). Russian-Ukrainian dictionary. *Reprint from the edition of 1893*. Berlin.

УРС – Ukrainian-Russian dictionary: in 6 vol. (1953–1963). Vol. I–VI. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

УРС-Нік – Nikovskyi, A. (Ed.). (2018). Ukrainian-Russian Dictionary. *Reprint from the edition of 1928*. Kyiv (in Ukr.; in Rus.).

Статтю отримано 28.11.2022.

Larysa Kolibaba, Valentyna Fursa

UKRAINIAN NATIONALLY MARKED MODELS OF VERBAL GOVERNMENT

The article offers materials that reveal the national specificity of verbal government in the Ukrainian literary language.

Investigating lexicographic sources for more than 100 years – from the end of the 19th century to the first two decades of the 21st century, we looked after, that they fix different models of verbal government for the same verbs. Divergences of a few types are noticed: parts of the governments, present in lexicographic sources of the end of the 19th century – of the first third of the 20th century, in the dictionaries of 40–80 years and later there are not in general, part of them limits in use with the help of stylistic remarks *заст.*, *діал.*, *рідко*, *рідше*, and yet part of the variant models is changed placed and on the first place the general are put common with Russian language.

The comparison of lexicographic sources of different time periods made it possible to compile the register of Ukrainian

nationally marked models of verbal government that tested to ideological pressure in Soviet times. Depending on the degree of limitation of these models in the use (partial or complete) two varieties are distinguished among them: 1) peripheral, or forgotten; 2) lost.

Such models of verbal government are qualified as *peripheral*, or *forgotten*, which in their essence are specific Ukrainian forms of grammatical connection, however in the language practice of the 40–80th of the 20th century they were artificially forced out to the periphery of linguistic usage.

Models of verbal government that is fixed in dictionaries 20–30th of 20th century are *lost*, while they are not found in the lexicographic sources of the Soviet era, because for ideological reasons they were replaced by grammatical forms common to the Russian language. They are not presented in the latest dictionaries. The restoration of these governments became possible to a large extent thanks to the availability of the vocabulary heritage of the 20s and 30s of the 20th century for reader public.

Key words: verbal government, verb, noun, grammar form, case.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.19>
УДК 376:42.001.76

ДИДАКТИЧНИЙ І КОРЕКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕКСТІВ КАЗОК У РОБОТІ ВЧИТЕЛЯ

ГАНЖА Ангеліна Юріївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001
E-mail: ganzhalina@ukr.net
ORCID: 0000-0003-2938-5306

Anhelina GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of stylistics, language
culture and sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of
National Academy of Sciences of
Ukraine,
4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті узагальнено теоретичні підходи до психодіагностування та стимулювання пізнавальної активності молодших школярів засобами казкотерапії. Розроблено рекомендації та запропоновано конкретні методики застосування текстів казок в освітньому процесі, які можуть використати вчителі початкових класів, дефектологи, логопеди під час організації групових та індивідуальних занять, батьки дітей з особливими освітніми потребами в корекційно-розвивальній роботі.

Ключові слова: казка, казкотерапія, корекційний потенціал, стимулювання пізнавальної активності.

У сучасній психолого-педагогічній практиці існують різні погляди на вплив казки на особистість. Видатний український педагог В.О. Сухомлинський надавав великого значення казці в пізнанні навколишнього світу, естетичному й патріотичному вихованні дитини, зокрема він успішно використовував різні форми роботи з казками: читання казок у ролях, що сприяє емоційному сприйняттю казки дитиною, умінню уявити себе її героєм, зрозуміти його вчинки, почуття тощо; створення власних казок, спрямоване на розвиток комунікативних умінь, емпатії, формування доброзичливої атмосфери в колективі, підвищення самооцінки дитини. Досвід роботи педагога-гуманіста в Павлівській середній школі лежить в основі сучасної казкотерапії в Україні (див., напр., [Коляденко 2018: 80–88]).

Казка – це складний психологічний феномен. Дослідники розглядають казкотерапію в чотирьох контекстах: 1) як окремий психолого-педагогічний метод; 2) як метод психотерапевтичного впливу за допомогою казкових історій; 3) як напрям практичної психології; 4) як «вербальну техніку в просторі арт-терапії» [Василевська 2020: 27].

На думку науковців (див., напр., [Данилюк 2019; Касен 2019]), головним засобом психологічного впливу в казкотерапії є метафора. Задіюючи свідомі пласти психіки, метафора постає інструментом вираження символічного несвідомого змісту, позбавленого малозначущої конкретики: вона дає змогу об'єктивувати внутрішні механізми конструктивної або деструктивної соціальної адаптації.

Дослідники виокремлюють казки народні й авторські, які, своєю чергою, поділяють на корекційні, медитативні, розвивальні, терапевтичні. Використання казкотерапії в психолого-педагогічній практиці уможливорює повною мірою задіяти різні види казок. Такий підхід створює простір для розширення дидактичних і корекційних функцій казки, а саме діагностичної, прогностичної, реабілітаційної, розвивальної, терапевтичної.

Сучасні педагоги застосовують не лише традиційні методи роботи з казкою: читання, розповідь, переказ, бесіду, а й модифікують і вдосконалюють їх. Наприклад, засвідчили ефективність такі прийоми, як:

- 1) розповідання казки (дає змогу виявити спонтанні емоційні прояви);
- 2) малювання казки (допомагає звільнитися від тривоги або іншого почуття, яке турбувало);
- 3) казкотерапевтична діагностика з використанням ляльок;
- 4) створення казки (дитина фантазує і водночас оприявнює власну підсвідому проблему);
- 5) виготовлення ляльок (включення механізмів проєкції, ідентифікації або заміщення);
- 6) інсценування казки (допомагає розкрити емоції дитини, побачити її поведінку в діяльності, рівень комунікативних навичок) (див. [Фрадинська 2015: 68]).

Водночас набувають поширення нетрадиційні технології роботи з казкою: складання авторської казки, переплутування сюжетів і героїв, змінювання характеру героя, місця, часу подій, кінцівки казки тощо [Цись 2013]. О.А. Федій звертає увагу на такі арт-терапевтичні методики казкотерапії, як психодинамічні медитації (перевтілення в казковий ліс, у камінь, у будинок тощо); занурення у стихії (земля, повітря, вода, вогонь); зображення рослин (чарівна квітка, яка може дарувати радість і добро); вправи з тканиною (чарівний килим, гра-брикання); вправи з дзеркалом, танці (тілесне вираження емоційного стану) [Федій: 30].

Казки – важливий психотерапевтичний інструмент, який дає змогу гармонізувати внутрішній світ дитини з особливими потребами [Садова 2015: 295]. Багато психічних процесів дітей зазначеної категорії не можуть повноцінно розвиватися без спеціальної корекційної роботи в цьому напрямі, це потребує великих витрат часу, а дитина має щодня задовольняти свої потреби у спілкуванні, досягненні успіхів тощо. На жаль, діти не завжди обирають адекватні шляхи для цього, адже вони обмежені у виборі засобів впливу на навколишнє середовище. Так виникають неефективні форми поведінки, від яких страждають як близьке оточення, так і самі діти. Водночас спеціально організована робота, спрямована на корекцію поведінки таких школярів, може бути досить ефективною.

Отже, мета психокорекційного ефекту казкотерапії – заміщення неефективного стилю поведінки школяра з особливими

освітніми потребами на більш продуктивний. Це дає змогу навчити дитину задовольняти потреби адекватними засобами та способами, які співвідносні із соціально прийнятими нормами й ведуть до соціальної адаптації дитини у шкільному середовищі за допомогою збережених її можливостей; попередити та допомогти виправити психологічні проблеми дитини, які виникають через неадекватну поведінку; формувати позитивні якості її характеру та особистості.

Крім того, казка, як показує досвід багатьох дослідників, може слугувати й методом найбільш ефективної взаємодії дорослого та дитини, сприяти виробленню спільної мови спілкування. Діти з порушенням інтелекту так само відкриті до сприйняття казок, як і нормотипові діти, але шляхи взаємодії з ними обмежені. Тому використання казкотерапії має стати невід'ємною частиною роботи педагогів та психологів в умовах інклюзивного навчання та у спеціальних закладах освіти.

Казкотерапія поєднує психокорекційний, розвивальний та виховний потенціал, сприяє попередженню шкільної та соціальної дезадаптації, дає змогу мобілізувати збережені ресурси психіки дітей з особливими освітніми потребами, ефективно впливати на формування конструктивних форм їхньої поведінки, а також сприяє успішнішій адаптації до постійно змінюваних умов сучасного соціуму.

Проаналізувавши різні підходи сучасних учених, узагальнимо основні способи психодіагностування та корекції за допомогою казки. Перелічені нижче методи доцільно використовувати для індивідуальної та групової роботи:

1. **Розповідаємо дитині казку** та простежуємо її реакції. Для цього треба «занурити» дитину в казку. Цього можна досягти численними повторами й рівністю голосу, використанням яскравих мовних зворотів, вигадливих приповідок і кінцівок. Спостерігаємо, як дитина реагує на вчинки героїв, для того, щоб виявити ціннісні уявлення, страхи; відстежити пози дитини, рухи, міміку. Крім дитячих коментарів, треба витлумачувати невербальні сигнали. Варто звертати увагу на сміх дитини, на тривогу, на ті моменти, які викликають особливий інтерес, або, навпаки, не привернули уваги, на коментарі дитини під час розповіді.

2. *Просимо дитину розповісти улюблену казку*, або ту, яка найбільш запам'яталася. Улюблена казка найчастіше є спрощеним життєвим сценарієм, і, виявивши, з ким із героїв ідентифікує себе дитина, можна визначити «програму» на доросле життя.

3. *Просимо дитину придумати й розповісти казку*. Саме цей спосіб роботи з казкою дає найбагатший матеріал для діагностики. Доцільно попросити дитину намалювати вигадану казкову історію на аркуші паперу. Інтерпретування малюнка дасть змогу отримати інформацію про емоційний стан дитини, предметно виявити актуальні проблеми та зрозуміти шляхи їх подолання.

Орієнтовний алгоритм аналізу казки, складеної дитиною: *тема казки* (наприклад, про тварин, стосунки батьків і дітей та ін.); *аналіз героїв і образів* (важливо визначити героя, з яким ідентифікує себе автор; зауважимо, що позитивний герой і той, з ким ідентифікує себе дитина, не завжди збігаються); *аналіз зовнішніх та внутрішніх труднощів*, у які потрапляють головні герої; *способи подолання труднощів*; *набір індивідуальних етичних стандартів*.

4. *Формулюємо дитині метафоричну проблемну ситуацію у вигляді казкової історії*, що закінчується питальною фразою, відповідь на яку повинна дати дитина. Механізм уяви активізується, коли створено проблемну ситуацію з великим ступенем невизначеності. Дитина ідентифікує себе з персонажем казки, і перед нею постає вибір. Залежно від настрою школяр буде реагувати на ситуацію, викладену в казковій історії, спокійно або тривожно; стан, викликаний у процесі сприймання казки, буде зберігатися до її закінчення. Цей спосіб діагностування дає змогу з'ясувати можливості спонтанного виникнення емоційних явищ, які зазвичай не проявляються в поведінці дитини, але діють несвідомо.

Казкотерапія не має вікових обмежень для застосування; співдія учасників казкотерапії долає відчуженість від групи, розвиває комунікативні навички. Головна мета діагностування за допомогою казкотерапії – виявити індивідуальні відхилення в розвитку дитини для правильного добору корекційних засобів і формулювання точних і вмотивованих корекційних завдань.

Дослідження початку ХХІ ст. засвідчують потужний корекційний потенціал казкотерапії не лише у практиці роботи психологів, а й в освітньому процесі, зокрема в аспекті стимулювання пізнавальної активності дітей.

Можливості казкотерапії в корекції мовлення привертали увагу фахівців (див., наприклад, праці З. Ленів [Ленів 2014], Е. Куцин [Куцин 2019]). Використовуючи пасивну та активну казкотерапію, З. Ленів корегувала різні складові та характеристики мовленнєвої системи. Зокрема для розвитку слухової уваги, фонематичного сприймання та збагачення імпресивного словника вона використовувала пасивну казкотерапію; для розвитку фонематичного слуху, фонематичного аналізу та синтезу, для збагачення експресивного словника, формування навичок словозміни, нормативних мовленнєвих стереотипів було застосовано активну казкотерапію.

На логопедичних заняттях з дітьми з особливими освітніми потребами доцільно застосовувати такі види роботи з казкою:

1. Під час вивчення лексичних тем опора на казкові образи й сюжети, що асоціюються з життєвим досвідом дитини (переважно на індивідуальних логокорекційних заняттях для учнів із загальним недорозвитком мовлення).

2. Малювання за мотивами казки (наприклад, під час вивчення тем «Частини тіла», «Свійські і дикі тварини» тощо).

3. Обговорення поведінки і мотивів вчинків персонажів з метою формування навичок розпізнавання емоцій, комунікативних навичок (використання наочності: обличчя казкових персонажів, що виражають різні емоції; сюжетні картинки з фрагментами відомих казок).

4. Інсценування епізодів казки («казковий театр»): на індивідуальних заняттях логопед і учень грають ролі певних казкових персонажів у спеціально організованій педагогічній ситуації або учень «перевтілюється» в різних персонажів і комунікує від їх імені за завданням педагога. У роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями пізнавальну активність потенціуює використання масок персонажів, костюмів, різної «казкової» атрибутики.

5. Творча робота з дітьми за мотивами казки (дописування (розповідання) казки за заданим початком, «переписування»

казки за завданням логопеда, розповідання казки з використанням карток В. Проппа тощо).

В. Пропп, вивчаючи типологію, структуру і композицію казок, у праці «Морфологія казки» (1928) виокремив тридцять одну її незмінну функцію. На основі цих функцій (відображених у вигляді карток-символів) можна створити необмежену кількість текстів. Це своєрідний казковий конструктор – ефективний інструмент для розвитку творчих здібностей і комунікативних навичок дітей (див. рис.1).

Рис. 1. Зразки карток В. Проппа

Стимулюванню пізнавальної активності дітей сприяє використання таких типів логокорекційних казок, як:

– пальчикові логопедичні казки (пальчикові ігри за мотивами відомих дітям казок);

– фонетичні логопедичні казки (дитина разом з героями казки вчиться вимовляти складний звук чи звукосполучення);

– лексико-граматичні логопедичні казки (спрямовані на збагачення лексичного запасу та закріплення граматичних навичок);

– комунікативні логопедичні казки (мета – формування зв'язного мовлення).

Приклади логокорекційних казок:

«Бенкет у лисички та журавля»

(за мотивами казки «Лисичка і журавель»)

Корекційно-розвивальна мета: закріплення знань з лексичних тем «Посуд», «Продукти харчування», розвиток сенсорних уявлень з опорою на зорові й тактильні відчуття.

Завдання: накрити стіл для лисички та журавля, щоб помирити їх.

Стимульний роздатковий матеріал: фігурки лисички та журавля, столики, муляжі або картки з посудом, продуктами харчування, за можливості – аудіосупровід, кухарські ковпаки чи фартухи для дітей.

«Будиночки для трьох поросят»

(за мотивами казки «Троє поросят»)

Корекційно-розвивальна мета: закріплення знань з лексичних тем «Геометричні фігури», «Будинок», розвиток сенсорних уявлень з опорою на зорові й тактильні відчуття.

Завдання: побудувати нові яскраві будиночки для поросят Ніф-Ніфа, Нуф-Нуфа і Наф-Нафа.

Стимульний роздатковий матеріал: фігурки поросят, геометричні фігури яскравих кольорів різного розміру, за можливості – аудіосупровід, будівельні каски й рукавиці для дітей.

«З ким зустрівся Колобок»

(за мотивами казки «Колобок»)

Корекційно-розвивальна мета: закріплення вживання форми родового відмінка однини, формування навичок правильної побудови простих речень.

Завдання: Колобок котиться по лісу, від нього за деревами ховаються різні звірі, їх треба упізнати і розповісти про це.

Стимульний роздатковий матеріал: зображення лісу й окремих деталей силуетів тварин (заячі вуха, хвіст лисиці, вовча паща тощо), за можливості – аудіосупровід, бінокль чи лупа для дітей.

«Де ховається козенятко?»

(за мотивами казки «Вовк і семеро козенят»)

Корекційно-розвивальна мета: закріплення вживання прийменників, формування навичок передавання в мові просторових уявлень, актуалізація лексики з теми «Меблі».

Завдання: козенятко ховається від вовка, знайдіть його і скажіть, де воно.

Стимульний роздатковий матеріал: плакати із зображенням козенятка під столом, за шафою, на стільці, під ліжком, перед кріслом тощо, за можливості – аудіосупровід, маска вовка для дітей.

«Чарівний клубок» (для групових занять)

Корекційно-розвивальна мета: формування комунікативних навичок, вміння знайомитися з іншими людьми і розповідати про себе.

Завдання: на заняття прикотився чарівний клубочок, якому треба розповісти, як тебе звати, скільки тобі років, де ти живеш, у якому класі навчаєшся, яка в тебе улюблена іграшка. Якщо ти все зробиш правильно, отримаєш приз, а клубочок покотиться до іншої дитини. (Зразок відповіді озвучує логопед і починає розмотувати клубок).

Стимульний роздатковий матеріал: клубок міцних ниток яскравого кольору; плакат із питаннями (якщо діти можуть читати) або з навідними зображеннями, призи для дітей.

У роботі з дітьми з особливими освітніми потребами визначальною умовою ефективності логокорекційного заняття з елементами казкотерапії є врахування індивідуальних психофізіологічних особливостей дитини. Усі завдання з використанням казок мають бути зрозумілими. Інструкції треба формулювати максимально чітко та при потребі кілька разів повторювати, розбиваючи на доступні для сприйняття учнем сегменти.

Традиційно дослідники визначають такі етапи заняття з елементами казкотерапії: вступна частина, входження в казку, власне казка, вихід із казки.

Добираючи тексти казок для логопедичних занять з дітьми з особливими освітніми потребами, треба враховувати такі моменти:

– тексти (фрагменти) казок мають бути короткими і спрямованими на реалізацію конкретного навчально-виховного завдання;

– тексти (фрагменти) казок можна переказувати або читати залежно від особливостей сприймання конкретної дитини;

– тексти (фрагменти) казок можна скорочувати або змінювати; при потребі їх можна повторювати разом із дитиною чи групою дітей;

– до використовуваних на занятті текстів (фрагментів) казок має бути підібрана відповідна атрибутика (маски, костюми, «казкові» предмети, музичний супровід, оформлення кабінету тощо), це істотно підвищує пізнавальну активність учнів.

Серед головних завдань педагога на занятті з дитиною з особливими освітніми потребами – створення сприятливої доброзичливої атмосфери, усунення провокативних стресогенних чинників, формування «ситуації успіху». Кожну конструктивну пізнавальну дію учня треба підтримувати, навіть якщо ця дія буде зовсім незначною. Проте варто уникати «механічної» похвали (частого вживання тієї самої фрази чи слова, напр., «Молодець!»), вона знецінюється і не викликає жодної реакції. Прогрес у розитку мови дитини з інтелектуальними порушеннями досягається значно повільніше, ніж у роботі з учнями з іншими особливими освітніми потребами, проте за оптимально організованої корекційно-розвивальної роботи, зокрема й з використанням казкотерапії, він цілком досяжний.

Рекомендації щодо використання казки в навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями:

– казка має бути короткою, вкладатися в той проміжок часу, доки діти здатні сприймати інформацію, водночас треба, щоб було викладено всі основні події та розв'язано поставлені завдання;

– у казці має бути цікавий сюжет, який відповідатиме віковим особливостям дитини і стимулюватиме пізнавальну активність;

– герої чи персонажі казки мають бути зрозумілі дітям і викликати бажання співтворчості, участі в казці. Фантастичний персонаж стає ключовим елементом, що привертає увагу та легко запам'ятовується.

Отже, дидактичний потенціал використання казки в освітньому процесі початкової школи реалізується через створення сприятливої атмосфери для комунікації учнів з учителем; стимулювання пізнавальної активності школярів; забезпечення зв'язку навчання з реальним досвідом дитини; формуван-

ня вміння самостійно розв'язувати проблеми. Казкові сюжети дають невичерпні можливості для педагогічної творчості. Водночас варто чітко дотримуватись поставленої дидактичної чи корекційної мети в роботі з казкою, уникати перенасичення занять казковою «атмосферою» і персонажами, щоб забезпечити максимальну ефективність застосування цього потужного діагностичного й навчального інструменту.

Василевська О., Дворніченко Л. Казкотерапія як засіб психологічної роботи з різними віковими категоріями. *Вісник Львівського університету*. Серія: Психологічні науки. 2020. Вип. 6. С. 24–31.

Данилюк І.В. Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 6. С. 161–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5i_6_14

Коляденко С.М. Використання казок В.О. Сухомлинського у процесі казкотерапії. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. Серія: Педагогіка. 2018. Вип. 9. С. 80–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvskogpht_2018_9_10

Касен Г.А., Айтбаева А.Б. Арт-педагогіка и арт-терапия в инклюзивном образовании. Алматы: Казак. университет, 2019.

Куцин Е.К. Казкотерапія в естетичному становленні дитини з вадами мовленнєвого розвитку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія: Педагогіка та психологія. 2019. Вип. 2(2). С. 57–60. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvmdupp_2019_2\(2\)_18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvmdupp_2019_2(2)_18)

Ленів З.П. Арт-терапія в процесі діагностування усного мовлення старших дошкільників. *Психолінгвістика*. 2014. Вип. 15. С. 73–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2014i_15_7

Садова І. Казкотерапія – сучасний метод роботи з дітьми, які мають особливі потреби. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 11. С. 293–298. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2015_11_43

Федій О.А. Казкотерапія в професійній діяльності педагога: теорія і практика. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10649/1/>

Фрадинська А.П. Казкотерапія, як засіб психокорекції емоційної сфери молодших школярів. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2015. № 10. С. 66–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2015_10_19

Циць В. Особливості використання казкотерапії на уроках у початковій школі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 46. С. 172–177. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_46_29

REFERENCES

Vasylevska, O., Dvornichenko, L. (2020). Fairy tale therapy as a means of psychological work with different age groups. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky*, 6, 24–31 (in Ukr.).

Danyliuk, I.V. (2019). Fairy tale therapy as a method of psychological influence on the individual. *Psykholohichni chasopys*, 5(6), 161–173 (in Ukr.)

Koliadenko, S.M. (2018). The use of Sukhomlynsky's fairy tales in the process of fairy tale therapy. *Naukovyi visnyk Kremenetskoï oblasnoï humanitarno-pedahohichnoï akademii im. Tarasa Shevchenka. Seriya: Pedahohika*, 9, 80–88 (in Ukr.).

Kasen, H.A., Aitbaeva, A.B. (2019). Art pedagogy and art therapy in inclusive education. Almaty: Kazakh. University (in Kaz.).

Kutsyn, E.K. (2019). Fairy tale therapy in the aesthetic development of a child with speech impairments. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Pedahohikai ta psykholohiia*, 2(2), 57–60 (in Ukr.).

Leniv, Z.P. (2014). Art therapy in the process of diagnosing oral speech of senior preschoolers. *Psykholinhvistyka*, 15, 73–84 (in Ukr.).

Sadova, I. (2015). Fairy tale therapy is a modern method of working with children with special needs. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 11, 293–298 (in Ukr.).

Fedii, O.A. Fairy tale therapy in the professional activity of a teacher: theory and practice. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10649/1/> (in Ukr.).

Fradynska, A.P. (2015). Fairy tale therapy as a means of psychocorrection of the emotional sphere of junior schoolchildren. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, 10, 66–68 (in Ukr.).

Tsys, V. (2013). Peculiarities of using fairy tale therapy in primary school lessons. *Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly*, 46, 172–177 (in Ukr.).

Статтю отримано 19.12. 2022

Anhelina Ganzha

DIDACTIC AND CORRECTION POTENTIAL OF FAIRY TALE TEXTS IN TEACHER'S WORK

The article summarizes theoretical approaches to stimulating the cognitive activity of junior schoolchildren through fairy tale therapy. Recommendations are developed and specific methods of applying fairy tales texts in the educational process are proposed, which can be used by primary school teachers, defectologists, speech therapists in organizing group and individual classes, parents of children with special educational needs in correctional and developmental work.

The attractiveness of fairy tales as a means of correctional and pedagogical influence is due to their properties: the absence of direct teachings; the events of a fairy tale story are logical, naturally follow each other, which allows children to learn cause and effect relationships and rely on them; through the images of a fairy tale, a child gets acquainted with the experience of many generations. Fairy tale plots deal with situations and problems that everyone experiences. The victory of goodness provides the child with a sense of psychological security. Students learn that trials contribute to the inner improvement of a person. The main character of the fairy tale is a collective image with which the child can identify.

The didactic potential of using fairy tales in the educational process of primary school is realized through creating a favorable atmosphere for students to communicate with the teacher; stimulating students' cognitive activity; ensuring that learning is connected to the child's real experience; and developing the ability to solve problems independently. Fairy tales provide inexhaustible opportunities for pedagogical creativity. At the same time, it is necessary to clearly adhere to the set didactic or correctional goal in working with a fairy tale, to avoid oversaturation of classes with fairy tale "atmosphere" and characters in order to ensure maximum efficiency of using this powerful diagnostic and educational tool.

Key words: fairy tale, fairy tale therapy, correctional potential, stimulation of cognitive activity.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.20>

УДК 81'42+177

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ МОРАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ПОВЕДІНЦІ СТУДЕНТІВ

РОМАНЧУК

Світлана Миколаївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики;
Український гуманітарний інститут,
докторантка кафедри української
мови Національного педагогічного
університету
імені М.П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9. м. Київ, 01001;
e-mail: svitlor2017@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5737-2951

Svitlana

ROMANCHUK,

candidate of philological sciences,
associate professor, Associate
Professor of the Department of
Journalism;
Ukrainian Institute of Arts and Sciences,
PhD student of the Department of
Ukrainian Language of the National
Pedagogical University named after
M.P. Drahomanova,
9 Pyrohova St., Kyiv, 01001;
e-mail: svitlor2017@ukr.net

У науковій розвідці запропоновано аналіз морально-го аспекту мовної особистості студентів, реалізованого в їхній комунікативній поведінці. Стверджено, що загальною когнітивною базою сучасної моралі є духовна культура народу, його мова, яка акумулює світогляд, історичний досвід, виховання в сім'ї, у школі тощо.

Звернено увагу на автокомунікацію суб'єкта, кореляцію «внутрішньої мови» особистості й самопрезентації моральної свідомості, осмислення власної поведінки та досвіду. Доведено, що когнітивний аспект моральної сфери життя пов'язаний із встановленням значення цінностей, укладених у концептах моральної свідомості студентів, та репрезентований у їхній комунікативній поведінці.

Ключові слова: моральний дискурс, комунікативна поведінка, когнітивний аспект.

Розвиток лінгвістичного напрямку у філософії позначився на актуалізації дискурсивного аналізу як нової методології дослідження культурних, історичних, соціальних феноменів. Створено різноманітні типології дискурсів, диференційовано їх форми та жанри, реалізовано дискурсивні практики. Проте

моральний дискурс у цих класифікаціях майже ніколи не представлено як окрему сферу життя. Зазвичай його розглядають як складник інших ціннісних домінант. Ю. Габермас у моральних нормах вбачає родові риси дискурсу як такого й наголошує, що «через свою невизначеність він представляє, по суті, позаінституційний, або екстрапарадигмальний, дискурс, сферу становлення (або розкладання) будь-якого дискурсу взагалі» [Габермас 1996: 84].

Особливу актуальність аналізу морального дискурсу сучасності надає та обставина, що для сфери духовного життя характерна посилена ретардація мови. Параметри моралі на пряму пов'язані з характером комунікації сучасних суб'єктів моралі, особливо студентської молоді. Як то кажуть, «думаючи, як Коперник, ми говоримо, як Птолемей». Тому ми прагнемо з'ясувати, якими інструментаріями оперує моральний дискурс і як він впливає на комунікативну поведінку студентства. Фактичним матеріалом для написання статті стали спостереження над комунікативною поведінкою студентів Українського гуманітарного інституту, що в м. Бучі Київської області.

Як робоче визначення дискурсу пропонуємо таке формулювання: «Дискурс – це мисленнева діяльність, що регламентується соціокультурними кодами (правилами, традиціями та цінностями) певної суспільної практики (науки, правосуддя, релігії, політики, освіти, медицини тощо), за допомогою якої люди – у межах цієї практики – виробляють та транслиують свої знання та моделі соціального досвіду, реалізують свої пізнавальні та/або комунікативні потреби» [Шевченко 2005: 46]. Зазначимо, що в науковій літературі вживають терміни «моральний дискурс» та «етичний дискурс». У світлі розрізнення моралі, що йде від Гегеля, її можна зарахувати до тих недискурсивних елементів, які впливають на характер морального дискурсу загалом.

У когнітивному аспекті моральний дискурс характеризується такими концептами, що фіксують певні цінності, несуть у собі смисли. Загальною когнітивною базою для користувачів морального дискурсу, зокрема студентів, є і моральна культура народу, який розмовляє своєю мовою і втілює в ній свій духовний та історичний досвід, виховання в сім'ї та школі.

Також важливу роль для становлення мовної особистості відіграє її оточення, прагнення до постійного етичного саморозвитку. Принагідно зауважимо, що комунікативна поведінка кожної людини залежить від того, які ціннісні параметри вона взяла за основу взаємин із іншими. Звичайно, когнітивний (пізнавальний) аспект такої комунікативної поведінки виявляється і формується завдяки тому, що для студентів є надважливим, які етичні норми фіксують ті книги, які вони читають, які культурні заходи вони відвідують. Ми переконані, що кожна така зустріч із митцями слова, музики, пензля тощо є ніби «цеглинкою», яка й закладає когнітивний фундамент для реалізації морального (аморального) вчинку.

Завдяки належності того, хто говорить, до певного лінгвокультурного співтовариства, він завжди перебуває у полоні колективної мовної свідомості та дискурсивних стереотипів [Серажим 2002: 7]. Ця обставина не тільки змушує та обмежує того, хто говорить, а й дозволяє особистісним змістом індивідуального суб'єкта моралі набути значимості для спільноти. Моральні висловлювання особистості знаходять у моральних концептах культури передумову їх сприйняття оточуючими в комунікативній ситуації.

За своїм значенням моральні концепти – суть норми та цінностей. Дослідники розходяться в думках, яка з цих позицій має бути домінантною під час розгляду морального дискурсу. Так, для Ю. Габермаса моральний дискурс – це оперування висловлюваннями, що мають когнітивний статус і претендують на нормативну значущість [Габермас 1999: 325–345]. Аксиологічний аспект дискурсу відходить на другий план і трактується як емотивний, що впливає, але не піддається раціональним процедурам встановлення значимості.

Однак встановлення значення норм та цінностей у конкретному дискурсі недостатньо для його сутнісної характеристики, якою є моральне значення. Оскільки найважливішою метою моралі як шляху правильного життя є вироблення сенсожиттєвих установок людини, то моральний дискурс, за визначенням, є сферою смислоутворення.

Полеміка когнітивістів та антикогнітивістів про те, чи можуть моральні висловлювання бути істинними чи хибними,

втратила колишню гостроту, оскільки стало зрозуміло, що для морального дискурсу головною є не опозиція істина / брехня, а дилема сенс / безглуздя. Безглузді моральні висловлювання сприймають не як гносеологічно неприпустимі, а як морально образливі. У той час, як моральна свідомість робить дискурс його рушійною силою поведінки.

У моральному дискурсі можуть бути різні типи сенсу. По-перше, екзистенційний сенс, що переживає суб'єкт моралі та вкладає у своє дискурсивне висловлювання та вчинки. Це особистісний буттєвий дискурс, покликаний розкрити внутрішній світ особистості у всьому багатстві, насичений різноманітними смислами. Таку можливість студенти УГІ мають під час індивідуальних бесід чи консультацій із психологом. Особливо гостро зазначена проблема постала перед друзями студента, який помер після вакцинації від covid-19. Дев'ятнадцятирічний студент пішов із життя. У серці тих, хто його добре знали (авторка статті була його науковим керівником з написання курсової роботи з історії зарубіжної літератури), утворилася порожнеча. Багато хто із студентів упали в депресію. І тільки вмілі, досвідчені фахівці психологічної лабораторії, застосовуючи різні методи та корекції щодо відновлення здорової особистості, змогли повернути їх до повноцінного життя. Моральні постулати, застосовані учасниками комунікативного процесу під час психотерапії, відіграли важливу роль. Як приклад, зазначимо, що психологи вдавалися і до прийому «позитивного мислення», яке сприяє формуванню позитивної думки у свідомості людини. А думка, як відомо, за допомогою мови «одягається» у позитивне мислення.

По-друге, існує соціальний сенс і цінностей, і суспільної моралі. Зберігаючи єдність значень з екзистенційним рівнем, у сенсі вони наповнені інакше, вбудовані в дію соціальних інститутів та базових громадських практик. Студенти УГІ беруть участь в організації та проведенні різних соціальних проєктів, зокрема «Країна здоров'я», «Шкідливі звички», «Покинуте дитя» та ін. Проте останнім часом чимало здобувачів ЗВО стають волонтерами, допомагають евакуювати людей із «гарячих» воєнних точок, привозять постраждалим продукти харчування, одяг, взуття, а також відбудовують зруйновані

будинки, церкви, приміщення соціального призначення. Комунікативна поведінка студентів із такою категорією населення обов'язково спирається на моральні, ціннісні норми, адже без розуміння їх не може бути такої самопожертви. Розуміючи, що твій моральний вибір рятує життя іншим, ти переглядаєш і свої цінності.

Наведені приклади переконують, що когнітивна природа дискурсу насамперед у тому, що він відбиває в концептах наявні показники моральних відносин, а значною мірою і творить їх. Когнітивна структура морального дискурсу має конструктивістську природу й утворюється в результаті колективного досвіду та мислення людей у їхній комунікативній взаємодії.

Моральний дискурс специфічний тим, що найважливішу роль у ньому відіграє автокомунікація суб'єкта. Завдяки його «внутрішній мові» здійснюється самопрезентація моральної свідомості, осмислення власної поведінки та досвіду, таких феноменів як «голос совісті», «голос серця» тощо. «Внутрішня мова» не обов'язково має експлікований і розгорнутий характер, проте її відсутність говорить про редукцію морального суб'єкта. На думку Ю. Габермаса, у дискурсі ми пропонуємо іншому приєднатися не лише до моральних висловлювань, а й до комунікативної соціальної дії: «Необхідність аргументації виникає з міркувань можливої співучасті, а не пізнання» [Габермас 1999: 340]. Найбільш показовим прикладом тут є взаємодія політичного та морального дискурсу щодо встановлення конкретно-історичного та ангажованого сенсу концептів «соціальна відповідальність», «суспільний борг», «сімейні цінності». Зважаючи на те, що більшість студентів УГІ є християнами, для яких мораль – це не тільки встановлені норми поведінки людини в суспільстві, але й повеління Боже, записане в його заповідях, зазначені етичні категорії мають не тільки теоретичний зміст, але й практичне втілення. Кожен предмет, які вивчають студенти, викладається в контексті християнської інтеграції. Відповідно, комунікативна поведінка майбутніх економістів, учителів англійської мови та зарубіжної літератури, фізичної культури, початкових класів, а також дизайнерів та журналістів буде побудована на основі культури

спілкування, дотримання мовної норми. Вживання вульгарних, інвективних лексем вважається неприпустимим для вихованої мовної особистості, а тим паче, християнина. Адже апостол Павло в посланні до єфесян 4:29 писав: «Нехай жодне слово гниле не виходить із уст ваших, але тільки таке, що добре на потрібне збудування, щоб воно подало благодать тим, хто чує» [Біблія 2022].

Іншим прикладом може бути оформлення морального дискурсу в науковій комунікації, коли студенти пишуть наукові роботи, презентують свої доробки на різних наукових заходах (конференціях, круглих столах, захистах дипломних проєктів тощо). Студенти Українського гуманітарного інституту під час підписання контракту на навчання знайомляться також із «Кодексом честі», у якому прописані основні правила етичної поведінки. Зокрема, у ньому йдеться і про такі поняття як «брехня», «плагіат», «вірність істині», «достовірність результатів».

Третій приклад – це численні види сучасної прикладної етики, які є моральним дискурсом різної професійної діяльності. Усі студенти згаданого ЗВО вивчають «Етику» або «Етику журналістської діяльності». Навчальний процес побудовано так, щоб студенти могли відчувати себе майбутніми фахівцями. Для цього викладачі демонструють відео (або описують ситуацію усно), у якому є морально-етична проблема. Разом зі студентами вони шукають різні варіанти вирішення презентованих проблем. Важливо наголосити на значущості вивчення етики для майбутніх журналістів. Оскільки для них актуальним, як на наш погляд, є представлення правдивої інформації, дуже складним є і моральний вибір, який повинен зробити фахівець, адже більшість масмедійних платформ політично спрямовані. Тому для просування контенту працівники редакції часто-густо вдаються до маніпулятивних методів, що, звичайно, заперечує моральний аспект їхньої комунікативної поведінки.

Провідна роль комунікативного аспекту морального дискурсу виявляється в тому, що когнітивний зміст висловлювань встановлюється в ситуації моральної взаємодії. В імперативному висловленні («ти повинен») суб'єкт дискурсу повідомляє зміст належного іншому, а виконання належного стає свідченням того, що хтось інший зрозумів цей зміст. Якщо

розуміння в комунікації не відбулося, то фраза, що наказує, не має для адресата сенсу. Він, безперечно, розуміє значення слів у висловлюванні та його зміст, проте сама модальність зобов'язання залишається непереконаливою. Так розуміння комунікативного сенсу імперативу стає мотивом поведінки, що не скажеш про когнітивне значення висловлювання. Зважаючи на це, у комунікативній поведінці студентів відсутні конструкції на зразок *я зобов'язаний, це треба зробити негайно* тощо. Натомість продуктивними в їхній комунікативній поведінці є фрази *я розумію свою відповідальність, я хочу виконати це якнайшвидше, голос моєї совісті говорить мені про відповідальність перед Богом, одногрупниками, викладачами та суспільством загалом* тощо. Такі конструкції мають позитивну конотацію, позбавлені примусу до виконання. Навпаки, вони моделюють моральні постулати, сформовані у студентів під впливом християнської свідомості, доброзичливого, толерантного ставлення до них від адміністрації та викладачів ЗВО.

Отже, когнітивний аспект морального дискурсу пов'язаний із встановленням значення цінностей, укладених у концептах моральної свідомості студентів, та репрезентований у їхній комунікативній поведінці.

Біблія канонічна, 66 книг (сучасний переклад Турконяка). Київ: Українське Біблійне Товариство, 2022. URL: <https://kovcheh.com/catalogue/biblii-ukr-pereklad-turkonyaka/>

Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. Ситниченко Л. *Першоджерела комунікативної філософії*. Київ: Либідь, 1996. С. 84–90.

Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? Єрмоленко А.М. *Комунікативна практична філософія: Підручник*. Київ: Лібра, 1999. С. 325–345.

Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики). Київ, 2002.

Шевченко І.С. та ін. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. Харків: Константа, 2005.

REFERENCES

Habermas, Yu. (1996). Communicative action and discourse – two forms of everyday communication. *Sytnychenko L. Primary source of communicative philosophy*. Kyiv: Lybid, 84–90 (in Ukr.).

Habermas, Yu. (1999). Morality and morality. Do Kant's Hegelian objections also apply to discursive ethics? *Yermolenko A.M. Communicative practical philosophy: Textbook*. Kyiv: Libra, 325–345 (in Ukr.).

Serazhim, K. (2002). Discourse as a sociolinguistic phenomenon: methodology, architectonics, variability (Based on the materials of modern newspaper journalism). Kyiv (in Ukr.).

Shevchenko, I.S. and others. (2005). Discourse as a cognitive-communicative phenomenon. Kharkiv: Constanta (in Ukr.).

The canonical Bible, 66 books (modern translation by Turkoniak). (2022). Kyiv: Ukrainian Bible Society. URL: <https://kovchek.com/catalogue/biblii-ukr-pereklad-turkonyaka/>

Статтю отримано 28.11.2022

Svitlana Romanchuk

COGNITIVE ASPECT OF MORAL DISCOURSE IN THE COMMUNICATIVE BEHAVIOR OF STUDENTS

In the proposed research, the moral discourse of the students' linguistic personality, realized in their communicative behavior, was investigated. It is noted that the analysis of modern moral discourse is particularly relevant due to the fact that language retardation is strongly felt in the sphere of spiritual life. In the cognitive aspect, moral discourse is characterized by such concepts that fix certain values and carry meanings.

The actual basis for writing the article was the author's observations of the communicative behavior of students of the Ukrainian Humanitarian Institute in Bucha, Kyiv region. Therefore, the article states that the general cognitive base for users of moral discourse, in particular students, is the moral culture of the people who speak a certain language and embody their spiritual and historical experience in it, and upbringing in the family, at school, etc.

The understanding of moral discourse in scientific research is carried out through the prism of the definition of Yu. Habermas, for whom moral discourse is the operation of statements that have a cognitive status and claim normative significance. Taking it as the most successful interpretation of the mentioned term, S. Romanchuk represents the moral and value norms implemented by student youth in various forms of communicative behavior. At the same time, she analyzes the cognitive character of students' moral actions.

The article emphasizes that moral discourse is specific in that the most important role in it is played by the subject's self-communication. Thanks to his "inner language", self-presentation of moral consciousness, understanding of one's own behavior and experience, such phenomena as "voice of conscience", "voice of the heart", etc. are directly given.

It is concluded that the cognitive aspect of the moral discourse is related to establishing the value of the values contained in the concepts of moral consciousness of the students and represented in their communicative behavior.

Key words: moral discourse, communicative behavior, cognitive aspect, students of the Ukrainian Humanitarian Institute.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 97

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Головний редактор *О.П. Левченко*
Випусковий редактор *Т.А. Коць*
Технічне редагування *Л.І. Петренко*

Комп'ютерна верстка *Т.І. Савенко*

Підписано до друку 28.12.2022 р.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 11.87. Ум.-друк. арк. 14.19.
Наклад 300 прим. Зам. № 2312.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41